

Тоғиғ Начыјев

САБИР
таңнаглар
вә
сәләфләр

Тоғиг Һачыјев

САБИР:
ГАЈНАГЛАР
ВӘ
СӘЛӘФЛӘР

ЖАЗЫЧЫ
БАҚЫ 1980

*Елми редактору профессор
Аббас ЗАМАНОВ*

һачыјев Т.

h33 Сабир: гаjnаглар вә сәләфләр. Б., Іазычы, 1980. 175 с.

Филология елмләри доктору, профессор Тоfig һачыјевин китабында сатирик шे'римизин ичтимаи мәзмун вә естетик-форма ҹәһәтән инициаф процесси верилир; Сабир сатира сантигинин эсас мәнбә—гаjnагы кими Азәrbайҹан дилинин сатирик ифадә јардаҹысылыгына тохунулур, соңра мүфәссәл шәкилдә бу сөнөт дилинин классик кекләри ўзәrinда дајанылыр: М. Фүзүлә вә М. Ф. Ахундовла шаирин ичтимаи-естетик вә дил-үслуб тәмасы конкрет нумумаләр эсасында тәһлил олунур. Бөјүк сатирикни биричидән ан чох сөз вә ифадә ила, икничидән исә үслуб вә идејача бәһәрләндүи көстәрилir. Эсардз Мирзә Чәлүл вә башга молланәрәддиничиләрдә Сабирин дил, үслуб, жаңыр мүштәрәклийинин, ejini заманда фардилийинин сәнэткаr- лыг мәсаләләри баҳымындан ишытгандырылмасы да дигтәти чалб едир.

h 70202—102
М—656—80 161—80

C(A3)2

Іазычы, 1980.

Азәрбајчандилли сатирик ше'р Мирзә Әләкбәр Сабирлә камала чатыр; зарафатдан, мәзһәкә-дән јүксәлиб, масгарадан, һәчвиликтән чыхыб, мүкәммәл ичтимаи-естетик вүс'эт газаныр; отәри, әjlәндирич күлүштән сарсыдычы күлүшә, јумшаг јумордан сәрт сатираја кечир. Бу сатира дили өз чыгырыны Азәрбајchan дилинин бешик дөврүндән башлајыр. Улу бабаларымыз ана дилини нөвбәти нәслә верәндә, она өз дөврүнүн јумор нәфәсли бол-бол ифадәләрини дә гатырды. Бәһлүл Данәндәнин, Молла Нәсрәддинин назырчаваб сөһбәтләриндә бу дил јуморла јогрулурду.

Халг сатирасынын белә севилмәсинин, угур тапмасы вә jaýylmasынын бејүк бир мүгәддимәси вар: бу сатирик дил физики-естетик күтләјә чатмаздан чох-чох әvvәл ңүчејрә-атом сәвијјәсindә олуб; бу дил сарсыдычы бомба-атома чевриләнәчән үnsүr-атомлар налында јашајыб. Молла Нәсрәддин, Бәһлүл Данәндә... сатирасы Сабир дилиндәки алова дөнүнчә, гығылчымлар налында ишылдајыб. Сатира дилимизин Сабир зирвәсindәn үnsүr, гығылчым бүнөврәsinә кичик бир сәјаһет едәк.

Чәмијјәtin тәшкىл олундугу, инсанын ичтимаи варлыға чеврилди илк дөвләрдә, иисани дүjгуларын үзә чыхдыгы замай лирик вә сатирик hissclәr јанаши јараныр. Бир-биринә гајғы, өвлад истәји, тәбиәtin меһрибанлыгындан үзә чыхан севинч, шәнилик инсанда илк лирик тәэссүратлар ојатдыгы кими, истәклисинин өлүмүндән јаранан кәдәр, хәстәлијин төрәтдији нараhatлыг, тәбиәtin мәрһәмәтсизлијиндән доган гәзәб онда илк сатирик әhвали-руниjjәnin баш галдырмасына сәбәб олур

(тәбиидир ки, һәмин мәрһәләдә һәјата емосионал мұпа-сиябетин мәзмунундакы мұхтәлиф естетик чаларлар һәлә дәгиг бәдии сәрһәдләрә айрылмыр. Буна көрә дә бурада ишләтдијимиз лирика вә хүсусилә сатира терминләрі мұасир анламада ишләдилмир. Ҧадәчә олараг инсан дујғусунда мұсбәт вә мәнфи тә'сирләрә реаксија, онун бәсит көрушләриндәki разылығ вә наразылығ һиссләрі нәзәрә тутулур. Бунлар лирика вә сатира кими елми-естетик термин-ваһидләрин инди билдириди мәғнүм архасындағы јеткин реал емосијанын гәдим, илкин вә бәсит рушејмләридир). Шүурун инкишафы илә аилә мұнасибәтләринин сонракы камиллији нәтичәсіндә мәһәббәтин сафлашмасы вә долғунлашмасы лирик дујғулары дәринләшdirди кими, кетдикчә чәмијјәтдәки илк синфи наразылыгларын жарнамасы, тәбии бәдбәхтилкләре ичтимай әдаләтсизликләрин әлавәси дә инсанды сатирик мұнасибәтләри күчләндирмишdir. Бунунла әлагәдар һәмин һиссләрин дилдә ифадәчиләри назырланыр. Лирик, шән, күлүмсәр әһвали-руһијәни әкс етдиရән дил васитәләрилә жанаши, әкс гүтбү нәзәрә тутан сатирик мәзмунлу сез вә ифадәләр дә жарадылыр. Гарғышлар вә сојушләр сатиранын илк дил материалларыдыр. Ејни заманда гарғыш вә сојушләр илк сатирик жанрлардыр. Бунлар тәфәккүрүн илк мұстәгим мәһсулу кими сатирик мәзмун үчүн материал мәнбәјидир. Сонралар бәдии тәфәккүр инкишаф етдикчә гарғыш вә сојушләр мәчази- ләшир, идиоматик кејфијјәт газаныр вә сабит ифадәләрә чеврилир. Ифадәләр шәклиндә сабитләшмәклә онларын жанра чеврилмәси просеси баша чатыр. Бу жанрлардакы бәдии һисс илк мәрһәләсіндә шәхси мұнасибәтләрин тәчәссуму кими үзә чыхыр. Сатиранын бүтүн һәдәфләри үчүн дилдә назыр сезләр вә ифадәләр вардыр. Бу ифадәләр чох вахт жарыназыр бәдии әсәр (гарғыш, сојуш, мәсәл) тә'сири бағышлајыр.

Халг өз гәзәб вә нифрәтинин ифадәчиси кими сатирик мәтләб үчүн идиоматик ифадәләр вә мәчазлар назырлајыр. Бу ифадә вә мәчазларда айдын сатирик мұнасибәт var. Ејни заманда белә ифадә вә мәчазлар сатирик лөвһә — миниатүрләр сәвијјәсіндә дајаныр. Бунлар кәләчәк сатиранын дил материалы олмагдан әлавә, өзлүйүндә мұстәгил мотивләр тә'сири бағышлајыр. Бу илк сатиризмләрин һәрәси бир хошакәлмәз, ејбәчәр һадисәнин «кејфијјәт көстәричиси»нә чеврилир, икраһ дөгурان

бир кејфијјетин күзкүсү олур. Эјанилик үчүн дилимиздә зәнкин олан белә мотив-ифадәләрдән бир нечәсинә нәзәр салаг.

Башыгапазлы. Эслиндә бу ифадә мүтилијә гаршы е'тиразын экс-сәдасысыры. Мүти бир инсан портретини чанландыран лөвһә-ифадәдир, биткин тә'сир бағышлајан сатирик әсәрдир. Бурада инсанын дахили аләми, ичтимай вәзијјети нағгында тәсәvvүр вардыр. Ифадә-әсәрин ичәрисиндә башыгапазлылыға нифрәт идеясы јуваланышдыр. һәгигәтән, белә ифадәләр көстәрир ки, айры-айры сөзләрдә, ифадәләрдә јалныз лүгәти мә'на јох, һәм дә идеја көрмәк, ичтимай мұнасибәтләrin ин'икасы олан әгидә вә мәзмуну дуумаг лазымдыр. Бу ифадәнин мәзмунундакы чағырыш пафосу, ојадычы сәда көстәрир ки, о, әммијјетдә демократии ојаныш, зұлмә шүүрлу е'тираз баш галдырдығы заман јарадылыштыр. Ифадә мүтилик шәраитинин дејил, ојаныш мұһитинин тәфәkkүр мәһсулудур. Бу, јумористик мәтнин малы кими назырланмајыб, илк јарадылышындан әсл сатира материалыдыр.

Көздән пәрдә асмаг. Бу ифадә ади мәишәт сөһбәтләри мәгамында да ишләнир — фикри вә ja наисәни өртбасдыр етмәк, далдаламаг мә'наларында. Анчаг кениш мә'нада бу ифадә, үмумијјетлә, һәгигәти кизләмәк, әммијјети өз рәнкиндә көстәрмәкдән горхмаг, реаллығы танытмагдан чәкинмәк кими чидди ичтимай мотив билдирир. Бу мотив-ифадә инсаны, үмумијјетлә, көрмәк габилијјетиндән мәһрум етмәкдән данышмыры, нағсызлығы, ичтимай фактyn дахили мәзмунуну кизләмәк чәһдини ифша едир. Ифадәдә бир драматиклик вар. Тәсәvvүрдә сәhnә чанландырыр. Тәсадуфи дејил ки, мотив-ифадәнин илк «Көздән әски асмаг» варианты театр-сәhnә сәнәти јаrandыгдан соңра дәжишиб «көздән пәрдә асмаг» шәклинә дүшмүшдүр. Беләликлә, «пәрдә» сөзү әсәр-ифадәдәки драмлығ хұсусијјетини габартыштыр. Пәрдә ачыларкән сәhnәдә чанланан нә варса, ифадә ону чатдырыр; көздән пәрдә атылдыгда һәјат, әммијјет бир сәhnә кими гарышыда чанланыр. Көздән пәрдә асанлары ифша едән бу ифадә көзүндән пәрдә асыланлары көзуачылыға, аյыглыға сөвг едир.

Жаланчылығ, алдатмаг кими кејфијјетләр гәдим сатирик хұсусијјетләрдәндир. Инсанлар бу хұсусијјетин

ифшасы үчүн мұхтәлиф ифадәләр јаратмышдыр. «Көздән пәрдә асмаг» ифадәсіндә һәмин анлајышын тәнгиди вар. «Көзә күл үфүрмәк» ифадәсі дә ейни һалын ифшасына хидмәт едир.

Ифадәнин һәр икисіндә «көз» сөзү вә ону көрмәк вә зиғфәсіндән мәһрум етмәк чәһди бәдиилик үчүн әсас тутулур. Бир һалда көзүн гаршысыны тамам кәсмәк, о бириндә көрмәк габилијәтини азалтмағ, көзу думанландырмаг һәрәкәти (көзә күл үфүрмәклә) образлы шәклә салыныр. «Арадан пәрдәни көтүрмәк» ифадәси дә вар. башга мәншәдән кәлир; тој мәрасими илә бағлызыр: тәзә кәлин абыр-һәја әламәти олараг, мүәjjән мүддәт бүтүн аилә үзвләринин жашадығы отагда гурулмуш пәрдәнин (кәрдәјин) архасында жашајыр. Бу пәрдәнин (кәр- дәјмн) нәзәрдә тутулан ваҳтдан тез көтүрүлмәси — адәин позулмасы, аиләдә һәја һиссинин итирилмәси кими гијметләндирлиб. Илкин олараг тој мәрасимилә әлагәдар гурулан пәрдә, үмумијәтлә, абыр-һәја, исмәт рәмзи кими анлашылмыш вә соңра идиом кениш мә'на кәсб етмишdir.

Сатирик ифадәләр һәмишә ейни сәртлик һәддиндә олмур. һәјатдакы һадисәләрин мәзмунуна уйғун бунларын тәнгиди мәзмуну мұхтәлиф сәвијәләр дашијыр. Соңralар әдебијатда вә әдебијатшұнаслығда мұтәхәссисләрин мүәjjән етдији сәрт (сатирик) вә хәфиф (јумористик) аспектләри халғ өзү фитрәтән һәјат һадисәләринин тәбиетилә һәмәһәнк олдуғуну әvvәлдән нәзәрә алмышдыр. Бә'зи ифадәләр јумористик сәвијәдә дајаныр. Мәсәлән, «Газ јериши јеримәк», «Jujuлмамыш гашыг кими араја сохулмаг» вә с. кими. Бу ифадәләрдә өзкәсіни тәглид едән, шәхси ләјагәтини гијметләндирмәjәn, мұстәгиллик һиссindәn мәһрум олан шәхсә истеһза нәзәрдә тутулур (газ јериши јеримәк), жаҳуд өз јерини билмәмәк, һадисә вә сөһбәтләрә јерли-јерсиз мудахилә етмәк нагислик сајылыр. Белә һалларда ифадәнин мәзмуну кениш планда ичтимай кәсәр кәсб етмир (анчаг о имкандан heч дә тамам азад дејил), инсан шәхсијәтиндә hejsijjәt, өзүнә гијмет гојма кими һиссләр ашылајыр. Шәхси ләјагәтсизлик, hejsijjәтсизлик истеһза һәдәфи сечилир, јуморла гаршыланыр.

Чинаjәткарлыг, ганичәрлик кими ағыр гәбаһәтин өз мәниjәтинә лаиг сәрт ифадә јарадалырып: «Анасынын әм-чәjини кәсдин» атрибути кими. Бурада чинаjәт, гана һә-

рислик максимум дәһшәти илә чәмләширилмишdir. Ананын мүгәддәслијинә тохунмагдан, ганына чеврилмиш сүдү әмдиш дөшү кәсмәкдән ағыр чинајет тәсәввүрә кәлмир. Бу дәһшәтли мұбалиғә жалныз фачиә һәддинә чатан сатира үчүн јарадылмыш сарказм—ифадәdir. Өзлүjүндә ифадәниң композијасы вар; фачиәви драматизм әкс етдирир. Бу, драматик-трактик лөвһә-ифадәdir.

Бә'зән ejni дәрәчәдә сатира вә јумор дашиjan, демәли, hәm сатирик, hәm дә јумористик мәтн үчүн јараж ифадәләр назырланыр: «Еjбинә кор олмаг» гәбилиндәn. Дилдә белә сатирик-јумористик мәтн-ифадәләр дә сохдур.

Сатира догуран гәдим хүсусијәтләрдәn бири хәсис-лиkdir. Бу хасијәтин ифшасы үчүн инсанлар чох дүрлү мәтн-ифадәләр, мәчазлар «кәшф» етмишләр. Бу кәшф-ифадәләрин әсасында мұхтәлиф сәвијјәли хәсисләрин һәјатындакы һәрәкәтләри, мал үчүн, пул үчүн душдүкләри сифәтләр, алдыглары рәнкләр дајаныр: **јумуртадан јүн гырхмаг, көздән түк чәкмәк, козу којермиш, козу ач...**

Јаҳуд мәзмунуна көрә маниjәтчә хәсислијә.govушан тамаһкарлыг хасијәтини бәдnam едәn мәчаз-мұбалиғәләр, мәтн-ифадәләр зәнкинили илә hәмишә диггәти чәлб етмишdir: **иәфси ит кими һүрмәк, иәфси баш јармаг, иәфси коз чыхармаг, иәфсинә (тамаһына) гурбан кетмәк, иәфси дашдан кечмәк, иәфси дилә кәлмәк, иj чәкмәк, гармыны отармаг...**

Бунлар садәчә ejni анлајышы билдириn синоним ифадәләр, мәтнина вә харakterинә көрә сечилмәj назыр дил материаллары дејил, hәm дә ejni хасијәти мұхтәлиф сүжетләрлә, мұхтәлиф бәдииликлә, hәr тамаһкарын өз тәбиетинә мұвағиғ тәшбенlәрлә чанландыран бәдии лөвһәләр, бәдии мәтнләрdir. Бу бәдии лөвһә-ифадәләрдә әсл бәдии әсәрләрдәn фәргли чәhәтләр вар:

1. Бәдии әсәрин субъекти вә объекти мәтнде һазыр олур, hәm дә мүәjжән мә'нада конкретдир. Мәтн-ифадәләрдә исә ифша үмумидir. Ифадәниң анчаг сатирик тәбиети мөвчуддур. Субъект (бә'зән дә объект) жалныз нитт просесиндә, мұрачиәт мәгамында, үнсијәт ситуајасында, бир кәслә үз-үзә дајанаркән, ja биринин барәсindә данышаркәn мүәjжәnlәшир;

2. Мәтн-ифадәләр јыгчам олур вә бура да типин тәк бир әlamәti көстәрилир. Анчаг бир чизки олмасына баx-

мајараг, бүтөв типик характер чанланыр. Хасијјэт дә, шәхсијјэт дә, сатирик мұнасибәт дә бир ифадә — јумругда сыйхылыб кипләшир, чисимләшир.

Синоним ифадә-мәтнләрин өзүндә ифадә тәрзинин мүкәммәллиji мұхтәлиf шәкилдә олур. Мәсәлән, «нәфси ит кими һүрмәк» (jaxud, sadəcə «nəfsi hürmək») ифадәси илә janashy, «иј чәкмәк» дә dejiliр. Иkinчидә мүәjjәn дәrәchәdә evfemistik давраныш көрүнүр: иtin ады чәkilmir, ančag иј чәkмәk габилиjjetinә iшарә olunur. Jaxud сатирик шәхсијјетә hejvan демир, hejvanын гарныны отармасы әlamәt кими алыныр. Daha «hejvan гарныны отарыр, филанкәs дә гарныны отарыр, демәли, о, hejvандыр» eиллокизми «гарныны отармаг» мәтн-ифадәсindә ajdyн bәdiiliklә eksini tapыr. Иkin- чи jол, әлбәttә, сатирик ифадә тәрзи үчүн естетик тәләбләр чәhәtinidәn daha mәgsәdәujгundur. Bojuk сатирик M. Э. Сабир «Узу гырхыг деjiliк, бир шәләdir саггалымыз» misrasыында ifsha etдии типә түлкү demәjib, онун шәләгуруг әlamәtinи шәләsaggal шәklindә tipin үzүндә chыzarkәn, «Bә'zinә diш gычыдыb, bә'zinә gujруг bularyg» misrasыында it demәk әwәzinә, itin diш gыchatmag wә gujруг bulamag хасијјетini tipin шәхсијјетinә kөчүrәrkәn, mәhз halg diliндәki hәmin ifadә tәrzini izlәmiшdir. Bундан соnra hәmin сатиранын биrinчи «Bir bөlүk boшboғazыg, hejvәrәlik adәtimiz» misrasыыndakы «bөlүk» sөzүnүn мугабилиндә «сүру» mә'насы ajdyнcha гавранылыры.

Мұхтәлиf сатирик hadisә wә хасијјетlәrlә әlagәdar halg diliндәn nәhajetsiz mәtн-ифадәlәr misal kәtiirmәk olar. Halg bu ifadәlәri jaлnyз adи үnsijjett materialы oлан фразеолокизмләr кими jaратмыр, onларда arzu wә isteklәrinи, nifrәt wә isteñzasы hәkk edir, onлары ideja dashyjyчысыna cheviriб, nәsildәn-nәslә verip.

Lүgәt materialынын сатирик mәzmун үчүн назырланmasыында, сатирик сөz-образа чеврилмәsinde tәmsil-lәshdirmә wә аллегорикләshdirmәnin dә muhум rolу olmuшdур. Ajry-ajry bitki, hejvan wә gush adлaryныn mүәjjәn шәр anlajышларын dashyjyчысы kими ixтисаслашмасы satiриk лексиконун kүtlәsinи xejli kүchlәndirir. Bu lүgәt-mәnзәrәlәrdәn bir неchесини хатыrlадаг: түлкү — nijlәkәr, fyryldagчы; gurd — jyrtычы,

ачкөз; ајы — ганмаз, галынгабырга; гојун — шүурсуз, ахмаг, күт; ешшәк — кобуд, налајиг һәрәкәт саиби; бајгуш — зұлмәтсөвән, харабалш ашиги; гангаль (ти- кан) — әнкәл, манечилик төрәдән... Паралелләрин икинчи тәрәфләри сатирик инсан хасијјәтләридир.

Бу гәбильдән олан сөзләр дилин илк сатирик сөз-образларындаңыр. Белә сөзләрдә јығчам шәкилдә бир сүжет ифадә олуңур. Бу сөз-образлары үнсијјәтдә истифадә едән инсанлар хошакәлмәјән шәхс нағында айдын мұнасибәт билдиришишләр. һәмин сөз-образларын һәр биринде айдын тәрзә бир мәнзәрә чанланыр. Йарапан лөвһә ики ниссәдән ибәрәт олур: сөзүн норматив мә'насы илә бағлы нејван, гуш вә битки портрети вә мәчази мә'насына уйғун иjrәнч, инсанни сифәти олмајан бир инсан сурәти. Мисал үчүн: тулкы — инсан, бајгуш — инсан, гангаль — инсан. Сөз-образын яраттығы лөвһәдә мәнфи шәхсијјәтин мұвағиғ аллегории прототипләрдә мугајисәсіндән чанланан сүжетдә биткин сатирик мұнасибәт нәзәрә чарпыр. Беләликлә, халг һәлә чох-choх гәдимләрдә мудрикчәсінә сөзләри тәмсилләшdirмәк үсуулундан сатирик жанр кәсәринде бәдии тәнгид үчүн истифадә етмишdir.

Заман кечдикчә сатирик ифадәләрдә, гарғыш вә сөјүшләрдә жанр тәкмилләшмәси кедир. Шүурун инкишафы вә инсанын ичтимай мұнасибәтләри дәркетмә хасијјәтинин артмасы, нағисәләри үмумиләшdirмә габилијјәтинин үзә чыхмасы илә бәдии тәффеккүрун јени, мүкәммәл формасы әмәлә кәлир: мәсәлләр вә аталар сөзләри. Бу жанрда коллектив үзвләринин фәлсәфи-идраки кеји菲јјәтләри чәрчивәсіндә ичтимай һәјата вә инсанларын бир-биринә мұнасибәти никмәтләр шәклиндә үмумиләшир. Жанрда мудриклик бәдиилијин башлыча көстәричәсінә чеврилир. Йарапаның илк дөврдән бу жанрын чидди-фәлсәфи (дидактика) вә сатирик-фәлсәфи олмагла ики голу фәалијәт көстәрир. Мәсәлләрин вә аталар сөзләринин сатирик-фәлсәфи голунда дил материалы кими гарғыш вә сојүшләрдән, онларын нифрәт вә гәзәб мұнасибәтилә ифадә яратма үсуулундан кениш истифадә олуңур. Јә'ни бу ифадә-жанрлардан һәр бири бир гәдәр сонра жанрлығдан чыхыр, өзүндән даһа мүкәммәл шәкилдә формалашан жанрларын дил материалына чеврилир. Нөвбәти мүкәммәл жанр — сатирик мәсәлләр вә аталар сөзләри мејдана кәлир. Артыг бу мәрһәләдә әдәби-бәдни

тәфәккүр мүрәккәбләшири, шахәләрә айрылып. Диңгэ сөз вә ифадәләрин әдәби нөв, жанр вә үслублара көрә ихти-саслашмасы кедир. Сатира ики нөвдә инкишаф едир: нәср вә нәэмлә. Нәсрин чох күтләви вә мүкәммәл нұмунәси ләтифәләрdir. Ләтифәләрин халг тәфәккүрунүн ән гәдим сатирик нәсри олмасына, өтөн ки, е'тираз едән олсун. Онуң дилиндә сатирик лексика вә фразеолокија чох мүкәммәл шәкилдә формалашмыш вә кәләчәкдә жазылы әдәбијатда сатирик нәср үчүн кениш ифадә имканы назырланмышдыр. Бу мөвзү үзәриндә дајанмырыг. Әvvәлән, она көрә ки, бурадакы сатираја мәхсуслуг көз габагындадыр. Икинчиси, она көрә ки, бу мөвзунун айрыча кениш тәдгигата ентиячы вар.

Гәдим сатирамызын илк мәнзум формасы исә мәсәлләр вә аталар сөзләриди. Мәсәлләр вә аталар сөзләринин илк нәэм нұмунәләриндән олмасынын сүбугта ентиячы јохдур. Бу формада милли ше'rimizин ән гәдим шәкли — аллитерасия көз габагындадыр. Ше'рә мәхсус ритм, мелодија, аһәнк өз ахычылығы вә рәванлығы илә сечилир.

Сатирик мәсәлләр вә аталар сөзләриндә сатиранын сәрт вә јумшаг тәзәһүрләри үчүн дил материалларындан јерли-јеринде истифадә олунур. Сатирик предметин мәз-мунуна уйғун сатирик идиом вә сөз-образлардан мәгсәдинә көрә дүрүст истифадә" нәтичесинде бә'зән әзичи сатира, бә'зән дә јумшаг јumor мејдана чыхыр. Јә'ни кәләчәк жазылы поэзијадакы сатиранын јарадычылары үчүн нұмунә иши көрүлүр. Халг тәфәккүр сатирик ифадә мизаны дүзәлдир. Кәләчәк профессионал сатирик әдәбијатын ифадә материалы халг дилиндә назырланылығы кими, онун ифадә үсууллары да өз көкләрини халг әдәбијатындан көтүрүр.

Сатирик мәсәлләрдә вә аталар сөзләриндә јumor вә сарказм һәмишә айдын мұнасибәт шәклиндә үзә чыхыр.

«Бир әлдә ики гарпыз тутмаг олмаз». Бу аталар сөзу еслиндә дидактик никмәтли силлоказмидир вә өзлүйүндә сатирик неч нә демир, јалныз хәбәрдарлыг, нәсиһет тәлгин едир. Лакин конкрет субъект нәзәрдә тутуланда афоризм сатирикләшири: «филанкәс бир әлиндә ики гарпыз тутур». Сатирикләшири, анчаг јumor сәвијјәсинде галыр.

«Бүгә яеиб бенишдән чыхыб». Лагејд адамлар үчүн ишләнир. Бу мәгамда «Нә әтди, нә балыг» мәсәли дә

дејилир. Көрундујү кими лагејдлијин өзүндә айдын **мұнасибәт** олмадығындан мәсәлдә дә ағыр, дамғалајычы сәртлик жохдур. Тәнгид һәдәфинә гаршы истенеза, јумор јөнәлдилир.

Анчаг «**Кең газ, дәрин газ, өзүн дүшәчәкесөн**» аталар сөзүндә сатирик мәниjjетә уйғун сәртлик вардыр. «Гују газмаг» — гәсд етмәк, хайн чыхмаг чинајет һәрәкәтидир. Буна көрә дә халг чанинин өзүну сүрүкләјиб газылан жердә гујулајыр. Бурада сатира сарказм һәддинә чатыр.

Мәсәлләр вә аталар сөзләри мүкәммәл бәдии-поетик нұмунәләр кими мәишәт вә чәмиjjетин ән мұхтәлиф сәхәләрини әнатә едәрәк ејибләри ачыр, жарапары нештәрләјир. Бу жанрын бәдии формасы илә сөз тутуму, заһири һәчмилә мәзмуну, дахили дәринлиji арасында бир тәнасуубсүзлүк вардыр. Чәми бир нечә сөздән, бир чүмләдән ибарәт олан аталар сөзу вә ja мәсәл жазылы әдәбијатын бөյүк һәчмли әсәрләринин сигләтени өзүндә тәчәссүм етдирир. Аталар сөзләринин бу хүсусијәти һагтында С. Вургунун сөjlәдији фикир елә аталар сөзу кими дә сәсләнир: «Аталар сөзләринин һәрәси бир поемадыр».

Бу жанр сатирик тематикасына көрә олдугча зәнкиндиr. Инсан хасиijетиндә, давранышында гәбәhәт сајылан, һуманизмдән узаг олан үмуми етик нормадан кәнара чыхан кеjфиjjәтләр улу дөврләрдәn мәсәлләrinin вә аталар сөзләринин тәнгид һәдәфи олмушдур.

Икиүзлүлук һәмишә нифрәтлә гаршыланмыш вә гәзәблә дамгаланмышдыr. Бу хасиijети ifsha едәn мәсәлләрдәn бири беләdir: «**Довшана гач дејир, тазыја туу**». Мәсәlin лүгәтинде гүтбләрә уйғун зәриф вә сәрт сөз ики образ кими — мүсбәт вә мәnfi, ачиз вә зорлу инсандар кими үз-үзә дуур: довшан — тазы. Ики сөз — образын тәзадында үчүнчү образын симасы чанланыр: икиүзлу. Бу һәмин сатирик образдыr ки, узун әсрләр кечәндәn соңra Сабирин «Бейнәлмиләl», Чаббарлынын «1905-чи илдә» әсәрләринде губернатор, чар мә'муру вә чарын өз шәхсindә әjаниләшdi, она Иблис ады верилди. Учобразлы бу мәсәл һәмин сатирик гајәнин халгын өзү тәрәfinidәn назырланмыш гәdim иттиham актыдыr.

Баx: «Әдәбијат вә инчәсәнәт» гозети, 11 janвар 1975-чи ил.

Мәишәтдә, чәмијјәтдә јерини танымајан, өз вәзифәсими билмәјенләр үчүн бир табесиз мүрәккәб чүмләдән ибарәт хасијјәтнамә верилир: «**Ит өзүдүр, гурду мәнә көстәрир**». һәгигәтән, белә инсанлар иш көрмәк әвәзинә, көстәриш вермәји севирләр, М. Ә. Сабир демишкән, иш көрәчәк јердә сөз әзбәрләјиrlәр. Бу да иш көрмәмәјә, әталәтә кәтирир. Өз јерини, мөвгејини дүрүст мүәјјәнләшdirмәк мә'рифәт сајылдығы кими, вәзифәсими дәрк етмәмәк дә гәдимдән ичтимаи ејиб вә үмумијјәтлә гәбаһәт сајылмышдыр. Әслиндә бу мәсәл мәзмунча сәрт дејил, даһа чох јуморлудур. Көрүнүр, мәсәли дејәнин өзүнүн образ кими («мән» шәклиндә) бурада иштиракы белә бир тон вермишdir. Лакин мәсәлдәки ифшачы сөз-образлар (ит, гурд) сатирик характеристикардәдир.

Ачкөзлүjү, тамаһкарлығы ифша етмәк үчүн ишләнән «**Артыг тамаһ баш јаар**» аталар сөзу бир дидактик сүжети әнатә едир. Бурада сатира фәал дејил, чүники аталар сөзүндә инсан шәхсindә бәдии образ јохдур. Бурада сатирик образ тамаһдыр. Сатирик кејфијјәтин өзу образлашыр. Буна көрә дә сатирик мәтләб дидактиканын архасында дајаныр. Бу әсәр-мәсбл хәбәрдаредици һөкмдүр, һәдәләјир, тәһид едир, мувафиг сатирик кејфијјәтдән һәзәр етмәјә, ләјагәтә, нәфситохлуга ҹагырыр.

Үмуми һөкмләр шәклиндә — хәбәрдарлыг типиндә ифша мәсәлләр вә аталар сөзләриндә кениш јајылмышдыр. Бу налда бәдии ифадә јох, ультиматум нәзәрә чарпыр. Лакин ультиматумда узун һәјат тәчрүбәсинин јекуну, һәјат-ибрәт дәрси үмумиләшир. Буна көрә дә бәдии ифадә тәрзиндәки ниссән шүура маршуруту әвәзинә, белә мәсәл вә аталар сөзләриндә бирбаша зөнә тә'сир һәрәкәти олур. Мәсәлән, «**Хәсисин малый өзкә јејәр**» аталар сөзүндә неч бир бәдиilik үнсүрү јохдур. Бурада чылпаг һәјат һәгигәти өз күчү илә хәсисләрин гарышында, варыны мәсрәф етмәјиб хәзинә дүзәлдәнләрин өнүндә мејдан охујур. Тәрбијә бәдии јолла јох, горху, һәдә васитәсилә апарылыр. Хәсиси мұхтәлиф шәкилләрдә ифша едән вариантлардан бири бу әсәр—ультиматумдур.

Мәсәлләрин вә аталар сөзләринин чохәнатәли ифша тематикасы ичәрисиндә һакимләр, бачарыгсыз рүтбәлиләр, руһаниләр һәмишә ағыр зәrbә туттан јерләрдә дајанмышлар. Онлар кah аллегорик шәкилдә «хатырланмыш», кah да өз адлары, чинләри илә ҹагрылмышлар.

«Дәвә башын сохар кола, елә биләр ону көрмүрләр»

мәсәлиндә мухтәлиф сатирик шәхсијәтләрлә јанаши, өз гәсриндә кефлә мәшгүл олуб, өзүнү халгын гајгысы илә мәшгүл көстәрән, анчаг әслиндә елин дәрдиндән хәбәрсиз олан шаһлар, «Өзү лум-лум удур, батиндә амма, заһирдә дедији мә'наја бир баҳ» (Г. Б. Закир) хасијјәтнамәси алмыш руһаниләр дә нәзәрдә тутулур. **«Хорузунгуруғу көрүнүр»** мәсәлинин дә бир тәрәфи һәмин һәдәфдир. Такин халг бә'зән үнваны даһа дәгиг көстәрир: **«Бәjlә бостан экәнин, тағы чијинидә битәр»**, яхуд **«Молла ашы көрдү, ясими унугтуду»** вә с. **«Бәjlә бостан экәнин, тағы чијинидә битәр»** аталар сөзүндә фәлсәфи мұдриклик шәклиндә чәмијјәтдә синифләрин мәнафејинин айрылығы айдын тәрздә ифадә олунмушдур. Халг дүшүнчәсинин һазырладығы **«Бәj бәјдир, онун нә жашысы, нә писи»** фикри елми фәлсәфәниң **«истисмарчы синиф истисмарчы синифдир»** тә'лиминә мәнијјәтчә тамам ујгундур. Мұдрик бабалар төвсіјә етмишләр ки, бәјин ширин дилинә ујуб онунла ѡлдаш оларсан, сонра өзәсасыны чәкәрсән. һәтта халг тәфәккуру бу мұнасибәтлә башга бир сатирик аталар сөзү дә мирас гојмушдур: **«Иланын ағына да лә'нәт, гарасына да»**.

Сон ики аталар сөзү (**«Бәjlә бостан экән...»**, **«Молла ашы көрдү...»**) илә әлагәдар бир чәһәти дә геjd етмәк лазымдыр. Мәсәлләрин вә аталар сөzlәrinin тарихини мүәjjәnlәшdirмәk мүмкүндүр. Бу ифадәләрдә һансы дөврүн дамғасы олдуғуну ашкар етмәк олар. **«Бәjlә бостан экәнин, тағы чијинидә битәр»** феодализм гурулушунун мәһсүлүдүр. **«Молла ашы көрдү, ясими унугтуду»** ислам дининин гәбулундан сонра јаранмышдыр. Яхуд **«Улу сөзүнә баҳмајан, улаја-улаја галар»** (башга варианты: **«Бәjүjүn сөзүнә баҳмајан, бөjрә-бөjрә галар»**) аталар сөзү даһа гәдим дөвләрә аиддир. Бурада гәдим шे'rimizин формасы — аллитерасија өзүнү көстәрир [hәm дә ағсаггала hөrmәt ән гәдим ичтимай nisslәrdәndir вә тәбии, ағсаггала hөrmәtsizlik һәмишә гәбаһәт сајымышдыр]. Халг демишdir ки, гурансыз (аллаhсыз— T. I.) јердә отур, ағсаггальсыз јердә отурма.]. Анчаг кәрәксиз, фајдасыз, яхуд аз фајдалы иш тәклиф олундугда, онун тәнгиди белә бир е'тиразла билдирилir:

**Дүзәлиб һәр јарағым,
Галыб сагтал дарагым.**

Бу мәсәл, шубhәсиз, әvvәлкинә нисбәтән хејли ча-
вандыр; мұасир hеча вәзили ше'rimizин тәшеккүлүндән
(әрәб әрузунун тә'сири илә аһәнк-ритм жарадан охшар
елемтәләрин сөзүн әvvәлиндән сонуна — аллитерасијадан
фәргли — вә беләликлә дә, тәдричән мисранын сонуна
кечмәсиндән) сонра жаранмышдыр.

Бу сатирик формаларда мүәjүjәnlәшдиричи әlamәт јалныз
тәнгид етмәк, нештәрләмәк дејил, hәм дә бу ишә жаражан
материалы сечмәк, назырламаг, нүмунә һалында кәләчәк
нәсилләрә ирс гојмагдан ибарәтдир. Сатирик мәзмунлы
мәсәлләр вә аталар сөзләриндә, адәтән, кобуд, сәрг мәзмунлы
сөзләр ишләнир, инсан хасијәтләринин hејван һәрәкәтләри
илә мугајисәси верилир. hејвани һәрәкәтә бәнзәтмәклә ifша
етмә бу типли мәсәл вә аталар сөзләриндә олдуғу кими кедир:
«Донузун дәриси, итин диши»; «Чаггал вар қәдән сөкүр,
гурдун ады беддамдыр»; «Ат өлүб итләрин бајрамыдыр»;
«Йтдән ит тө- рәjәr, гурдан гурд» вә с.

Көрүндијү кими белә һалларда сатирик жанрын өзү-
нәmәхсүс лексикону сечилир: даһа товуз, көjәрчин, чејран
кими сөzlәр jоx, баjгуш, ит, гурд, түлкү гәбилиндән сөzләр
алыныр. Биринчиләр лирик, икинчиләр исә сатирик мотивләр
үчүн ихтиласлашыр. Бә'зән мисал вә аталар сөзләриндә гәлиб
верилир, сөz-образлар соjләmә шәraитинде мәтләбә уjғун
көтүрүлүр. Мәсәлән, «Ит итин аjaғыны басмаз» анчаг
мәnfi тип үчүн ишләдилүр. Анчаг жаxшынын жаxшы, писин
пис илә өлчүлмәси, hәм жаxшынын, hәм дә писин нәzәрдә
тутулмасы мәгамында «Гојуну гојун аjaғындан, кечини
кечи», жаxуд «Көjәrчин көjәrчинlә, сығырчыны
сығырчынла» типли мәсәлләрә мүрачиэт олунур. Илк
бахышда ади көrүнән бу мәсәлләрдә дәрин ичтимай мәзмун
изләнир, мұхтәлиf ичтимай тәбәгәләр, ejni вә ja мұхтәлиf
дүнjакөрүшлү инсанларын мұнасибәтләри нәzәрдә тутулур.
hәmin мотивә уjғун, лакин үмумән мәишәт мәгамында
«Тajлы тajын тапмаса, kүнү ah-вајla кечәр» аталар
сөзүндә исә аллегории сөz-образлар олмадығындан сатирик
рәnк предикатын үзәринә дүшүр (күнү ah-вајla кечмәk).

Гарғышлар, сатирик идиомлар, сатирик мәсәлләр вә
аталар сөzләри мұвази инкишаф едир, бир-биринә тәкан
верип, тәkmillәшdiрир, бир-бириндән төрәjir (мәсәлән,
«Еjбинә кор олмаг» iffadәsi бөjүjүб «Өз көzүндә тири
көрмүр, өзкә көzүндә тылы сечир» мәсәlinә чев-

рилди кими). Беләликлә дә, дилин сатирик материал фонду кетдикчә зәнкинләшир. Сатирик мәгсәд үчүн кобуд сөз сечмәк ән'әнәси дә халг тәфәккүрүнүн јаратдығы бу илк сатирик жанрларын өзүндәdir. Јазылы әдәбијатын сатирик жанрлары мејдана чыханда бу гәдим шифаһи жанрлар меңүрләнмиш сатирик тикинти материалына дөнүр, назыр штамплы дил фактлары кими јараыр. Әслиндә мөвчуд сатирик материалдан мұхтәлиф жанрлы әсәрләрдә истифадә етмәјин дә илк нұмунәләрини халг тәфәккүрү тәгдим едир, јазылы әдәбијата бу чәһәтдән дә көрк верир. Бир бајатыя диггәт едәк:

Әзизинәм, үз дә вар,
Астар да вар, үз дә вар.
Оымәли топуг көрдүм,
Түпүрмәли үз дә вар.

Б.у бајатыда лирик вә сатирик ифадә тәрзи мәһарәтлә чалашдырылып, көзәл бәдии тәфәккүр һибриді алышыр. М. Ә. Сабирин Фұзулијә сатирик нәзирәләри мәһз бу тәчрүби бәдии-естетик зәминдә јаранмышдыр.

Халг ән гәдим дөврләрдән һагсызлыға, гәбаһәтә, мәнфиликләрә нифрәт бәсләмиш, гәзәбләнмиш вә бу гәдим сатирик жанрларда нифрәтини, гәзәбини ифадә етмишdir. Бунунла да халг бир тәрәфдән ифша етмиш, бир тәрәфдән дә үрәжини сакитләшдирмиш, гәзәбини сојутмушшур. һагсызлыг халғын үстүнә аяг аланды, әдаләтсизлик мејдан охујанда, зұлм тәнтәнә едәндә халг физики чарпышма игтидарында олмұрса, күчүнү дүшүнчәсінә верир, мә'нәви зәрбә жолуну сечир, сөзлә ифша едир, «гара сатирапар» (Ә. Несин), ачы-ачы күлдүрүб дүшүндүрән ифадә-әсәрләр јарадыр.

Бүтүн бунлар Сабирин ана дили билийинин өзүдүр. Сабир дил ачандан, лајла дәрк едәндән ишे'р јазана гәдәр бу идиомлары, ифадәләри,, афоризмләри ана дили васитәсилә вә ана дилинин өзу кими еўрәниб, бунлары танылыш-билдири начинс инсанларын үнванина дејиләркән дууб вә ана дилинин зәнкинлиji кими јадында сахлајыб, ушагларын, чаванларын сојушұндән ешидиб, ағсаггальлардан, ағбираңқләрдән, гоншулардан, жол кечәнләрдән, далашанлардан, күсүшәнләрдән, гијбәт гыранлардан, бөһтан атанлардан, өзүнү дуруја чыхармаг үчүн гәбаһәтли дил төкәнләрдән ешидиб; Нәсими вә Фұзули-

дэн, Закир вә Сеид Әзимдән габаг Сабир бунлары ешидиб; һәрә өз билдиини билиб, Сабир исә сатира үчүн бунларын һамысыны үмумиләшдириб. Бунлар ана дили материалының өзүдүр. Сабирин сатирик исте'дадыны ашкар едән ана дили потенциалы будур.

* Норметли охучулар тәсөввүр етсилләр ки, бундан соңра ичә-рисинде бу мазмунда соһбәт кедән белә бир бәһс вар: «Јазылы лирик әдабијатымызда сатирик мұнасибәт иккى шәклидә үза чыхыр: 1. Фачиә шәклини. Лејлини вә Мәчинуң мәһв едән дөврана е'тираз тәрзинде. Бурада сатира сатирик диллә јох, үмуми гәнаәтлә вери- лир: инфрәт дамғасы илә. Бу тәрз «Мәндә сығар иккى чаһан, мән бу чаһана сығмазам» (Нәсими), «Дәрд чох, һәмдәрд јох, дүшмән гәви, тале зәбүн» (Фұзули) шәклинида килем-кузар, шәрти е'тираз кими давам едир. Сатирик мұнасибәт фачиәнин вә лириканын архасын- дан корүнүр. 2. Аз-чох система дүшмүш е'тираз формасында. Тей-мурләнкә лә'изт сојләнир (Г. Бүрнанәддин); сатира үчүн сәчијјави лексикон вә «икилик сифәтдән икилик битәр» гәбилиндән афоризм- ләр ишләнир (Нәсими); «Шикајәтнамә» (Фұзули) вә «Көрмәдим» (Вагиф) кими мәзмуну вә формасы (дил-ифадә материалы) илә публисист сатиralар яраныр.

Соңра. Сатираның өзү: тәмсил вә мәизүм һекая дилләриндә сатирик ифадәләрин ишләнимә спесификасы (М. Әмани, А. Бакыха-нов, Г. Б. Закир, С. Э. Ширвани). Бојук сатираның астанасында дилин сатирик потенциалының ојадылмасы, һәчивлә сатира материалының конгломерат фәалийјәти (Г. Б. Закир, С. Э. Ширвани) вә с. илкин мәсәләләр».

**М. ФҰЗУЛИ
ВӘ
М. Ә. САБИР**

Онлар бир магнит хәттинин ejни чазибә гүввә-
синэ малик мұхтәлиф гүтбләрдир. Бири Азәр-
бајчан әдәбијатының ән бөйүк лирики, дикәри ән бөйүк сатирики. Бу
мұхтәлиф жүклү ики гүтб арасындақы мұнасибәти мә’лум физики
мә’нада гәбул етмәк лазымыры; әслиндә бу мұхтәлиф гүтбләр
арасында дайими чазибә вардыр. Икинчи гүтб — сатирик тәрәф
һәмишә қаһ ашкар, қаһ да дахили јолларла бириңчи тәрәфдән —
лирик гүтбдән чазибә гүввәси топламыш вә иәһајетдә сабит бир гүтб
кими формалашмышдыр.

Бу вәзијәт, белә мұнасибәт дүнja әдәбијаты тарихи үчүн надир
налдыр. Буна көрә дә һәмин мәсәлә әдәбијатшұнасларымызы
һәмишә дүшүндүрмүш, хүсусилә сон вахтлар сабиршұнасларыны
диггәт мәркәзинә жаһынлашмышдыр.¹

Бу нағда илк фикри «Молла Нәсрәддин» өзү демишидир:
«...Рәһмәтлик Фұзули «Молла Нәсрәддин»ин бириңчи нөмрәсіндән
башлајыб бу күнә гәдәр мәчмуәмиздә иштирак етмиш вә ше’рләр
јазмышдыр».² Әлбәттә, образлы дејилмиш һәмин фикир,
үмумијәтлә, Фұзули илә молланәсрәддинчиләр, о чүмләдән Сабир
арасындақы әлагәжә ишарә етсә дә, бу елми факт олмагдан зијадә
бәдии пријомдур.

Сөзүн әсл мә’насында Фұзули илә Сабирин јарадычылығ
әлагәләринин конкрет материаллар әсасында ел-

¹ Бах: Әзиз Мирәһимәдов. Сабир. Б., 1958; Ч. Хәндан. Фұзули вә XX аэр Азәрбајчан әдәбијаты. «Азәрбајчан» журналы, 1958, № 12; А. Замилов. Фұзули вә Сабир. С. М. Киров адына АДУ-нун «Елми әсәрләри» (нум. сер.), 1958, № 2; Мирзага Гулузадә. «Сабир вә Фұзули». М. Ә. Сабир (мәгаләләр мәчмуәси), 1962.

² «Молла Нәсрәддин», 1925, №21 (баш мәгалә).

ми изаны әдәбијатшұнаслар үчүн бир борч оларға галмышдыр.

Бу нағда иисбетән илк дәгиг, лакин соң мұхтәсәр елми фикрә Ә. Мирәһмәдовун «Сабир» адлы монографијасында тәсадуф едирик. Соңракы мұәллифләрә бу илк фикир арасында ھеч бир ихтилаф жохтур, әксинә, һамысыны бирләшdirән үмуми өмірдегі вардырып: Фұзули поэзијасындакы жұксек бәшәри дүйгулар, һуманизм идеаллары, камил бәдии сөз усталығы даим Сабири өзбек етмиш, онун үчүн әсл сәнәткарлығ өрнәжи олмушады. ھеч бир геjd-шәрт етмәдән биз дә бу тезисә шәрик олурға.

Бизчә, һәм мин мәгаләләрин үмуми кәсри ондан ибарәтдир ки, сөһбәт мәһз үмуми шәкилдә кедир. налбуки јарадычылығ әлагәләрини инчәликлә вермәк үчүн һәр икى сәнәткарның бәдии дил, үслуб, сәнәткарлығ хұсусијәтләрини гарышылыглы шәкилдә тәһлил етмәк лазымдыр. М. Гулузадәнин мәгаләси бу өмірдегі мүәжжән дәрә-чәдә үстүнлүк вермәси илә о бири тәдгигләрдән фәргләнир.

2. ФҰЗУЛИ «ТИЛСИМИНДӘ»

ТВ Гулузадә нағлы оларға геjd едир ки, «Сабири Фұзули ирсинә мұнасибеті донмуш, дур-ғун вәзијјәтдә олмамыш, шаириң өз јарадычылығ жұксәлиши илә үзви сурәтдә әлагәдар дәјишиб инкишаф етмишdir».¹ Бу, һәгигәтән дә беләдир. Бизә ела кәлир ки, Сабири Фұзули илә олан јарадычылығ әлагәси үч мәрһәлә кечмишdir.

Биринчи дөврдә Сабир Фұзули мәктәбинин иштиракчысыдыр. Фұзули мәктәбинин нұмајәндәси Сабир узун мүддәт өз мүәллимини жамсыламыштыр. Бу заман о, Фұзули мәктәбинин охучусу вә әсиридир; өjрәндикчә женилиjә чан атыр, сәрбәстлиjә чалышыр, лакин әсирлиқдән гурттара билмир. Сабир бу мәктәбдә отуз илә жаҳын шакирд олур, анчаг өз һәгиги габилиjәтини бу мәктәби гурттардығдан, ондан узаглашығдан соңра бүтүн парлаглығы илә бүрүзә верә билир. О, мұстәғил һәјат јол-

¹ М. Гулузадә. Қостәрилән әсәри. сәh. 161.

ларында бу мәктәбдән алдығы биликләрдән чох мұвәф- фәгијјәтлә истифадә едир.

Фұзули мәктәбииин нұмајәндәләринде Фұзули романтикасының пәрдәси шаирлә һәјат арасында думай жаратмышдыр. Бу думаның архасындан һәјат һәгигәтләри туттун сечилирди, һәр шеј өз рәнкіпдә көрүнә билмирди. Лакин һәмин пәрдә Фұзулинин өзүндә шәффаф иди, әкс тәрәфини ачыг қөстәрирди. Соира кәлиб өзүн «фұзаличи» адландыранлар исә, Фұзули образларының парлаглығындан көзләри гамашдығы үчүн һәјаты, һәгигәти тор, тар көрүрдүләр. Сабир дә әvvәлләр мәһз белә иди. Фұзули образларының бәшәри көзәллиji гаршысында вален олан, һेјран-һејран баҳан Сабир онлара бәнзәрләр жаратмаға чалышырды. һәтта бә'зән мұвәффәг дә олурду, бә'зән онда инсан һиссләрини пәнчәләjән образлар көрүнүр, онлардан Фұзули сәмимиjәти күлүмсәjир, бурадакы лаконизм дә фұзулиjanә олурду:

...Алдатды қонұл мұрғынұ ол daneji-халыни,

Дами-рәhi-әгл оду о пүрсилсілә зұлғұн.

(М. Ә. Сабир)

Мусигилидир, сөзләр арасында сеjrәклик јохдур, парлаг образлардыр, лакин елә билирсән ки, бу образлары Фұзулинин һансы ғәзәлиндәсә көрмүсән, артыг бу образларын тәбәссүмүндән нә вахтса нуш етмисән.

Биз бурадакы Фұзули образларыны «елә билирсән, елә күман едирсән» ифадәләри илә тәхминиләшдиририк. Лакин, әксәрән, көрүрсән ки, бу фиlan о дикәр образын ачыг, «мәрд-мәрданә» тәкрапыдыр. Сабир нә гәдәр чәһд етсә дә, јенә өз устадының образларыны тәкrap етмәli олурду. Онун лирик гәһрәманлары ejnilә (вә ja тәхминән ejnilә) Фұзулинин мәшнүр севимли ашигләри идиләр. Фәрг вардыса, о да бундан ибарәт иди ки, Сабирин лирик гәһрәманлары Фұзулинин фәдакар гәһрәманларындан зәиф, дәзүмсүз, ешг одуна жанмагда онлардан чох-choх ачиз идиләр:

Күини хунабеji-чешмимлә һәмнәк ejlәrәm,

Кипријимлә аситаның кәрдини пак ejlәrәm.

(М. Ә. Сабир)

Бу, Сабирин эн гүввәтли образларынданыр(һәм дә һамысы белә гүввәтли деjildir). Лакин бу hara, «...Фә-

ләкләр јанды аһимдән, мурадым шәм’и јанмазмы?»— һара (halбуки Фұзули үчүн бүтөвлүкдә мәһз бело образлар сәчијјәвидир). Вә ja:

...Мұбтәлаји-дәрди-ешгәм, әл көтүр мәндән, тәбиб,
Еjlә бир тәдбиr ким, бу дәрдә дәрман олмасын!

(M. Ә. Сабир)

Сәмимидир, өзлүjүндә зәиф образлар деjил, лакин бу образлар бизә чохдан мә’лумдур. Бу образларын илк халиги онлары Сабирдән үч әср әvvәl хәлг етмиш, hәm дә дана көзәл, дана фұсункар јаратмышдыр:

...Кәл мәним тәдбири-биңудәмә сән бир сә’j гыл
Ким, олам бу дәрдә артыграг кирифтар, ej hәkim!

(Фұзули)

Мұгаисәләри истәнилән гәдәр артырмаг олар, hәтта az гала о жерә чатмаг олар ки, Сабирин өзүнә hech нә галмасын. Лакин бу артыг зәһмәтдир, буна hech кәс шубhә етмир, hәm дә бу бизим таныдығымыз бөйүк Сабирин шә’ниң тохуннур. Мұхтәсәрчә, hәр ики сәнәткардан кәтирилән паралелләрдән белә бир мәнзәрә јараныр: санки Фұзулинин бәдии образлары чанлы инсанлар, Сабирин образлары исә онларын көлкәләридир. Бизчә, hәmin nисбәти јалныз белә көтүрмәк олар — чанлы варлыг вә онун көлкәси!

Бу чүр кәlmә, өзкәсінә мәнсуб олан образлар, ifa-дәләр, епитетләр, ibarәләр тәкчә Фұзулидән юх, bә’зәn дә онун мәктәбинин башга нұмајәндәләриндән мәнимсәнилир. Бир нұмуни:

...Хаңишин тәрки-дилү чан иди, мән hәm етдим,
Сөjlә, ej jар, көрүм шимди нә фәрманын вар?

(M. Ә. Сабир)

Беjtin үмуми мәзмунундан әлавә, бүтөв бир ibarәсуалы (шимди нә фәрманын вар?) ejnәn C. Ә. Ширвани-дән, өз тәhсил мүәллиминдән алмышдыр (мәнимсәмәләр, hәm дә тез-тез олан мәнимсәмәләр Сабир јарадычылығынын сонракы дөвләриндә дә олачагдыр. Лакин hәmin мәнимсәмә илә бу мәнимсәмәнин фәрги 1905-чи илдән сонракы Сабирлә XIX әсрдәки Сабирин фәрги кимидир. Бу, јамсыламадыр, гүсурдур, о исә мүтәрәггидир, мәзиј-жәтдир).

Мә’лумдур ки, «бөйүк бир еһтирасла мәһәббәт аләми-ни тәсвир етсә дә, ешги инсаны һиссләрин ән зәруриси, ән јүксәји сајса да, Фүзули өз гәзәлләриндә башга мөвзулара әл атмагдан горхмамышдыр»¹. Догрудан да, мәкәр Фүзули гәзәлләринин јеканә мәтләби мәһәббәт тәрәннү- мүдүр? Фүзули севки һиссләрини бәстәләмәклә бәрабәр, һәм дә мәһәббәт бағындақы зәһәрли тиканлары — заһидләри, гафилләри, гүввәби, зору мал-дөвләтиндә оланлары одлу үрәйиндән гопан вулкан-аһларының атәши илә јандырыб пуч етмишdir.

Фүзули мәктәбинин охучусу Сабир онун һазыр об-разларынын, ифадәләринин, бичилмиш гәлибләринин әсарәтиндә олса да, о, мүәллимини там һүгугунда дәрк етмәјә чалышырды. Белә олдугда Сабир Фүзули поэзи-јасынын даһа кениш идеялары илә гидаланмаја билмәзди. Сабир өз гәзәлләриндә, Фүзулидән сонра олса да, Фүзули кәсәри илә (бәлкә бир аз да өткүн шәкилдә) дејирди:

Гојма қәлә, сагија, заһиди мејханәјә,
Дөмәјә мејханәмиз мәсчиди-виранәјә...

Догрудур, Фүзулидән кәлир, лакин, һәр һалда, Сабир дә дејирди. Демәли, һәлә гәзәлләриндән кәләчәк кур һајгырыглы Сабирин зәиф сәси ешидилирди; һәлә гәзәлләриндә онун кәләчәк сатирик үслубу үчүн рүшејмләр, тохумлар вар иди; бу рүшејмләр бөյүйү бүтөв бир орга-низма чеврилә биләрди, мунбит бир зәмин бу тохумлар-дан бәһрәләр кәтирән гол-будаглы ағачлар битирәрди; һәлә ашиганә гәзәлләриндән, бу гәзәлләрин дил вә үслуб тәрзиндән көрүнүрдү ки, о, мәрсијәхан дејил, муртәче гәсидә шаири дә дејилдир.

Фүзули «әсарәтиндә» Сабир даим ахтарыр, јени бир сөз — өз сөзүнү демәк истәјир, гәләм көтүрүр, языр, гурттарандан сонра көрүр ки, сөһрли сөзләр, образлар бејтләрдән она баҳыр. һәтта бә’зэн бу арамсыз, нараһат ахтарышлар, аз гала, мувәффәгијјәтлә нәтичәләнирди:

Виранә Шамахида мәңә кәңч тапылмаз,
Бир кәңч бу виранәдә бирәңч тапылмаз...

Бу бејтлә башланан гәзәлдә Сабирин өз сәси ешиди-лир. һисс олунур ки, Сабир бу гәзәли Фүзулини охудуг-

¹ Мир Чәлал. Фүзули сәнәткарлығы. Б., АДУ нәшријјаты. 1958, сәh. 42.

дан соңра дүшүнчәләрлө јазмышдыр. Бурада ичтимаи һәјат дәрдләри гәзәлләрдәки Ән'әнәвн мотивләрдән күчлүдүр. Бура да Сабирин кәләчәк јарадычылығы учун сәчијүәви олан бир чәһәти мушанидәдән гачырмаг мүмкүв дејил.

Лирик тәшбен архасында ичтимаи һәјат һәгигәтини көстәрмәк Сабирин сатираларында хүсуси шәкилдә формалашыр вә онун рүшејмләри мәһз белә башланыр, һәм дә бу, Сабирин һәмин форма вә мәзмунда јеканә гәзәли дејил (беләләри јегин ки, чох олмушшур):

Пұстани-сәнәм тәк ики лиму алә кечмәз,
Бир ән'әби-дилбәр кими нарынч тапылмаз.

Шубнәсиз ки, бурада шаирин үмдә мәгсәди «пұстани-сәнәми», «ән'әби-дилбәри» нәзәрә чатдырмагдан зијадә бу лирик тәшбенләр, ән'әнәвн гәзәл ифадәләри архасында мадди һәјат ентијаchlарыны көстәрмәкдир. Сабир гәзәлләриндә илк чидди ичтимаи мәзмун белә яранмаға башламышдыр.

Бурадакы Фұзули гәзәлләриндән сечилмәк тәмәннасында олан форма башгалашмасыны да көрмәмәк ол-маз. Мә'лумдур ки, Фұзулидә, экසәрән, һәр бејт бир мәнзәрә рәсмләшдирир. Сабирин бу гәзәлиндә исә һәр бејг үмуми мәнзәрәнин бир һиссәсидир. Бурада ибтидаи бир сүжет вардыр. Биз Фұзули гәзәлләриндә бејтләрин әла-гәсизлигини иддия етмәк фикриндә дејилик. Лакин дејирик ки, Фұзулинин һәр гәзәлинин чанландырдығы табло бүтөв дүнядыры, һәр бејти һәјатын бир сәһнәсидир. Сабирин гәзәли исә бүтөвлүкдә бир һәјат сәһнәсидир, конкретдир. Бу чәһәт дә һәмин гәзәлин ашиганә, романтик мотивдән даһа чох реал һәјат һәгигәти илә нағасләшмәси нағындакы фикримизә гүввәтдир. Лакин бүтүн бунлар һәмин гәзәлдә Фұзули руһунун тәмамән олмамасы демәк дејилдир; «Шириң сөз илә салды о ахуну кәмәндә» — демәклә јенә Сабир өзүнү Фұзули кәмәндидә долашдырыр. Сабир нә гәдәр чәһд етсә дә, бу вә ja башга шәкилдә Фұзули мотивләринә аваз туттур, анчаг онун өзүнәмәхсүс олан бир арзусу галыр: Фұзули кәмәндидән хилас олмаг!

Сабир көрүрдү ки, ашигләр сәлтәнәтиндә Фұзули елә бир тахт-тач саниби олмушшур ки, онун чәлалы әбәдидир:

...Көр нә султанәм мәни-дәрвиш ким, фејзи-сүхән
Еjlәмиш игбалими асары-нүсрәт мәзһәри.
hәр сөзүм бир пәһливандыр ким, булуб тә'јиди-hәгт,
Әзм гылдыгда тутар тәчрид ила бәһрү бәри.

(Фұзули)

Сабир көрүрдү ки, бу сәлтәнәт әсрләрин туфанындан, гасыргасындан саламат кечмишdir вә нә гәдәр јүксәк исте' дад саһиби олсан белә, ән яхшы һалда Фұзулинин сәвијjәсинә чата биләрсән, даһа бу сәлтәнәтдә ондан јүксәjә галхмаг мүмкүн дејилдир (белә шөһрәт исә она әзәл саһиб оланындыр). hәм дә жалныз Фұзулини тәглид едәрәк она бәрабәр ола биләрсән, чүнки бу саһәдә Фұзулинин сөзү вә образы харичиндә неч нә галмамышдыр.

Сабир көрүрдү ки, Фұзули мәктәбинин ән исте' дадлы нұмајәндәси олан өз мүәллими Сејид Әзим белә онун бәрабәринә чата билмәмиш вә Фұзули үслубунда тәхминән жени неч бир шеj демәшишdir.

Сабир баша душүрдү ки, «дәрјадакы жени goчаман бир даг» әзәмети кәсб етмәк үчүн өз сәләфинин тилсимиңдән hөкмән чыхмалы, жени јола дүшмәли, башга үслуба кечмәлидир:

Ит демә, о дәхи бизим биримиз,
Белә өлмүшләрә фәда диrimiz.

(С. Ә. Ширвани)

Бурадакы дәрин сарказм Сабири дүшүндүрүрдү. О көрүрдү ки, бу ифадә тәрзи чавандыр, анчаг ону Фұзули үслубунун сәвијjәсинә галдырмаг лазымдыр.

3. «ТИЛСИМДӘН» ЧЫХАРКӘН

Сабир анчаг бу арзујла, јашајырды. Лакин бу арзуну әмәли шәкилдә hәјата кечирмәк бир әмрлә баша кәлән hүтуги hөкм дејил, бөյүк чәтиңлик-ләрлә мугавимәтләшән, hәр ан тәрәддүлләрлә пәнчәләш-мәji зәруриләшdirән, тәдричилик тәләб едән бир просес иди. hәр һалда бир hәгигәт иди ки, Сабир үслубунда белә бир просес башлајыр. Бу ирәлиjә догру истиғамәт

көтүрмүш гәти бир башланғыч иди. Диалектик зәрурет тәләб едир вә инандырырды ки, бу просеси ләнkitmәк олса да, ону тамам дајандырмаг гејри-мүмкүндүр. Беләликлә дә, Сабир үслубу илә Фұзули үслубу арасында мұнасибәтин јени бир дөврү башланыр; Сабир көһнә дөврү илә јени дөврү арасында кечид јашларыны јашајырды. Инди онун әсәрләrinde өз үслуб хұсусијәтләrinни зәррәбинлә ахтармаг лазым кәлмириди.

Сабир үслубунун бу дөврүнә аид әлдә олан илк жазы «Үч жүз он дөггүз иди бә’д hәзар» (1902-чи илә аид несаб едилip) мисрасы илә башланан ше’рdir. hәmin ше’rin формасында Фұзулијә жаҳынлыг чохдур. Бу жаҳынлыг бир тәрәфдән үмуми шәкилдә, ше’rin грамматик вә лүгәти чәһәтindә, Фұзули әсри әдәби дилимизлә сәсләш- мәдә, дикәр тәрәфдән хұсуси шәкилдә, тәшбеңlәrinde, епитетlәrinde, Фұзули поэзиасынын мө’тәбәр вә фәал иштиракчылары олан бәнзәтмә объектlәrinde — Шәрг әсатири сурәтләrinde өзүнү нәзәрә чарпдырыр:

...Пири-Кә’нан кими һамы кирјан,
hәрә бир Јусиф ахтарыр һejран...
Күңкән тәк һамы чәкиб фәрјад,
Санки Ширинин ахтарыр Фәрһад...

Бу дөврдә жазылмыш «Шүкр лиллаh ки, афитаби-сүхән» мисрасы илә башланан (1903-чу илә аидdir) Сабир ше’rinin Фұзули ирси илә форма жаҳынлығы һагтында мүкәммәл вә инандырычы шәкилдә бәhс едилмишdir.

Лакин бу ше’rlәrdәki Фұзулијә формача жаҳынлыгla бәрабәр, дахили мәзмун е’тибары илә Фұзулиdәn нәзәрә чарпачаг гәдәр узаглашманы да көрмәjә билмәрик; бу, биринчи нөvbәdә, ондан ибәрәт иди ки, hәmin ше’rlәr Сабирин даha көjlәrin. бошлуғундан јерә ендијинә, гәзәл, гәсидә ганадларындан реал hәjата атылдығына ишарә едири; hiss олунур ки, артыг Сабир «фәләкләрдә-киндәn» даha чох зәминлә.govушур — әтрафындақы һава чәрәjanы илә тәmasa башлајыр, инди Сабир ону әнатә сән hava илә tәnәffүs едир.

Бу дөврдә Сабир Фұзулиdәn kah форма, kah да мәзмунча, hәтта бә’зән hәм форма, hәм дә мәзмунча айрылыр (бу дөвр XX әсрине докулушу илә үст-үстә дүшүр

вә «Молла Нәсрәддин»ә, сатирик Сабирә гәдәрки мүддәти әнатә едир).

Сабир үслубунун һәмин дөврү һаггында кениш мәлumat вермәк чәтىндир, чүнки тәһлилә چәлб етмәк үчүн әсәр чох аздыр. Сабиршұнасларының дәғигләшdirмәсінә көрә Сабирин 1906-чы илә гәдәрки тарихи әнатә едән һәләлик чәми үч мәтбу ше'ри («ҮЧ йұз он дөггүз иди бә'd һәзар», «Шүкәр лиллаh ки, афитаби-сүхән», «Бейнәл-миләл») мәлumдур (гәзәлләри нәзәрдә тутмуруг).

Әлбәттә, чох чәтин ки, кечид јашлы Сабир чәми ики- үч ше'рин мүэллифи олсун. Лакин ағлабатан бир фикирдир ки, кечид дөврүндәки Сабир нә әзвәлки, нә дә соңракы гәдәр мәһсүлдар олмушадур; бу әрәфә Сабир үслубу үчүн ојаныш заманы олса да, үмумијәтлә, онун јарадычылығы үчүн бөһран дөврүдүр. Хатирәләрә көрә Сабир бу заман дузлу һәчвләр жазырмыш (Бах: А. Шаиг. Хатирәләрим. Бакы, 1961, сәh. 147), лакин бунун өзү дә Сабирин јарадычылыг бөһранының бир әlamәти иди.

Бу она көрә белә иди ки, Сабир Фұзули мәктәбиндән чыхырды, лакин бәдии тәфәkkүрүнә һаким қасилемиш өз мүэллимилә «видалашмаг» онда јарадычылыг тәрәddудләри, фикир иғтиашлары әмәлә кәтирирди. Көрүнүр, бу тәрәddудләр Сабирдә бә'зән дургунилугла, фикир сүкуту илә нәтичәләнирмиш. Биз садәчә, тәхмин жолу илә мұлаһизә етмирик, буну Сабир өзү дә сөјләјир:

...Еj мәһбити-фејзи-асимани,
Мифтахи-хәзинаји-мәани!
Сәи мәхзәни-һикмәт идии ахир,
Сәи мәншәи-һиммәт идии ахир!
Бир тутиji-хошбайлан идии сәи,
Бир дүрчи-дүрәрфәшан идии сәи...
Дүшдүи нијә бәс бу наlә әлнәл?
Билмәм, нә сабәбден олмусан лал?

Е'тираз олuna биләр ки, бу ше'рин жазылма тарихи мәлum олмадығындан онун һансы дөврә аидлийни демәк мүәjjән дәғигсизлијә кәтирәр. Лакин «Илләри мәлum олмајан ше'рләр» силсиләсіндән олан бу ше'р, бизчә, мәһз һәмин кечид дөврүнүн, бир гәдәр дә дәғиг десәк, мәһз 1904—1905-чи илләrin мәһсүлудур. Ше'рин бәдии дили вә үслуб хүсусијәтләри бизи бу гәнаэтә кәтирир.

Фұзули мәктәбинә, классик поэзија дилинә хас олан ифадәләри, епитетләр (натигеji-бәдиәпәрдаз, сөһбәти-дилфириб, мәһбити-фејзи-асимани, мифтахи-хәзинеji-

мәани, мәхзәни-һикмәт, дүрчи-дүрәрфәшан вә с.) көстәрнр ки, бу ше'р 1906-чы илдән соңрая аид дејилдир. Бу ифадәләрдә ингилаби-сатирик Сабирин нәфәси, пафосу дујулмур. Догрудур, бурада Сабир:

Сән аләми-әкбәри-худасән,
Сән айниеji-чәhаниумасән, —

дејә сонракы дөврләринә яхын бир инамла данышмаг истәјир. Фәгәт бу өз вәтәндәшлыг чәсарәтинә инам ни-дасындан чох, бир лирикин, ашигигин хәфиф сәдасыны хатырладыр. һәтта ифадә тәрзи, тәшбен нүмунәси дә (аләми-әкбәри-худа) ачизлик әlamәти олараг конкрет-лиkdir гәтийјәтлә япыша билмәјиб, мүчәррәдлијә мү-рачиәт етмәjә ишарәдир. Бурада инамдан, чәсарәтдән, данышылса да, нә «Бәнзәрәм бир гочаман даға ки, дәрҗадә дурар» (1907) дејән Сабирин кур пафосу, ишкүзар инады, гәләм баһадырынын тәфәккүр силкәләjән әзәмәтли haјgырығы, нә дә:

Шаирәм, әсrimин айниәсијәм,
Мәндә һәр кәс көрүр өз гайи көзүнү —

(1910)

дејән шаирин инандырычы реализми, нүфузедичи гәтиј-јәти, чәсарәтли садәлиji дујулмур.

Дикәр тәрәффәдән, юни дөврә—ингилаб әрәфәсинә аид ифадәләр бу ше'рин «көhnә», XIX әсрдәki Сабирин гә-ләминдән чыхмыш олдугуну демәjә имкан вермир. Бу-радакы:

...Дур, дур ки, түкәнди лејли-зүлмәт,
Әһрәрә ачылды сүбhi-довлат!
...һәр кәс аյылыб габага дүшдү —

вә с. бу кими ифадәләр ингилаб дөврү әhwали-ruhijә-синин Сабир јарадычылығында, үслубунда экс-сәдасы иди. һәм дә бу экс-сәда башланмыш јох, яхынлашмагда олан, сәси кетдикчә даһа чох ешидилән ингилабын иди. «Дур, дур ки...» сөзләрилә Сабир өз шүүруна мүрачиәт едир, ону ојанмаға, ингилабы дәрк етмәjә чагырыр. Өзүнү «ашигләр евиндән», гәфләт пәрдәсинин архасыыдан реал, ичтимай һөjата сәсләjир:

...Кәл дишрә бу пәрдеji-хәфадән,
Ат пәрдәни мәзһәри-худадән.

Дилинә, үслубуна, руһуна диггәтлә бахдыгдан сонра бу гәнаәтә неч бир шүбһә галмыр ки, һәмин ше'р нәинки XIX әсрдә вә ja онун сонларында, һәтта 1901 — 1903-чү илләрдә дә јазылмамышдыр; бу ифадәләр мәһз 1904-чү илә аиддир.

Бизчә, јазылма тарихи мә'лум олмајан «Руһум» ше'ри дә һәмин дөврүн, даһа дөгрүсу, һәмин илин мәһсулудур. Бу да Сабир гәләминин бизә мә'лум сатиralары јазмамышдан габагкы мәһсулудур. Бурада да Сабирин кечид дөврү үслубунун икитирәлији вардыр, бурада да бир ше'рдә ики үслуби хүсусијәт сечилир.

һәм ифадәләрдә лирик хүсусијәтләр, һәм фикирдә һәјата нүфуз етмә чәһди, кәләчәјә инам, һәм бәдбинлик, һәм дә никбинлик өзүнү көстәрир; бир сөзлә, Сабир јарадычылығынын кечид дөврүнә мәхсус зиддијәтләр көрүнүр.

Бу ше'рин ифадәләриндән аждын олур ки, Сабир хејли заман һәјати мәсәләләрдән јазырмыш. Анчаг о, һәјатла реалистчәсинә тәмаса кирә билмәмиш, һәтта бәлкә дә ачы һәјат һәгигәтләри ону бир аз да бәдбинләшdirмиш вә буна көрә дә онда јенидән «көjlәрә учмаг» арзусу баш галдырыр:

Руһум, ej шаһбази-ұлвијәт,
...Уч! Уч! Өвчи-сәмадә пәрваз ет!
Тәнкнаji-бәдәндә вар хиффәт...

Шүбһәсиз ки, «тәнкнаji-бәдән» ифадәси архасында күрреji-әрзи нәзәрдә тутан шаир онун «хиффәтләриндән», әзијәтләриндән яха гуртармаг үчүн «учмага» — мүчәррәд романтикаja гаытмага чәһд етмишdir. «Шу бәдәндә фәгәт әсириз биз» мисрасы бир даһа дәгигләшdirir ки, бәдән јер үзү исә шаир вә руһу онун әсиридир.

Бурада һәјатдан наразылыг, күскүnlük, һәјатдан дојмаглыг фәлсәфәси ешидилir:

Бир сафа булмадыг бу аләмдә,
Башга бир аләм варыбы кедәлим.

Анчаг бу «кускүnlük» ичәрисиндә бир хәфиф инам, гәзәбли фәрәh сезилир:

...Өлмајимлә севинмәсин эгjар.—
Аләм олдугча мән дәхү дурарлм.

Бурада

...Нә гәм, угратса да бир күн мәни ифнајә заман,
Мән кедәрсәмә, мәрамим јенә дүнјада дуар! —

хитабындакы ингилаби арзуларла долу пафос, идеаллы, мәрамлы арзулар јохса да, һәмин сәтирләрдәки никбинлиji иинкар да етмәк олмаз.

Бу ше'рдэ бәдбинликлә никбинлик, тәрки-дүнjalыгla јашамаг һәвәси гәрибә шәкилдә.govушмушдур; бәдбинлик вә тәрки-дүнjalыг uzaglashmagda олан көһнә Сабирин зәйфләjән eшидilmәz сәси, никбинлик вә јашамаг һәвәси ирәлиjә аддымлаjan, jaхынлашан jени Сабирин кәлә-кәлә аждынлашан сәдасыдыр. Ше'рдэ никбинлик hисси бәдбинликдәn күчлүдүр. Финалы исә икинчи hисси үмумиijәтлә unutduur вә ше'рин гајесини әкс етдиrәn, кәлмәкдә олан jени Сабирин мүждәсини кәтирәn бир нидакими cәсләнир:

Мән кедәрсәм, вар олсун а малым!
Jašasын шәһриjари-hүрrijәt!

Ше'рин һәм башлангыч, һәм дә сон мисраларында никбинлик hисси hакимдир. Ше'рдәki бәдбинлик ruhijәsi исә бу ики гүтб — башлангыч вә сонlug арасында сыйхылыр, эзилир, инилдәjир. Бу сон нидакими исә һәм ше'рин jазылма вахтыны, һәм дә jaрадычылыг бөһраны илә jашаjan Сабирин тәрәddүлләrinин nә илә nәтичәләn, чәjини көстәрир. Буна көрә дә деjiрик ки, бу ше'р 1904-чу илдә «Нитгә хитаб» яхын вахтда jазылмышдыr.

Сабир бу финал нидасыны 1904-чу ил тәбәddулаты дөврүнүn hәрәкатындан, jaхынлашмагда олан ингилаб сәдасындан алмышды.

Нәhaјәt, бу тәrәddүлләr саһибини 1905-чи ил ингилабы силкәләdi вә мәшhур «Bejnәlmilәl» jaранды. Сабир үслубунун кечид мәрһәләsinдәki әзәmәtli әsәri «Bejnәlmilәl» олду. Бу ше'р өз мәзмуну, идея дәjәri илә nәинки Сабирин кечид дөврү үслубунда, һәм дә, үмумиijәtлә, Азәrbajchan поэзиасында, сөzүn һәgиги mә'насында, jенилик иди. Деjә биләrlәr ки, nә үчүn Сабир үслубунун jени дөврүn mәhз һәmin ингилаби пафослу ше'rdәn kötürmүrүk. Элбәttә, бу ше'р мәзмунча Сабирин сонракы ингилаби сатиralары илә бир сәвиijәdә

дуралар билир. һәм дә бу ше'р Сабир үслубунун яни мәрхәләсі илә.govушан нөгтәсинә — гуртараң сәрһәдлә башланан сәрһәддин тәмас нөгтәсинә аиддир. Анчаг, һәр налда, бу ше'р.govушан сәрһәддин о бири тәрәфиндә галып. Бу чәһәт ше'рин мәзмұнны үслубу илә жох, лисани үслубу илә шәртләнир. «Бейнәлмиләл»ин дилиндә лүгәти ағырлығы вардыр; елә мисралар вар ки, жалныз шәкилчиләр вә көмәкчи сөзләр Азәрбајҹан дилинә мәхсусудур. Мәсәлән:

...Фитнеји-иблиси-мәл'үн олду накаһ ашикар...

...Хатири-мүгбәррән рәф'и-күдүрәт етмәли,

Чарәсази-сүлһ олуб дәф'и-хүсүмәт етмәли.

Нәинки лүгәти чәһәтдән, һәтта бә'зән грамматик чәһәтдән дә Азәрбајҹан дилинин һеч бир үнсүрү олмајан мисраја тәсадүф едирик:

Гәтлу гарәт, бишүмару шәһру гәрјә таримар...

Тәсадүфи дејил ки, Сабир молланәсрәддинчи олдугандан соңра да бир сырға чидди мәтләбләри мәһз «Бейнәлмиләл» үслуб-чизкисинде сөјләјир: «Шәкибаи», «Рәһкузари-мәхлугатда бир меңтачи-мәсариф», «Нә јазым», «Сәттархана», «Бәнзәтмә» вә с. ше'рләrinde олдугу кими. Јә ни шаир мүтәрәгги идеяны һәмишә сатира қејимндә, кинајә ичәрисинде жох, бирбаша — ачыг, чидди тәрзә, һәтта сијаси лирика гәлибинде дә ифадә едир, өз «Бейнәлмиләл»инин идея эн'энсі илә жанаши, дил-ифадә юлуну да унутмур. Бу чәһәтдән «Бейнәлмиләл»лә 1910-чу илдә жаздыры «Бәнзәтмә» арасында гәрибә дахили үслуби бағ вар. һәр ики ше'р һәм мөвзү, идејача, һәм дә лүгәт тәркибиндәки дөври һадисәләрә билаваситә ишарә едән сөзләрин ејнилиji вә ja синонимлиjiнә көрә бир-биринә чох жаһындыр. «Бейнәлмиләл»дә олдугу кими, бу ше'рдә дә халгларын вә инсанларын гардашлығы идејасы һакимдир: Севдаји-мәвәддәтдән; Хали көрүнүр башлар; Биканә билир јексәр; Гардашлары гардашлар. Бурада да идея јүкүнү дашијан баш, жолдаш, гардаш, вәтәндәш, гејрәт, һиммәт вә с. кими ингилаб дөврүнүн фәллашдырығы сөзләрдир. Бу мисралар һәм сијаси мәзмүн, һәм дә интонасија-үслуб чәһәтдән «Бейнәлмиләл»ин нәгаратыны хатырладыр: Зинһар, едәлим хидмәт

инсанлыға, жолдашлар. Гејрәт, а вәтәндашлар, һиммәт, а вәтәндашлар. «Бейнәлмиләл» ингилабын башланғычында халглар әдәвәтиндән һәзәр үчүн жазылыб, «Бәнзәтмә» исә ингилабдан соңра — иртича дөврүндә ингилабчылара, мұтәрәгги шәхсләрә диван тутулдуғу, онларын ашкарча, яңа пусгу жолу илә гәсді гурбаны олдуглары заман ғәләмә альныб. Артыг бурада бир ингилаб тәрүбәсі кечмиш шайрин чәсарәти һисс олунур. «Бейнәлмиләл»дә жалныз сүхәндандардан көмәк көзләнірсә, бурада бир сүхәндән бүтүн вәтәндашлара үз тутур. һәм дә о бир јердә дајаныб өзгәрмәй, тә'тилчиләрлә, үсјанчыларла бир чәркәдә бу марш-нәгмәни охуя-охуя һәрәкәттәдір. Артыг бу ше'р «Бейнәлмиләл» мотивинин 1910-чу илләрдә давамыдыр. Үчүнчү дөврүн әламәти кими артыг бурада дилин хәлгилијилә идејанын демократизми биркәләшир. «Бейнәлмиләл» ше'ри исә Сабириң бир жарадычылығ дөврүнүн жекуну, о бириңин башланғычыдыр.

Сәнэткарын үслубуну, жарадычылығ дөвләрини нә гәдәр мәрһәләләрә аյырсан да, һәр мәрһәләнин өз шаһ әсәри олур. «Бейнәлмиләл» ше'ри дә һәм идеја, һәм дә үслуб камиллијилә Сабир үслубундакы кечид дөврүнүн ән мүчәссәм нұмунәсидир. Бу ше'р ежни заманда үчүнчү мәрһәлә үчүн чыхыш нөгтәсинә зәмин һазырлады.

«Бейнәлмиләл» ше'ри көстәрирди ки, артыг Сабир үслубуна ингилаби пафос сүзүлүп. Бу пафосу онда ингилабвигөзү жарадырды. Анчаг бүтүн бунлар һәлә Сабириң там мүбәриз мөвгедә дурмасы дејилди: ингилаб далғалары Сабирә дәјиб ону силкәләјір, ону зорла (мәкәр ингилабын өзү елә зор дејилми!?) данышмаға мәчбүр едір; бә'зән исә бу далғалар онун өзүнү ғопарыб апарыр, «һәгги хәлгә билдириб дәф'изәләләт етмәjә» гошур. Бу ингилаби далғалар Сабири Фұзули тилеминдән хилас едір, ондан узаглашдырыр. Лакин Сабир һәмин тилемин әфсунундан һәлә тамамилә өзүнә кәлә билмир, анчаг бу далғаларын курултусу онун фикрини һәм дә бүллурлашдырыр, өз сәдалары илә әфсун думанларыны дағыдыр.

Бу заман ингилабын дүнjaja кәтириди «Молла Нәрәддин» исә шайрин кечид вә тәрәддүләр дөврүнә гәти соң ғојур, онун үслубуну формалашдырыр, Сабир жарадычылығына сыйзан ингилаб шұасыны күр ахына чевирир.

«Молла Нәсрәддин» вахтында дүнјаја кәлмәсә иди, ким билир, бу кечид дөврү нә гәдәр узун олачагды! Бәлкә дә кечид јох, мәһз бир гәдәр дәјишмиш, бир аз камилләшмиш икинчи дөвр олараг галачагды (һәм дә «Молла Нәсрәддин» үслуби јенииклә бәрабәр, һәм дә «тлал олмуш тутиji-хошбәjан»ы дилә кәтирди, онун да-нышығына рәванлыг, дузлууг верди, Сабирин јарады-чылығында аз-аз сәнәткарлара мәхсус бөjүк мәһсул-дарлыг пеjда олду).

«Молла Нәсрәддин» Сабир үслубунун дәјишмәсинә ингилаби характер вә ингилаби сүр'эт верди, онун тә-фәккүрунү тәкамүл «хәстәлиjиндәn», «тәdrич» бәласын-дан хилас етди.

4. МҮСТӘГИЛ ҮСЛУБ ЈОЛЛАРЫНДА

Беләликлә, «Молла Нәсрәддин»ин вә ону јара-дан ингилаби шәраитин гүдрәтли тәканы илә Сабир Фүзули тилсиминдән кәнара атылды. Бундан сон-ра Сабирлә Фүзули сәнәти арасындақы мұнасибәtin јени мәрһәләси башланыр; Сабир үслубунун үчүнчү, она дүнja әдәбијатында, дүнja мәдәниjјетинде әбәдиләшмәк hүгүгу верән јени дөврү башланыр.

Сабир Фүзули мәктәбиндән бирдәфәлил чыхды. Ан-чаг бу узаглашманы өз мүәллиминә е'тинасызылыг, ондан үз дөндәрмәклик кими котурмәк олмаз. Сабир өз мүәл-лиминә hәrmәt үчүн, өзүнү мүһакимәсиз әзбәрчи јох, габил бир шакирд кими көстәрмәк үчүн онун «јолундан чыхды».

Шакирдин мүәллиминә hәrmәt мұнасибәti тәләб ет-мирди ки, онун халғынын поэзијасы тәзә сөз үзүнә hәс-рәт галыбы, әсрләр бою мүәллимини тәглид етсін, шакирд исә бу мәнзәрәни көрә-көрә «әдәб» хатирина сүкутуну позмасын. Сабир Шәрг эталәтини деjмәк үчүн, биринчи нөвбәдә, өзү Фүзули шे'рини тәглид едәнләrin поэзијамызда јаратдығы эталәти гырмалы иди.

Артыг бу замандан Сабир Фүзулинин тәглиндиси олмадығы кими онунла әлагәсиз дә деjилди. Әксинә, Сабирин Фүзули илә ән сәмәрәли јарадычылыг әлагәси.

дүнја әдәбијаты үчүн нұмунәви олан орижинал жаһын-лығы мәһз бу мәрһәләjә аиддир.

Сабириң бу замандан Фұзули сәнәти илә башланан жени типли, башга кејфијәтли мұнасибәти, ұмумән, ики шәкилдә тәзәһүр едир. Бу жаһының тәзәһүрүнүн бир вәзијәти беләдир ки, Сабириң Фұзулијә тәмасы заһирән дә ашкардадыр, тәдгигатчы нәзәри илә баҳмадан да кө- рүнүр. Бу вәзијәтдә Сабир өз ичтимаи амалына мұвағиғ Фұзули формаларындан, Фұзули рәдифләриндән жарадычы шәкилдә истифадә едир, Фұзулини сатира аләминә чәкмәjә чалышыр вә мұвәффәг олур. Неч демә дүнја әдәбијатынын бу нәһәнк ашигинин тәбиетинә сатира да жад дејилмиш. Неч демә ешг јүкү кәздирән бу гәзәлләрә онун халиги өз јүкүнү дәжишмәк — сатирик руh, сарказм дашымаг габилиjәти дә верибмиш. Неч демә ашиг наләсіндән жаранмыш бу гәзәлләрин ешг шәrbәти ичти- маи бәлаларын дәрманы олан сарказм зәһәрилә әвәз етмәк олармыш; Фұзули гәзәлләринин бу дахили сиррини, онларын фөвгәл'адә никмәтини илк дәфә Сабир көрдү вә бу сирри, никмәти өзүнүнкү етди. Бу надир кәшфи илә дә Сабир Фұзулинин ади тәглидчиси сәвијәсіндән јүксәлиб, онун ән бөйүк шакири олмаг Һүргүну газанды, даһа дөгрүсү, һәмин бәдии-үслуби ихтирасы илә сәнәт аләминдә Фұзули бәрабәринә галхды.

Фұзули дејир:

Аh ejladijim sərvı-xuramanyның үчүндүр,
Ган агладыгым гөнчеji-хәнданның үчүндүр.

Сабир дејир:

Аh ejladijim nəş'ejı-galjanyның үчүндүр,
Ган агладыгым гәһвеji-финчаның үчүндүр.

Бейтин һәрәсіндә жарадылмаға башлајан ики мухтәлиф портретин һиссәси тәгдим едилir. Бу һиссә һәр ики мүәллифдә ejnidir: бу нә әл, ajag, нә дә чәнә, гулаг вә с. Бу, һәр ики портретдә бәдии характерин мә'нәви аләмини чанландыран һиссәdir — бејин аппараты, әсәб системи, тәфеккүр органыдыр. Ики бејт ики дахили аләм", ики мә'нәвијат чанландырыр: бири севклисисинин хурман гамәтинин һәсрәтиндән ah-фәган ичәрисиндәdir, бу ашиги агладан һәмин хурман гамәтлинин һәр hансы

рэиклэ бојанмыш јох, күлүшлэ бәзәнмиш гөнчә додаг-ларыдыр. О бириси исә бир гуллаб гәлjan тамаһы илә өзүнү алчалдан, бир финчан гәһвә үчүн көзләриндән ган-јаш ахыдан рәзилдир. hәр ики ше'рин сонракы бејтлә-риндә исә бу зәмин әсасында hәмин типләрин дахили вә харичи портретләри тамамланыр, мүкәммәлләшир.

Фұзулидә:

...Бимар тәнәм нәркиси-мәстин әләминдән,

Хунин чикәрим лә'ли-дүрәфшанын үчүндүр.

Сабирдә:

...Бимар тәним күфтәвү бозбаш әләминдән,

Хунин чијәрим долма-бадымчанын үчүндүр.

Сабир ше'ри илә Фұзули ше'ринин лүгәт тәркиби арасында нә гәдәр фәрг вардыр? hәр мисрада јалныз ики сөз Сабирә мәхсусдур. hәм дә шаир hәмин ики сө- зүн бирләшмәсindә дә Фұзулинин грамматик формасыны — изафәт шәклини (сәрви-хураман-нәш'ејигәлјан, гөнчеji-хәндан-гәһвеji-финчан вә с.) сахламышдыр. Ики сөзүн әвәз олунмасы нәтичәсindә Фұзули ше'ри Сабирин олмуштур. Бәс бу ики сөздә hансы дахили е'чазкар гүдәт вармыш? Сабир нә үчүн Фұзулинин мәһз hәмин сөзләрини әвәз етмишdir? Мө'чүзә анчаг бурдадыр. Экәр Сабир башга сөзләри әвәз етмиш олса иди, hәмин эффектi, hәмин бәдии вүс'ети әсла ала билмәзди. Демә- ли, шаир «Нә илә әвәз етмәли?» суалындан әвшәл «Нәji әвәз етмәли?» суалы гарышында дүшүнмүшдүр. Нәтичәдә hәр ики суала сох дәгигликлә чаваб тапмага наил олмуштур. Шубhәсиз, икинчи суалын чавабы нисбәтән асанлыгla әлдә едилмишdir: jaрадыласы типин тәбиетинә максимум дәрәчәдә мұвағиғ кәлән сөз вә бунун тапылмасы. Лакин бундан габаг hансы сөзләрин әвәз олунмасы сирри тапылмышдыр. Фұзули ниттиндә анчаг мәнтиги вургу алтына дүшән сөзләри әвәз етмәклә мәтләбә чатмаг мүмкүндүр. Белә дә олур. Сабир Фұзули ше'риндән мәнтиги вургу алтына дүшән сөзләри чыхарыр, өз сөзлә-рини hә м и и вургу алтына салыр, ше'рин мәгзини өзүнүн-куләширир. Бунунла да, Фұзули ше'ри «чеврилиб» Са-бириң олур... Демәли, Сабир мәгзи дәжиширир, hәм дә елә дәжиширир ки, бу чөвhәр Фұзулинин лирик формасына тә'сир едиб, ону өзү үчүн сатирик дона чевнрир.

Сабир hәр јердә мәһз белә еdir. О, пародија јаздығы ше'рдә мәнтиги вургуну, мәтләбин әсас көстәричи објектини сечир. Фүзулидә дејилир:

Чан вермә гәми-ешгә ки, ешг афәти-чандыр,
Ешг афәти-чан олдуғу мәшүри-чаһандыр!

Бириңчи чүмләдә *гәми-ешг*, икинчи вә үчүнчү чүмләдә исә *ешг* сөзләри бәдии мәнтигин диггәт мәркәзин дәдир. Буна көрә дә елмә гаршы кор олан бир валидеј-нин характерный ачмаг учун Сабир *гәми-ешг*—*тәһсили-* улум, *ешг* — елм әвәзләмә әмәлийјатыны апарыр:

Тәһсили-улум етмә ки, елм афәти-чандыр...
Елм афәти-чан олдуғу мәшүри-чаһандыр...

Фүзулинин һансы гәзәлини һансы мөвзү үчүн сечмәсі дә мәһз мәнтиги вургу тәләби илә шәртләнир. Экәр руһани вә ja диндар сурәтләринә хасијәтнамә үчүн «Ah ejladijim...», «Чан вермә...» гәзәлләrinin формасы, Иран ингилабы чәлладларының тара әмәлләрини ләкәли үзләринә чырпмаг үчүн «Әгл яр олсајды, тәрки-ешгијар етмәзмидим?» мисрасы илә башланан гәзәлдәки суал пафосу јарајырса, Бакы гочуларыны дамғаламаг үчүн «Көnlүм ачылыр...» гәзәли даһа чох мәгсәдәујгүн көрүнмүшдүр. hәмин гәзәлдә вургу алтына ән чох хәбәрләр дүшүр. hәм дә бу хәбәрләр о бири гәзәлләрдәкинә нисбәтән адлардан даһа чох фе'лләрлә ifадә олунмушдур. Нәтичәдә, фе'ли хәбәрләр формаја бир динамика вермишdir:

Көnlүм ачылыр зүлфи-пәришаныны көрчәк,
Нигтим тутулур ғончеji-хәндәнины көрчәк.
Баҳыгча сәнә ган сачылыр дидәләримдән,
Багрым далинир навәки-мүжкәнины көрчәк.

Мәһз бу чәһәт Бакы гочуларынын тәбиәтини көстәрмәк, ifsha етмәк үчүн даһа кениш мејдан ачыр; Сабир өз сатирасында мәнтиги вургуну фе'ли хәбәрләrin үзәриндә сахлајыр:

Көnlүм буланыр кучәдә чөвланыны көрчәк,
Нигтим тутулур hәрзәү hәдјаныны көрчәк.
Чаным үзүлүр алдәки галханына баҳчаг,
Гәлбим алышыр белдәки патраныны көрчәк.

Сабир, үмумијәтлә, Фүзули формасына нејтрал мұнасибәтдә олмур. О, мәгсәдиндән асылы олараг, hәр дә-

фә Фүзули формасынын мұхтәлиф чөһәтини, башга-башга тәрәфләрини әхз вә мұшаһидә едир. Мәсәлән, «Мәндә ар олсаңды...» сатирасы илә Фүзулинин мұвағиг гәзәли арасында лугәт тәркиби чөһәтдән башга лароди-жаларына нисбәтән ән аз жаҳынлыг вардыр. Бурада ән чох уйғун кәлән исә сатира вә гәзәлин һәчми (һәр икиси сәккиз бејтдир), синтактик гурулушшур. Анчаг бизә елә қәлир ки, бу сатира Сабирин гәзәл формасына мұвағиг ән мұвәффәгијәтли пародијасыдыр. Лексик мәнимсәмәчә ән узаг олан бу гпе'р һәм формача максимум дәрәчәдә гәзәлә жаҳынлашыр, һәм дә мәзмунча максимум дәрәчәдә сатирик мәтләб ифадә едир. һәтта пародиј-сатирада гәзәлә мәхсус олан мөһүрбәнд дә сахланылмышдыр:

...Гој десинләр, Мә'дәли дүшду Адес сөвдасына,
Мәничили версәјиләр, орда гәрар етмәзмидим?..

һәмин пародијаны гәзәлә ән чох охшадан да, онда сатирик вүс'ети ән чох артыран да мәһз бу финалдыр. Гәзәл формасына жаҳынлыгla шаир әзәми сатирик мәтләбә нечә наил олмушшур? Әввәлән, мәгтәдә Мәһәммәдәли шаһын адыны чәкмәклә Сабир ону «гәзәлин мүәллифи» кими таныдыр, Мәһәммәдәли шаһы «шайр» едир вә она «Мә'дәли» ләгәбини верир. Вәһши һиссләр саниби, ингилаб чәлладыны нәчиб дүјгулар тәрәннүмчүсү, азадлыг ашиги шаирлә гарышлашдырмаг, она тәшбен кәтирмәклә Сабир Мәһәммәдәли шаһын бојнуну јерә дүртүр, сарказмы квадрат дәрәчәјә јүксәлдир. Мә'лумдур ки, гәзәлдә мәшһүр ашиг образлары, руһен вә чисмән фәдакар севклиләр һәмишә тәшбен кими шаир тәрәфиндән хатырланыр. Бу пародијада да адлар вар, һәм дә кифајәт гәдәрдир:

...Кәр шүүрүм олса иди, дустү дүшмән билмәјә,
Шашшалы, Фәзлүллаһы ишдән кәнар етмәзмидим?
Анласајым Эс'эдин фикрин, Сипәһдарын ишин,
Онлары мәттули-тиги-чанишқар етмәзмидим?
Хаки-Иранын мәнә бир күшәсин версәјиләр,
Кәндими Әбдуләһемид тәк бәхтијар етмәзмидим?

«Шаир» Мә'дәлинин адларыны чәкдији бу «ашигләр» кимләрдир? Бунлар һансы әфсанәви «ашиг-гәһрәман-лардыр»? «Шаир» Мә'дәли өз «ашиг» тәбиэтини «тәчәс-сүм» учун онларын һансы кејфијәтләрини нұмунә көстәрир? Айдындыр ки, мәтләб «шайр» Мә'дәлинин хатыр-

ладылан «гәһрәмандар» бәнзәдилеб тә’рифләнмәси де-
жил, әксинә, онларын Мә’дәлијә јаҳынлашдырылыб бир
һәдәф алтына салынmasыдыр. Сабир бу типләри чәм-
ләшдириб, һамысыны бирликдә сатира диванына, сарказм
мәһшәринә чәкир. Бурада тәглидчиликдән сөһбәт кедә
билмәз. Бу, ади пародија сәвијәсindә дә галмыр. Бу,
нүмүнәви форма орижиналлығыдыр.

Лексик тәркибинә көрә Фүзулујә даһа јаҳын олан
пародијаларында да Сабир гәзәл формасыны донмуш һалда
көтүрмүр. Әксинә, бунларда форма дәжишиклиji даһа
choхdur. Мәсәлән, Сабир «Чан вермә гәми-ешгә ки...»
гәзәлинә пародијасыны мүстәзад формасында јаз-
мышдыр. Мүстәзадын «узун» мисраларынын өлчүсү би-
лавасите гәзәлин мисраларына уйғун қелир. Бу уйғунлуг,
бир чәһәтдән, мисраларын мәзмунунда да мұһафизә еди-
лир; сатирада да гәзәл мисраларындакы кими үмуми
муһакимз жүрудүлүр, санки бунлары һамы билир, бу
фикаирләр choхдан «мәшінури-чаһандыр». Мүстәзадын «ја-
рыммисраларында» исә фикир конкретләшир; артыг бу
фикаирләр нәсиһәт едән валидејнин өзүнә мәхсусдур вә
«узун» мисралардакы үмуми фикрә «нәсиһәтчи»нин кон-
крет мұнасибәтидир. Бу «јарыммисралар» сырф модаллыг
билдирир вә ара сөзләр мөвгејиндәдир:

Елм ичрә хәта олдуғун ондан билирәм ким,
Билсә нола һәр ким
Елмә кәзәниң күфру зәбанларда бәјандыр,
Тәкfirә нишандыр.

Јаҳуд «Ah ejlәdiјim...» гәзәлинә јазылмыш пародија-
ja диггәт едәк. Бурада илк баҳышда нәзәрә чарпан фәрг-
ләрдән бири пародија илә гәзәлин һәчм мұхтәлифлигиди —
пародија гәзәлдән ики дәфә бөјүкдүр. Бу вәзијәтлә
Сабир өз мәнфи типинин ifsha имканыны кенишләнді-
рир; моллаларын тез-тез истигадә етдикләри фалаггаја
Сабир инди онларын өзләрини салыр вә ики тәрәфдән
дејәчләјир: бир дәфә бир әлиндә тутдугу Фүзули ғам-
чысыны, бир дәфә дә о бири әлиндә тутдугу өз ғамчысы-
ны ендирир, фалаггадакыны көз ачмага гојмур:

Ah ejlәdiјim нәш’еји-гәлjanын үчүндүр,
Ган ағладыгым гәһвеји-финчгынын үчүндүр.
Вә’з ejlәdiјim һәдјәвү еңсандан анчаг,
Үмдә гәрәзим кисаву һәмjanын үчүндүр.
Сәркәштәлијим ҳәрмәни-бүтдалар учундан
Ашүфтәлијим сәрвәтү саманын үчүндүр.

Фәрш еjlәдијим синәми һор күн гәдәминдә, —
Каскин тәмәим сүфәрдәки нанын үчүндүр.
Бимар тәним күфтәвү бозбаш эләминдән,
Хунин чијәрим долма-бадымчанын үчүндүр.
Ағзым долусу не'мти-фирдовс дедикдә
Бошгабда гара көзлү фисинчанын үчүндүр...

Бурада бириңчи, үчүнчү, бешинчи бејтләрә Фұзули-нин мұвағиғ гәзәлиндә паралелләр вар. Икинчи, дөрдүнчү, алтынчы бејтләр исә гәзәлдәки неч бир бејтә, мис-раја уйғун кәлмир; Сабир Фұзули илә нөвбәләшир.

Пародијада гәзәлин мөһүрбәнд хүсусујјети галыр. Аңчаг һәмин мөһүрбәнддән Сабир эксәр сатирапарыны сәчијјәләндирәрәк үслуби мәтләб үчүн истигадә едир; мөһүрбәнддә Сабир мәнфи типин тамаһкарлығыны вә ик-раһ докуран шәхсин инилтили сәсими кәсир, өзү сөзә башлајыр:

Анын Juәrәри етмаз эсәр бир кәсә, hon-hon,
Бу од сәнни аңчаг алышан чанын үчүндүр.

Jan, динмә, сән аллан!
Ган, динмә, сән аллан!
hәг сојләмиш олсан,
Дан, динмә, сән аллан!..

Мөһүрбәндлә Фұзули формасыны сахламаг әвәзинә, Сабир ону даһа да дәжишдирир, орижиналлашдырыр. Даһа бу сон сөzlәри Фұзули арамы илә демәк олмаз, бу сөzlәр одла долудур, онлар бир гәдәр ләнк дејилсә, инсаны ичәридән јандыrap. Бу сөzlәр Сабирин аловла пұскүрән аңыдыр. Онлары јалныз Сабирин тапдығы форманын сүр эти илә тәләффүз етмәк лазым иди.

Сабир сох рәнкарәнк үсулларла, лазым кәлән јеринде Фұзули гәзәлләринин формасыны дәжишдириб, ондан сатира گәлиби дүзәлdir. О, мұхтәлиф әдәби фәнділәрлә Фұзули гәзәлләрини онун «әлиндән алыр». Сабир Фұзули гәзәлләринин руһуну онун өзүнә гајтарыр, скелетини көтүрүб она јенидән чан верир.

«Ah ejlәdiјim nәш'еji-гәлҗанын үчүндүр» вә с. де-јәркән, Сабир тәглидчилик јолуну давам етдирир, сатира әдәбијатымызда јенилик јарадыр, јени имканлар ашқар едириди. Охучулар бу формаја лагејд гала билмирдиләр. һәмин гәзәлләри лирик мәгамларда, мугам үстүндә ешигтиш вә ja ишләтмиш охучу инди, әvvәлчә, тәәччүбдән көзләрини ири ачыр, сонра шиддәтли гәһгәһе чәкир вә нәхајет, бунун нә сирр олдуғу барадә фикир-

ләшир. Бу фикирләшмә әснасында исә әсл сатирик ма-
нијјэт ашкар едилер. һәм дә сатира асанлыгla јадында
галыр; бир тәрәфдән она көрә ки, формаја мараг диггәти
хүсуси чәлб едир, дикәр тәрәфдән она көрә ки, бурадакы
сөзләрин, ифадәләрин бә'зиләри артыг Фүзули гә-
зәлиндән она танышдыр.

Догрудур, Сабирин бу сатиralары, сөзүн әсл мә'на-
сында, ән'энәви пародијалардан дејилдир. Лакин Сабир
пародија формасынын ән'энәви қәлишинә, үмумијјәтлә,
е'тинасызыг көстәрмишми? Әсла! О, пародијанын сә-
мәрәли тохумуну сахлајыр; бу, һәмин форманын тәнгид,
истеһза манијјәтидир. Пародијада тәнгид, истеһза, кинајә
вардыр. Лакин кимә гаршы? Әсәринә пародија јазылан
мүәллифә гаршы. Бәс Сабирдә нечәдир? О да бөјүк
Фүзулијәми истеһза едир? Әксинә, о бу пародијаларда
Фүзули идејаларынын гәddар дүшмәнләрини, Фүзули
идеалларынын гәбиргизанларыны, Фүзулинин өзүнүн дә
вахтилә тәнгид етдији адамлары русвај едир, онлары
кинајә, истеһза јох, сарказм атәшинә тутур. Бу мәгсәд
јолунда һәмин гәзәлләрин мүәллифинә архаланыр, онун
бәдии формаларына кувәнир.

Көрмәмәк олмаз ки, Сабир пародија тарихиндә ин-
гилаб јаратды! Демәли, Сабир садәчә, елә белә јазан дејил,
о, һәр шејдә дахили чеврилиш едән, јени бүнөврә гојандыр.
Бурада көhnә мә'нада пародијачылыг варса, о да Фүзулијә
јох, Сабирин өзүнә гаршы чеврилмишdir. бунунла о өз
әввәлки тәглидчилик «кунаһларыны» јумаға чалышыр,
тәкзиб едир.

Услубунун әсл сабиранә дөврүндә белә сатиralарла
чыхышы Сабирин Фүзули сәнәтинә јарадычы мұнасибә-
тинин бир тәрәфидир. Сабирин бу чүр шे'рләри чох де-
јилдир. һалбуки јарадычылығынын һәмин мәрһәләсин-

* Тарихи фактлар тәсдиг едир ки, XX әсрин
әввәлләриңде Фү- зулинин «Ah ejlәdiim
сәрви-хураманың үчүндүр» вә б. гәзәлләри мәшнүр
ханәндәләриң ифасында грамафон валларына
јазылмышыңыр. Демәли, халг бир тәрәфдән мүхтәлиф
шынликләрдә билавасытә ха- нәндәләриң агзындан,
дикәр тәрәфдән, грамафон валларындан Фү- зули
гәзәлләриң беләд иди. Бир сөзлә, лирик мәти
охучулара мә'- лум иди. Бирдан һәмин лад-коқда
Сабирин сатирасыны динләдикдә онлар гејри-ади
вәзијјәтлә гарышылашыр вә күлүрләр. һәм дә са-
тираны әзбәрдән билиб, зүмзүмә етдикләри Фүзули
гәзлиниң ко- маји илә асанлыгla јадда сахлајырлар
(јәгин ки, сатираны да һәмин мелодија үстүнде
зарафатла зүмзүмә едib дәфәләрдә күл- мушләр).

дә Фұзули ән'әнәси илә багланан башга бир чәһәт онун бүтүн сатираларыны әнатә едир. Бу чәһәтин хұсусијәти ондан ибарәтдір ки, Сабир ше'риндэ зahirән Фұзули көрүнмүр. Аңчаг Фұзули ән'әнәси Сабирин ше'рләринә һопдурулмушдур, Фұзули руhy Сабир сәнәттіндә тамам һәзм олунмуш, гаинаыб-гарышмыш, һәр икисиндән пајы олан, лакин ھеч бириңә бәнзәмәjәn jени қеjfijjәt алын-мышдыр. О jенә өз устадындан сәнәткарлыг өjрәнир, жаратмыш олдуғу jени, мұstәgiл mәktәbi мөhкәmlәndir-mәk, онун нәzәri әsасларыны жаратмаг, инкишаф етди-рмәk үчүн мүәллиминин сәnәt vә hәjat тәчрубәсіндәn нұ-муна көтүрүр; инди Фұзули мәktәbi онун үчүн өriәk олмушдур.

Фұзули, нечә деjәrlәr, бош jердәn бир чаh-чәлал жаратды. О, бөjүк бир вәтәндашлыг hүnәrilә «dұшвары асан еdәrәk», азәrbajchanча эсл поэзија дили жаратды. һәm дә елә бир дил жаратды ки, бу, узун мүddәt ehkama чеврилди — ھеч кәs она бир шеj артырмаг vә ja әskilt-мәjә ҹәsарәt etmәdi; hамы горхду ки, кичик бир әlavә илә онун симметријасыны позар vә bu көzәl поэзија hәjkәlinә хәтәr jетиrәr. Нәhajәt, елә бир вәzijәt jaранды ки, gojulmush өlchүdәn kәnara чыхmag haggыnда ھеч кәs фикирләshmәdi дә. Бу она бәnзәjirди ки, санки азәrbajchanча үnsiijәt сахлаjan бир адам mәhз bu дили баша dұшүр, көz ачандан bu дили eшиитмиш vә dүnjadakы башга дилләri һәr xalgyн өzүnә aид eдиrdi, азәrbajchanлы исә mәhз bu дили билмәli, онунла үnsiijәt сахламалы иди. Соnra kәlәnlәr исә гудрәtsizlik учбатындан Фұзули дилинә ھеч nә artyra билмәdi. Беләliklә, Фұзули дили бир нечә әср дәjiшиклик үзү көrmәdi.

Фұзули бир rәmzә чеврилмишди; бу, поэзијамызда Сабир дөврүnә gәdәr jеканә rәmz иди. Өzүnү камил сә-nәtkar kими gәlәmә vermek истәjәnlәrin hамысы bu rәmzin әtrafyнda башы kичәlinchәjә gәdәr fыrlanыrды. Өzләrinи фұzuличи адландырыб Фұzulinin ifadә-lәrinи, образларыны чеjnәjib-didiirdilәr. Тәglidchilәr Фұzulinin нурани сәnәtinи gaрагабаг hала salыr, онун үlви, bакир kөzәlinini tәkrar-tәkrar «cәhнәjә» гаjтарыb үzә chыхармагла ону баjaғылашдырырдылар. Фұzulini идеал танымаг ону бүtүn дөvрләrdә tәkrar etmәk haggыны vermir. Шәhsijәtin dañiliji, әn әvvәl, өz дөvрүnүn габагчыл идеjalарына багlyлығы ilә өlchүlүr. Өz дөvрүnүn dañisi бүtүn дөvрләr үчүn dañidir — өz za-

манынын даһиси олдуғу үчүн. Кәләчәк үчүн беләси тәглид јох, өрнәк, еңкам јох, новаторлуг нұмунәсі олмалыдыр.

Фұзули өз дүһасы илә анчаг өрнәк олмага лајиг иди. Бу кејфијәти илк дәфә бүтүн дәринлиji илә дәрк едән вә ләјагәтлә әмәли ишинде јеринә жетирән мәһз Сабир олду. Фұзули XVI әсрдә ағырлығы илә шәрәфли олаи бир ишә киришиб, халг дилиндән истифадә едәрәк, азәрбајчанча «казик нәзм» жаратды. һәмин ағырлығда, һәмин мәс'удијәтдә иши XX әсрдә — ингилаби чеврилишләр епохасында Сабир һәјата кечирди. Бу, бөйүк исте'дадла жанашы, бөйүк дә вәтәндашлығ чәсарәти тәләб едириди. һәмин фәдакарлығын илк нұмунәсини Фұзули нұмајиша тәдирмишши. Бу нұмунә Сабирин гаршысында кечилмиш бир жолун ибрәти кими дурурду.

«Сәнәт сәнәт үчүндүр» «нәзәриjә»си тәрәфдарларынын тә'нә вә тәһигирләrinә рәғмән Сабир халг данышығыны бүтүн инчәлик вә тәлхлиji, мұлајимлик вә кобудлуғу, садәлик вә дәринлиji илә поезија кәтириди. «Молла Нәсрәддин»ин адына дејилән «чобанчолуг дили» вә башга тәһигирләр бириńчи нөвәбәдә Сабирин үнванынә јөнәлдилерди. Чунки, онларын фикринчә, Ч. Мәммәд-гулузадә садәловһ халг данышығыны, неч олмаса, нәср дилинә кәтириди; бу мә'нада онун «кунаh»ындан бәлкә кечмәк дә оларды. Лакин Сабир, онларын тә'бүринчә десәк, ән јүксәк форманы, «мәләкләр мәчлисинин сәнәти»ни — поезијаны бәситләшдирирди. Бу «сәнәтчи»ләrin сөзләринә Сабир Фұзули чәсарәти илә — төвфиг илә синә кәририди. Онлар сөз дејирдиләр, Сабир исә халг иши көрүрдү. Шәрәфли, ағыр иш жолундакы вәтәндашлығ чәсарәтини Сабир мәһз Фұзулидән єjrәнмишши.

Поэзијамызда хәлгилијин, садәлијин илк чидди нұмнәләрини мәһз Фұзули тәгдим етмишши. неч олмасса ону хатырламаг кифајтедир ки, Фұзули өз дөврүнүн ән демократии, күтләви формасы олан гәзәлә даһа чох фикир вермишши.

Фұзули дили өз хәлгилик вә садәлијини мәснәви формасында да сахламышдыр. Әкәр кениш мисаллар нұмајиши етдирмәк мәгсәдини әсас көтүрсәјдик, бүтөвлүкдә Фұзулинин көчурмәли олардыг. Фұзули дили үчүн белә мисралар даһа чох сәчиijәвидир.

Көр гандадыр ол мәним пәнаым!
Шаһым, маһым, үмидкаһым!

Бу сөзләр, бу көзәл поетик нүмунә бакир бир азәрбајчанлы гызын үрәкјахан јалварышыдыр. Хүсусилә икинчи мисрадакы јалварыш јаралы үрәкдән галхан сызылтыја чеврилир. Бу дил јалныз ана гучагындан, ата бучагындан кәнары көрмәмиш азәрбајчанлы гызынын чағырдығы бајатыларын дилидир.

— Кеј дидәси бағлы, бағры даглы!
Башы гаралы, аяғы бағлы!..
Башдаң аяға нәдир бу јанмаг,
Дуди-дилә дәмбәдәм бојамаг?

Бу чичәк кими зәриф мисралардан мә'шүгә гәлбинин һәрәрәтли јанғылары шө'lә чәкир. Лакин бу шө'lә мисралары јандырыб күлә дөндәрмир, онлары бишириб даһа да беркидир.

Бу сөзләр мә'шүгәнин өз ади дилиндән чыхмыр, онун үрәйиндән галхан аловун узатдығы дилдән текүлүр, она көрә дә оду сојумамыш бу сөзләр охујанын чијәрини јандырыр. Ики од үзә-үзә дајанмышдыр. Бири лал сүктула јанан чырагдыр, дикәри дәрдиндән алышыб аловланан, јангысы әршә јүксәлән Лејлидир. Онун сөзләриндәки од, дәрдинин атәшли сигләти дагы, даши, инсаны әридир; бу сөзләрдәки һәрәрәтин гаршысында әримәмәк, дајанмаг мүмкүн дејилдир; һәтта башындан аяғына арам-арам јанан чыраг да бу оддан алышыб күлә дөнәр:

Дәрдим сәнә сојләјә гәми-дил
Сәндә дәхи таб јох, из насили.

һәтта ешг одундан јаранмыш, мәһәббәт аловунда јаныбы беркимиш од үрәкли Мәчинун да бу һәрәрәтә дөзмәјиб әримәк горхусундан дағлара чәкилмишdir:

Бир јарә бу дәрди еjlәдим фаш,
Олмады мәнә бу ѡолда ѡолдаши.
Сәбр еjlәмәди бу дәрдү дағә,
Гатланимады, дүшдү даша-даға.
Јанында сәнин һәм урмајам дәм,
Та гачмајасан ирагә сән һәм.

Бу, халис Азәрбајчан әдәби дилидир. Бу әдәби дилин еөзләри дә, бәдии синтаксиси дә, ше'ријәти дә көjlәрдән енмәмиш, башга дијардан кәтирилмәмиш, Азәрбајчан халг дилинин, чанлы данышыг дилинин өзүндән алышышдыр.

Бу бејтләрдәки чүмлә гурулушу өз е'тибарсыз заманындан ялныз мәшәггәтләр көрмүш бир инсанын, ади халг нұмајәндесинин данышығындақы чүмлә формасындан нәгәдәр фәргләнир:

Вәфа һәр кимсәдән ким, истәдим, ондан чәфа көрдүм,
Кими ким, бивәфа дүнијада көрдүм, бивәфа көрдүм.
...Фұзули, ejб гылма үз чевирсәм әһли аләмдән,
Нәдән ким, һәр кимә үз түтдүм, ондан жүз бәла көрдүм.

Фұзулинин сөз үзәриндәки инадкар зәһмәтини әсла унұтмадан вә азалтмадан, кичик бир мұбалиғे илә демәк олар ки, бу ади чанлы халг данышығыдыр, вәзи тәләбинә көрә Фұзули ону «редактә» етмишdir. һәтта бә'зән Фұзулидә лүгәт тәркиби әдәби форма илә әлагәдар халг дилиндән бир гәдәр узаглашдыға да, бәдии синтаксис данышығ дили синтаксисиндән үзүлмүр. Бәдии синтаксисин хәлгилиji исә дилдә хәлгилиjин үмдә шәртләриндәндір. Фұзули ше'риндә Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијаты синтаксисинә тәмас өзүнү тез-тез көстәрир:

Дүн сајә салды башимә сәрви-сәрбүләнд Ким, гәдди
дилрұға иди, рәфтары дилласәнд,
Кофтара қәлди нақән ачыб лә'ли-нушхәнд,
Бир пүстә көрдүм онда токәр ризә-ризә гәнд.
Сордум: — мәкәр бу дүрчи-дәһәндір — дедим, деди:
— Jox, jox, дәваји-дәрди-ниһанындурур сәнни!

Бәндәки чүмләләrin синтактик тәшәккүлүндә ашығ әдәбијатына жақынлығ ашкар сечилир. Хұсусилә «сордум», «дедим», «деди» сөзләри халг нагыл синтаксисин мәшінур хәбәрләридір.

Көрүндүjү кими ше'рин лүгәтиндә бу күн үчүн мүәжің жән дәрәчә ағырлығ hiss олунса да, чүмлә гурулушу һәтта буқунку халг данышығ дилимиз үчүн дә тәравәтлидір.

Анчаг Фұзули хәлгилиjи heч дә бир тәрәфли, жә'ни бәдии синтаксис истиғамети илә апармамышдыр. Онун хәлгилиjи өз дөврү үчүн сөзүн һәгиги мә'насында јеткин, камил, бүтөв хәлгилиjидір.

Бојиу бурулу, аяғы бағлы
Шәһіла көзү інәмли, чаны дағлы.

(Фұзули)

Бәдии үслубуна көрә юх, лексик тәркибинин үмум-хәлгилийнә, бәдии синтаксисинә вә үмумијјәтлә грамматик гурулушуна көрә бу мисралар

Кирдим јеримә башымда гајгу,
Көрдүм кечә бир гәрибә ујгу, —

(M. Ә. Сабир)

мүәллифинин дилиндән фәргләнми.

Жаҳуд:

...Шафталу дејәрди:
— Падишаһәм,

Фыстыг ки:
— Эңчүм ичрә маһәм,
һәм Чөвз дејәрди:

— Хосровам мән
Фындыг дејәрди:
— Сәрвәрәм мән —

(Фұзули)

мисралары илә:

Алма, палық, шам ағачы һал илә
Еjlәдиләр бәһс бу минвал илә;
Башлады тә'рифә палық гамәтин...
«Жетмәз олур, — сојләди, — дағлар мәнә...»

(M. Ә. Сабир)

мисралары арасында нәйинки лүгәтчә вә грамматик гурулушча, һәтта үслубча да нә гәдәр фәрг вармыш?!

Мәкәр бу күн бизим гоча нәнәләр өз балаларына, нәвәләринә лазым кәләндә мәһәз белә бир дилдә, бу аһәнк вә үрәк дејүнтуләри илә өјүд-нәсиһәт вермирләр:

..Нејчүн өзүнә зијан едирсән?
Жаҳшы адыны жаман едирсән?..

Бу сөзләрин, бу дилин айдынлығыны, садәлийини су-бута чалышмаг Күнәшин варлығыны, онун нурлuluғуну исбата чәһд етмәк кими һавајы зәһмәт оларды. Демәли, XVI әсрдә Фұзули садә халг дили илә мөчүзә јарадырыды, садә «турк ләфзи» илә алов сачыр, мусиги бәстәләйирди.

Фұзулинин сөзләри оддан, атәшдән маја тутмушдур. Инди охујаркән, бу сөзләре инсан нәфәси дәјдикдә, дәр-хал өз әvvәлки кејфијјәтини, һәрарәтини бәрпа едир.

Буна көрә дә охудугча чијәrimiz одланыр. Сабир дә сөзлә жандырмагы өз устадындан — Фүзулидән өјрәнмишdir.

Әдәбијатымызыда илк дәфә Фүзули халг дилинә күвәнді вә ону јүксәлдән дә, јашадан да мәһз халга, онун дилинә инам вә һөрмәт олду. Поэзија дилинин бу имканыны дәрк етмәкдә Фүзули сәнәти Сабирә нүмунәви мәктәб хидмәтини көрдү. Классик ән'әнәниң кәркин ча-зибәси алтында Фүзулинин халг дилинә, халг ифадәләринә тәмасы дөврүнүн әвәзисиз әдәби чеврилиши иди.

Бүтүн бунларла јанаши, хәлгилиjinә, анлашылма имканларына көрә Фүзули дилини Сабир дили илә ejni-lәшdirмәк фикриндә дејилик. Фүзули илә Сабир дилинин мұасир охучулар үчүн анлашылма дәрәчәсindәki фәрг hәр дөврүн әдәби дил нормалары, hәр шаирин өз бәдии формалары, үслубу вә нәһајәт, Фүзули илә Сабир арасындағы үчәсрлик заман кәмиijәti илә шәртләнир.

Фүзузатчылар гәзәл адына анлашылмаз вә ja чәтиң анлашылан сөзләри әрузла зор едиб гулаға јеридәндә, hәм дә, ән башлычасы, бунунла да өзләрини «фүзуличи», Фүзули сәнәтинин биличиләри вә тәблигатчылары адлан-дыранда, Сабир Фүзули садәлијини бајраг еидиди. Сабир Фүзулидән јүксәк бәдии тәффеккүрә гијмәт, сәнәткарлыға күзәштисиз тәләбкарлығ, ана дилинин садәлијинә һөрмәт өјрәнириди. Сабир буна она көрә мұвәффәг ола билирди ки, о, Фүзулини әсл hүтгугунда — Фүзули hүтгугунда гәбул вә дәрк еде билирди.

Зәһмәтсөвәр, hәссас әдәбијатшунасымыз Фиридун бәj Кечәрли Фүзули поэзијасынын руhy, маниjәti hаг- гында соh дәгиг, hәм дә бир гәдәр дә шаиранә ифадә тәрзи илә демишdir: «Билафәрг Фүзулинин hансы гисим кәламыны мұталиә етмәк истәсәниz, мұталиә бүйурун, онун hүсни-тә'сирини охудугда, өз вүчудунузда дәрк едәчәксиниз. Вә бу тә'сирдән ичәри аләминиз бир нөв тәмизләниб пака чыхачагдыр, вичданыныз уйгундан аյылан кими олачагдыр. Фикир вә хәjalыныз сизи башга бир али мәгамә — мә'нәвијат аләминә тәрәф чәкәчәкдир». Сабир Фүзули поэзијасынын мәһз ruhundan, маниjәtinde, riшәsindәn гидаланыр, «онун hүснитә'сирини өз вүчудунда дәрк еидиди». Сабир Фүзулини оху-

¹ Фиридун бәj Кечәрли. Азәрбајҹан әдәбијаты. I чилд, «Елм» нашријаты, Б., 1978, сәh. 02

дугча вәтәндашлыг «вичданы улгундан альыр» вә ондан гидаланыб жаңыгча да башга мин-мин вичданлары аյылдырды. Вичданлар, шүурлар айылдан Сабир дә, шүурлары, вичданлары мүркүә верән, жукуладан фүзатчылар да өзләрини Фүзулинин шакирди адландырырдылар. Бу гүтбләрдән һансы һәмин нағта, һүгуга лајиг иди? Әлбәттә, Сабир.

5. ЕJНИ СӘВИЙЈӘ

а) ФҮЗУЛИЈАНӘ ВӘ САБИРАНӘ

Тү мүәллим сечмәк мәсәләси гарышында дурса иди, Сабир буну һеч дә проблема чевирмәдән, бүтүн сәләфләриндән өјрәнмәкдән имтина етмәдән, шүбәсиз, биринчи олараг М. Ф. Ахундову һәмишәлик өзүнә мүәллим сечәрди. Бу, илк нөвбәдә идеяларын ҹазибәсингән дартылыб сәмтләшән бирләшмә оларды. Јеканә мүәллимдән дәрс алмагы һеч кәс ганун зоруна гәбул етдиရе билмәз. Сабир дә һәм Ахундовдан, һәм дә Фүзулидән дәрс алышты. Бу мүәллимләrin һәрәси бир «фән-

* Фүзули вә Сабир мөвзусунда соһбәтин мүәјјән шәртилекләри вардыр, яңи белә фикирләшмәк олмаз ки, куја Сабир Фүзулисиз филан чүмләни белә башлаја вә ja елә гуртара билмәзди. Мәгәр ики шаирин ejni сәнәткарлыг сәвијјәсендә олдуларыны костәр-мәкәдир. Буна корә дә ујгын корүнән деталлар садаланыр, Сабирин Фүзулидән өјрәнмәси сәнәдләшдирлир, бу аләгәнин јамсылама вә көчүрмә үзәрindә гурулмадыгы елми далилләрлә эсасландырылып.

Башга бир чәһәт. Фүзули вә Сабир дедикдә бурада Фүзулини ялныз вә чилемән Фүзули кими көтүрмәк олмаз. Бурада Фүзули ады алтында бүтөн Фүзули мәктәби, Сабирәдәркى камил Фүзули давам-чылары вә бир гәдәр дә кенин, үмумијәтлә, лирик дил мәктәби аилајышлары нәзәрәдә тутулур. Фүзули өзүндәки «бәда-и бир шаир-дән дејил, бәлкә дәрәләрин чүшишиндән, рузикарын инилтисиндән, бир ануникарын сузишиндән, бир табәссүмүн тә'сириндән, бир бәдәви гызын һүснин-мә'суманәсендән иғтибас етмишдир. Бу чәһәтлә ән би-ринчи шаир мүтләг Фүзулидир» (Бах: Фиридун бәј Көчәрли. Азәрбајҹан әдәбијаты. I ч., Бакы, «Елм» нәшријаты, 1978, сәh. 86). Буна корә дә Фүзули тә'сири илә бағылыштары «Фүзули» исеми алтында чәмләшдирлир, Сабирин лирик сәләфләре илә аләгәсина мухтасәрчә «Фүзули вә Сабир» ады веририк. Еjни вәзиј-јет «М. Ф. Ахундов вә Сабир», «Молла Нәсрәддин» вә Сабир» ад-ларында да галыр.

ни» тәдريس едири. Лакин бу фәнләрдән бири о бирисиндән әлагәсиз, јалның сырф «өзүндән» ибарәт дејилди; Фұзулинин өјрәтдији бәдии сәнәт дәрсі идејадан хали олмадығы кими, Ахундов да идејалылығы, мұасирили сырф сосиологи истигамәтдә, бәдииликтән азад едилмиш, чылпаг шәкилдә мәнимсәтмири.

Үмумијәтлә, Азәрбајчан әдәби мұһитинде ән лаконик ифадәләри, лирик поетик кәшфләри «фұзулијанә», ән сарказмик ифадәләри, фәндләри исә «сабиранә» адландырмаг бир ән’әнәви адәтә чеврилмишdir. Лаконик лиризм башгаларында да вардыр, лакин бу биздә Фұзули тәфәккүрүндә өз кулминасија зирвәсинә.govшур. Сарказмик лаконизм башга сәнәткарларда да олмуштур (һәтта лирик Фұзулинин өзүндә дә), анчаг бу биздә өз зирвәсинә мәһз Сабирлә галхыр. Бу мә’нада Азәрбајчан әдәбийатында илк мүкәммәл сатирик-сарказмик фигурлар Ахундовдан башласа да, буну сабиранә адландырырыг. Экс налда тәбии көрүнмәз.

М. Ф. Ахундовдаки ифадәләри сабиранә адландырар-кән, заһирән тарихилиji позуб белә демәклә үмуми ән’әнә принципини баш-аяг көтүрмүрүк, әксинә мәһз сабиранә ифадәләрин hәмин Ахундов ифадәләриндән нәні’әт стмәсинә дә, hәгиги башланғышыны орадан көтүрмәсинә дә ишарә едирик. Сабир Ахундов идејаларыны мәһз Фұзулидән өјрәндии, мәнимсәдији сәнәткарлығын күчү илә өз јарадышылығындакы мә’лум зирвәjә галдырыды. Сабир һәтта сәнәт мәктәбиндә өз әлифба мүәллими Сеид Әзимин башы үзәриндән кечиб, билаваситә Фұзулијә сәмтләнир. Сеид Әзимин Фұзулидән көрүб-көтүрмәдикләрини о, чох әгли ачкөзлүкә мәнимсәјирди. Сөзә, бәдии дилә мұнасибәтиндә Сабир инамла, инадла Фұзули јолуну көтүрүрдү. XVI әсрдә Фұзулинин етдикләрини XX әсрдә Сабир мұасир тәләбләрин чағырышы илә тәк- рак едири. Бу, Фұзулини hәрфен, ejnән тәкrapar дејил, XVI әсрдәки Фұзули зәһмәтинин, әмәјинин тәкrapы иди. Бу мә’нада Сабир XX әсрин Фұзulisidir! (Jәгин ки, Фұзули өз исте’дады илә XX әсрин ингилабларындан докулса иди, о да мәһз Сабир оларды!) Бу, hәр ики сәнәткарын өз дөврүнүн мұасирилик чарчысы кими танымасы илә инадла диктә олунур.

Фұзули өз ше’р дилини бәзәмәк, көзәлләшдирмәк үчүн аталар сөзләриндән, мәсәләләрдән, халг тәфәккүрүнүн гијмәтли бәһрәләри олан идиомлардан—бир сөzlә бүтүн

лексик имканлардан истифадә етмишdir. Халг ифадәләрини Фүзули өз дилиндә ja олдугу кими ишләdir, ja да она ярадычы сурәтдә јанаشاраг, мұвағиғ шәкилдә истифадә еdir. Халг ифадәси шаирин өз сөzlәri илә тәмаса кирир, онунла гајнајыб-гарышыр вә фикрин даһа аjdын шәкилдә, хәлги бир дил илә ифадәсінә хидмәт еdir. Чатдырмаг истәдији фикрин мүәjжәn hissәsinи өз сөzlәri илә верән шаир ону аталар сөзу илә тамамлајыр. Бу һалда ифадә сөzчүлүкдән узаглашыр, јығчам бир шәкил алыр — узун-узады жазылмалы олан сөzlәri гыса шәкилдә дејилмиш аталар сөзу әвәз еdir:

Демиши hәр гончәjә ашигликum разын сәба дерләр,
Ел ағзын тутмаг олмаз, горхурам, ej күл, сана дерләр.

Жахуд:

Kaһ kөздә, kaһ konулдә xәdәnkin mәkan тутар,
hәr ганда олса, ганлыjы, албәттә, ган тутар.

Елә һаллар олур ки, Фүзули аталар сөzүнү бүтөв һалда ишләтмир, онун анчаг бир hissәsinи верир, лакин сөздән истифадә бачарығы, ифадә тәрзи мәтнәдә аталар сөzүнүн мә'насыны тамамилә аждынлашдырыр:

...Мишки-Чин зүлфүн илә ejlәsә dә'ва, нә әчәб,
Нә олур үзү гара гулда хатадан геjри?

Фүзули бурада «гул хатасыз, аға кәрәмсiz олмаз» мәсәлинә ишарә етмишdir. Чин мишкiniн kөzәlin әтири сачы илә bәhсә кирмәsinи kүnah, хата билән шаир өз фикрини ифадә етмәk үчүн халг мәсәлиндәn мүvәffәgi-jәtlә истифадә едә билмишdir. hәm дә шаир икинчи мисраны мәhз суал шәклиндә ишләтмәkлә мәгсәдинә наил олмушшур.

Халг мәсәлиндәn истифадә етмәk мәһарәtinde дә Сабир принципчә Фүзудиң айрылмыр. Сабир дә Фүзули кими халг мәсәllәrinи бирбаша динамикада, иш үстүндә верир, хаммал кими юх, мәhз e'mal олунмуш шәкилдә, заман, мәkan, шәxs мүгабилиндә ишләdir (hәttä bә'zәn Фүзулидә «dejdrләr», «демишикәn» көмәкчи васи-тәләрә jер верилдији һалда, Сабир белә сөzlәrdәn имкан дахилиндә гачыр).

Фүзули дејир:

Дәкирмәn дана ичүн чизкинир, биһудә довр етмәz
Мүчәррәдсәn, конүл, вәһм етмә чәрхин ингилабинидәn!

Сабир дејир:

Санма әздикчә фаләк бизләри, виранлыг олур.

Ун томәниасы илә бугда дәјирманлыг олур!

Жахуд:

Чах-чах башын ағрытды, кефин чәкди дәјирман.

Фұзули мисалында халғ мәсәли илә уйғунлуг бирбаша көрүнүр. Сабир фразеолокијасынын да көкүндә ejni никмәт феномени дурур, анчаг бу мәгз бәдии нитт истең- салында елә дәјишиб жениләшиб ки, көк—бүнөврә бирбаша, чылпаг шәкилдә сечилмир, жалныз дујулур: биринчиси («Санма...») синфи-социологи мәзмунлу сијаси афоризма чеврилир, икинчиси («Чах-чах...») назырчаваб јумор кими сәсләнир. Халғ дилинин мұдрик материалы Фұзулидә лирик мәтләбә нечә жарајырса, Сабирдә дә сатирик мұһитә елә хидмәт едир. Еjни заманда Сабир халғ никмәти мислиндә Фұзулинин өз сәнәтиндәи дә бир мұдриклик мәнбәји кими гидаланмышдыр. Бу паралелләрә диггәт едәк: «Аналар һөрмәтин тутун ки, мұдам Габили-рәһмәти-илаһ оласыз. Истәк онлар аяғы алтында — Кәр диләреиз ки, чәннәти буласыз» (Фұзулинин «һәдиси- әрбәин» тәрчүмәсіндән). Вә: «Паји алтындағы беңишт ананын — Бу, һәдиси-шәрифдир, инанын» (Сабирип «Мәктәб ушагларына төһфә» шे'риндән).

Еjни вәзијәт — мүкәммәллик һәр ики сәнәткары тәшбеңләриндә дә өзүнү қөстәрир. «Фұзули тәшбең жаралыркән бәнзәтмә әдатына, гошмаја (кими, тәки, елә бил) еһтијаң дујмур. Диалог, хитаб, суал үсулу илә бәнзәгмәләр бә'зән бир һөкм, нә гәдәр мұбалигәли дә олса, бир һәгигәт кими сәсләнир». Бу фикир Фұзули сәнәти үзәриндә мұшаһидә апараллар тәрәфиндән тез-тез тәкрап олунур, чүнки бу, Фұзули үчүн о гәдәр сәчијәвидир ки, һәтта диггәтли јох, отәри бир ыәзәр салдыгда да баҳышдан жајынмыр.

Сәбадан күл үзүндә сүнбұли-пүрничү таб ојнар
Санасан пәр ачыб, күлшонда бир мишкин ғұраб ојнар.

Бејтинг биринчи мисрасында мұгајисә гошмасызы, әдатсызы (күл кими үз јох, мәһз күл үз) апарылдығы

¹ Мир Чәлал. Фұзули сәнәткарлығы. Б., АДУ нағырлайты, 1958, с. 68.

halda, ikinchi misradra bu, edatyn komaji ilə (sanasan-sanki)mumkun olur. Lakin Fuzulinini təşbehləri, bənzətmələri edatsız da, edatlı da mukəmməldir, dolgundur. Sabirdə də əz mülklimindəki vəziyət ejni güvvədə galır; o belə də dejir:

Əmr otuşub, bаш агарыб ун кими Диш
токулуб, сагтал олуб јун кими Синə
чокуб, бел бүкүлуб нун кими Кәрчи
олубсан гоча мејмун кими,
Лејк јенə рубэңи-мәл'үн кими Тез
котүруб тирјакыны ат, киши!

Belə də dejir:

Бир дə көрүрсəн ки, олуб hejvərə —
Элли ушаг башлады бирдən-bira.
Дəрс демə, күлмəли бир мəсхərə!
Молла демə, мəсхərəçübandы бу!
Дур гачаг, оғлум, баш-ајаг ганды бу!..

Burada mugaicə objekti verilmir (xoruz kimi banlamag); jahud dərsin məsxərə, müəllimin məsxərəçün- bandla mugaicəsinde də ejni vəziyət galır. Burada mugaicə vasitəsi olan «demə» сырф chanlı xalq dili variantağıdır. Bədii dili misidə təşbeñ jaradıylarkən, həmin vasitəjə bəshgalary az müraciət edir. Bu үsulla, vasitə ilə bənzətməjə Fuzulidə də təz-təz təsadüf olunur:

Лејли демə, чənnət ичрə бир нүр,
Мəchnuн демə, зülmət ичрə бир нүр.

Sabirdə də bənzətmələr edatlı da, edatsız da mukəmməldir. Bu məhəz Fuzuli məktəbinin ona verdiyi kamili təhsilini məhsuludur. Sabirin gəzəllərinde də bu bədii xüsusiyyət var; həmin dəst-xəttə satiralarında da rast kəlirik.⁶⁾

6) СИНОНИМ ВƏ ТӘКРАР

Fuzuli şe'riniñ jüksək bədiiiliklə janashы, həm də xalq ifadə tərzi kətirä chəhətlərdən biri də təz-təz sinonim birləşmələrin işlənməsidir. Xalq danışığı diliində bir үslubi chəhət, ekspresiv kəstəricin kimi

сионим мэ'налы сөzlәrin мүрәккәб сөz мәгамында ва- нид интонасија вә вурғу алтында бирләшдириләрәк ишләнмәси налы мөвчуддур. Ади данышыг просесинде дәргем, дадсыз-дузсуз вә с. типли синоним сөz чалаглары — бирләшмәләр сых-сых өзүнү көстәрир вә шифаһи нитгә мэ'на ифадәсинә мүәjjән үслуби рәнк верир. Бу шифаһи данышыг үслубуну Фүзули бөյүк чәsarәtlә, новаторчасына бүнөврә дашлары ичәрисинде әдәби-бәдии дилин эсасына гојурду.

Синоним сөzlәrin — бирләшмәләrin bir лексик vanid кими ишләнмәси hissin, фикрин, hәjәchanы ифадәsinә гүввәтлилик верир. Синоним сөzlәrin janashы ишләnәrәк докурдугу бәдии тэ'сир ejni сөzүn тәkrarы ilә jaaranan bәdии tэ'sirdәn dana гүvвәtliDir. Фүзули бунларын hәr икисиндең јерli-јерindә истифадә еdir. Эkәr bә'зәn Фүзули:

...Ләhзә-ләhзә конлум одундан шәрәrlәrdir чыххан,

Гәtrә-гәtrә көz төkәn санмын сиришким ганыдыры,—

деjәrәk бәдии tэ'sir имканыны артырмаг үчүн ejni сөzүn тәkrarындан (lәhзә-ләhзә, гәtrә-гәtrә) истифадә sидrә, экsәr haлларда бу мәgsәd үчүн синоним сөzlәrә мурачиәт еdir:

...Ahу фәrјадым, Фүзули, инчиidiбdir аләми,
Көр бәлаji-ешг илә хошинд исәn, говғa иодир?

Сабир дә синоним бирләшмәләri сатирик мүhитde фәалиjjәtә kәtiрә билир. Синоним бирләшмәләr Фүзулидә лирик мәтләbә неchә хидmәt көstәriрsә, Сабирдә dә ejni мүvәffәgijjәtлә satирик mәgsәdi tә'min еdir. Ejni семантик чәrkәdәn оlub ejni bәdии imkan jaрадан синоним бирләшмәләr иki dаниdәn hәr биринин гәlәmi алтында өз jүkүnү, гүvвәsinи mүxtәlif истиgamәtә dashyjыr. Mәsәlәn, Фүзулиde:

...Еj хoш oл kим, iшrәtu ejsh etmәjә eсbabы var.

Сабирдә:

Дөвләтлиләriз, mәgsәdimiz ejsh eсаfadыr...

Ишrәtu ejsh вә ejsh сәfa бирләшмәләri ejni семантик групдаи олсалар да, mүxtәlif үслуби bojalap dashyjыr: бир haлda лирик lөvhәni dana da инчәlәshdiриr, зәinfләshdiриr, o бири haлda сатирик rәnki dana da галыnlashdyryr, түpdlәshdiриr, бир haлda лирик ruba-

бы зилә галдырыр, о бири һалда сатирик зәрбәјә шимшәк курултусу верир, бир һалда үрәйин зәриф телләрини, о бири һалда сатира гамчысыны тарым чәкир. Сабирдә лирик, чидди мәгамлarda да синоним бирләшмәләр var:

Еј миллигин үммиди, дилу чаны ушаглар!..

Мадәрләриниз етди сизә меңру мәһәббәт

Лакин бу чүр вә белә мәгамлarda ишләнән синоним бирләшмәләр классик әдәбијатымызда чохдан ишләниб гәлиб һалына дүшән ифадәләр иди ки, бунлар Сабирин дә дилиндә өзүнә јер тапыр. һәмин синоним бирләшмәләрин мұвағиг мәгамлarda ишләнмәси Сабирин өз шәхси наилијәти дејилди, һәм дә бу чәһәтдән онунла башгалары арасында хүсуси фәрг көрүнмүрдү. Сабирин хүсуси бачарығы орасында иди ки, о бу типли синоним бирләшмәләри мұвәффәгијәтлә сатира мұнитинә қәтирир, уйғулышдырыр, сатира үслубунда синоним бирләшмәләрдән чох рәнкарәнк шәкилдә, рәнкарәнк мәгсәдләр үчүн нұмунәви тәрздә истифадә едирди. Синоним сөzlәр мә'нача жаҳын олдуғундан, онларын жанаши кәлмәси сатирик образын мәнфи кејиijiјәтләрини садалама жолу илә артырмыш олур:

Санима ки, мәкру һијләдә нөгсанын еjlәрәм

Мәндән эмин ол, аләми гурбанын еjlәрәм!

Мәкру вә **хијлә** ejnimә'налы сөzlәрdir, лакин санки типин ажры-ажры мухтәлиф ејибләри үзүнә сајылыр; бу она көрә белә тә сир бағышлајыр ки, синоним бирләшмә мәһз ики мухтәлиф сөзүн ағырлығыны, чәкисини өзүндә сахлајыр, мұхафизә едир. Бунунла да сатирик тә'сир күчләнир. Өзлүjүндә — нејтрал үслубда мәнфи мә'на ифадә етмәjен, әксинә, мұсбәт анлајышлы синоним сөzlәр дә хүсуси чевикликлә сатирик зәминә уйғулашыр вә ejni ағырлыг кәсб едир:

Арттар гәмим, кедәр фәрәһим, иззү шөвкәтим,

Әһди позуб әкарчи мән үсјанын еjlәрәм,

Еј дад, һараj! На нөв' илә саманын еjlәрәм?!

Бу синоним бирләшмәләр ифша һәдәфинә гаршы јөнәлдилмиш сатира атәшинин лүләсини гошалашдырыр. Бирләшән синоним нидалар (ej дад-һараj) хүсуенлә өлдүрүчүдүр; бу, үст-үстә дүшүб сағалмаз жара аchan амансыз тәкrap атәш тимсалындадыр.

Ејни вәзијјэт бу мисраларда да (рутбәвү икрам бирләшмәсинин көмәји илә) тәкrap олунур:

Мин һијлә гуруп рутбәвү икрам алырыз биз,
Гафазлыларыз, јол қасириз, нам алырыз биз.

Синоним бирләшмәләр, гејд етдијимиз кими, гүввәтләндирчи, шиддәтләндирчи вәзиғә күдүр. Бу һалда тәбиидир ки, синоним бирләшмәләр сатирик мәгамын сарказм сәвијјәсинә галхмасына көмәк едир, чанланыб ришәләнмәсинә мүнбит шәраит јарадан мүһүм көстәричиләрдән бири олур.

Амалымыз, эфкарымыз ифнаји-вәтәндир
Кинү гәрзү һирс бизә зијнәти-тәндир,
Эф'ал јох, анчаг ишимиz лафи-дәһәндир...

Бурада кин, гәрзэ, һирс синоним — јахынмә'налы сөзләрин бир-биринә леһимләнмәси иfadәнин зәrbәsinә түргушун ағырлығы верир вә мәһз бунун сајәсindә ifadәdә сарказм гүдрәти пејда олур (Сабир дилиндә синонимләrin башга вәзифәләри һагтында да данышачағыг).

Фикри, мә'наны, бәдии ситуасијаны күчләндirmәк чәhәтдән синоним бирләшмәләrlә тәкrapлар (janашы вә ja мухтәлиф јерләрдә сөз тәkrapлары) арасында вәзиғә бәрабәрлиji, hүтүг јахынлығы вардыр. Бу hүtүглардан hәр бириinin мunaсиб јери сәnәткар тәrәfinidәn мүәjjәnlәшdirилир.

hәm Фүзулидә, hәm дә Сабирдә мараглы тәkrapлардан бири интонасијанын, авазын, суалын, ниданын тәkrapыдыр. Бу чүр тәkrap интонасијаны кетдикчә өзәмәтә долдуур. Мәсәләn, Фүзулидәn бир нүмүнә:

Гансы күлшән күлбини сәрви-хураманынча var?
Гансы күлбүн үзрә гөңчә ләл'и-хәndanынча var?
Гансы күлзар ичрә bir күл ачылар һүснүн кими?
Гансы күл бәрки-ләбi-лә'ли-дүрәфшанынча var?
Гансы бағын var bir нәхли гәдин тәк барвәр?
Гансы нахлин насили сиби-зәнәхданынча var?

Бурада суал интонасијасы әvvәldәn ахыра тәkrap олунур. Шаир суалла тәsдиг едир, ашигин кеjfiyjәtlәrinи bүтүn бәnзәdilәnlәrдәn үстүn шәkildә tәgdim едир (Бурада тәkrapын мараглы bir варианты да диггәти чәlb едир; hәr беjtin биринчи мисрасында bir бүnөvrәnin әlamәti, иkinchi мисрада башга bir әlamәtin

бүнөврәси кими тәкrap едилir. Мәсәлән, биринчи беjtin биринчи мисрасында күлшәn **кулбуни**, икинчи мисрасында **кулбун** үзrә гөңчә; икинчи беjtin биринчи мисрасында күлзар үзrә **кул**, икинчи мисрасында **кул** бәрки; үчүнчү беjtin биринчи мисрасында бағын **нәхли**, икинчи мисрасында **нәхлин** насили вә с. Бу систем ахыра гәdәr давам еdir. Бурадакы диалектик мәнтig ондан ibарәtdир ки, бир јердә нәтичә олан, башга мәгамда сәбәбә чеврилир вә с. Бу шәкилдә тәkrap да хүсуси бәdии маһијjэт көстәричисидir).

Солдуму күлзарын, ej Фанги-Не'man пәсэр,
Іалеji-не манларын олдуму хүнинчикәр,
Синәнә дәсти-гәза чәждими дағи-кәдәр,
Иәркиси шәһлаләрин жаләчекан олдуму?
Шимди сәнә мән деjән мәтләб әјан олдуму?!
Сојләмәдимми сәнә, раhәt отур, hejfeñ?..

(M. Э. Сабир)

Бурада да әvvәldәn ахыра суал интонасијасы hакимdir. Догрудур, Фұзулидәki кими суал әdatы вә ja суал сөzү илк бөнддәn башга, галан бәндләrin бүтүn мисраларында тәkrap олунмур. Лакин бу, мисралардан hамысынын суал билдиrmәk имканыны азалтмыр. Икинчи бәndin әvvәlinдә кәlәn «Сојләмәдимми сәnә» суалы өзүндәn сонракы мисралары тәшкил едәn тамамлыg будаг чүмләләринин hәr биринә аид баш чүмләdir. Бунун нәтичәsinдә шe'rin hеч бир мисрасы суал jүкүндәn азад галмыр, hәm дә Сабирин суалларыны сәчиijjәlәndirәn kejfiijjәtlәrdәn бири будур ки, бунлар сырф суаллар деjildir. Бурада суаллар нидалара, нидалар суаллара гарышыбы бир-бирини тамамлајараг, гәriбә шәкилдә симфоник вус'ет газаныр, шe'rin ahәnkinдә симфоник сәslәnmә jараныр.

Бу чәhәtдәn Фұзули илә Сабири jахынлашдыран одур ки, онларын поэзијасында соутганлы диктә үсулу юхдур. Онларын поэзијасы даим ојаныш jaрадыр, hисси, ruhy, тәfәkkүrү дирчәldir, чанлдирыр. Бу хүсусијjэт Фұзули вә Сабири jахынлашдыран kejfiijjәtlәrdir.

в) МЕЛОДИЈА ВӘ МӘЗМУН

Поетик дилдә рәванлығын, ahәnkdарлығын мүhум әhәmijjәti вар. Бу ahәnkdарлығы шәртләndirәn башлы-

ча амилләрдән бири сәсләрин мүәјҗән низамла, системло дузулушудүр. һәм дә аһәнки тә'мин етмәк үчүн бир вә ja ики сәсин тәкрабындан чох шеј асылыдыр. Бу, дилдә чевикликлә јанашы, гулагда низамлы рәгсләнмә јарадыр. Айры-айры сәсләрдән бәдиilik үчүн истифадә чәһәтдән Азәрбајҹан әдәбијатының әдәби дилинин көзәл вә зәнкин ән’әнәләри вардыр. Бунун көзәл нүмүнәләрини һәлә халг поезијасында мүшәниде едирик. Бајатыларымызда, кәрајлы вә гошмаларымызда, тапмача вә јанылтмачларымызда бу нала тез-тез тәсадуф едилир:

Әзизим, күл үшүдү Шеһ
дүшүдү, күл үшүдү,
Күлүб нүшүм апардын,
Бу нечә күлүшүдү.

Бурада «ш» сәсинин јаратдығы аһәнк шаграг күлүш сәдасы кими гулагда сәсләнир. Шифаһи халг поезијасының айры-айры бөјүк нүмајәндәләри бу чәһәтә хүсуси фикир вермишләр. Мәсәлән, Ашыг Әләскәрдә:

Сарсағиан сејрә чыхсан сәһраја Кәтирир
сәринә сә галы тез-тез...
Хәдәнкин неjlәсин сәнк исә гала Ешг
аташы чанды сәнк исә, гала,
Шаһ дәстин јетирә сәнки-сәгала,
Галдыrap јериндән сәгалы тез-тез —

мисраларында «с» сәсинин:

Әләскәрин хатты чыхды чал ииди, һеji
јејә, далы реjә чал ииди. һәрчајынын
калласиндән чал ииди,
Чал чәнкалин, чәк чијәрин-чата-чат! —

бәндиндә исә «ч» сәсинин аһәнки, сәсләнмәси үмуми фон тәшкүл едир.

Азәрбајҹан јазылы поезијасының бөјүк нүмајәндәси Фүзули шифаһи халг поезијасының башга чәһәтләри илә бәрабәр, бу чәһәтинә дә биканә гала билмәзди. Бөјүк сөз устасы дәрин мә’на вә образлылыгla, тәбии мубалигәләр вә тәзадларла, зәнкин мәчазларла јанашы, өз ше’р дилиндә аһәнкә, мусигијә дә бөјүк диггәт јетирмишdir. Бу аһәнкдарлыгы тә'мин етмәк үчүн Фүзули јалныз сөзләрин сечилмәси вә сыраланмасы илә дејил, һәм дә мүәјҗән групп сәсләрин сечилмәсина вә ишләнмәсина дә фикир вермишdir. Бу ишдә шифаһи халг поэзи-

јасынын тәчрүбәси дә, шұбәсиз, шаирә мұһым мәктәб олмушдур.

Тәләффүзүндә тонун үстүнлүjу илә башга самитләрдән фәргли олараг саитләрә жаһынлашан сонор (р, л, м, н) сәсләр тे'р дилиндә ахычылығы артырыр. Фұзулинин бүтүн ше'рләриндә бир гајда олараг сонор сәсләр башга самитләрә нисбәтән бир нечә гат үстүнлүk тәшкіл едир. Бу нал шаирин hәр мисрасында, hәр бейтиндә мұшаһидә олунур. Мисал үчүн бир бейтә нәзәр салаг:

Күкән күнд еjlәмиш мин тишени бир дағилән,
Мән ғопарыб салмышам мин дағы бир дырнаг илән.

Бурада гырх беш јердә ишләнмиш самитләрин иijрими үчү дөрд сонор сәсдән ибарәт олдуғу налда, галан он самит чәми иijрими ики јер тутмушдур. hәм дә «күт» сөзүнүн «н» әлавәсилә ишләнмәси вә «т» сәсинин чинкилтиләшмәси, «еләмәк» фе'лине «j» артырылмасы бейтин биринчи мисрасыны даһа артығ аhәнкдар етмишdir. Бундан башга Фұзули, ше'р дилиндәки мусигини артырмаг үчүн ажры-ажры сәсләри (истәр сонор, истәрсә дә гери-сонор) тез-тез ишләdir. Белә олдугда, ардычыл сурәтдә тәкrap олунан сәс мисралардакы, бейтләрдәки тону даһа ахычы бир нала салыр. Бу, язылы поезиада гәдим аллитерасијанын изләриdir.

...Дишиләдимсә лә'лин, ej ғаным текән, гәhr ejlәmә.

Тут ки, ған етдим, әдаләт ejлә, ғаны ғанә тут —
бейтиндә «г» сәси,

Чаны ким чананы үчүн севсә чананын севәр,
Чаны үчүн ким ки, чананын севәр, чанын севәр —

бейтиндә сый-сый ишләннөн «ч» вә «ч» сәсләри,
Jap һали-дилими зар билибdir, билирәм,
Дили-зарымда нә ким вар, билибdir, билирәм —

бейтиндәки сонор «р» сәси,
Ашиг олдур ким, гылыр чанын фәда чананына,
Меjли-чанан етмасин hәр ким ки, гыjmаз чанына.
Чаныны чананә вермәkdir кәмали ашиггин,
...Вермәjен чан, e'тираф етмәk кәrәk ногсанына —

бейтләриндәki «ч» вә «н» сәсләри мисралара ардычыл bir аhәnкдарлығ вермишdir.

Аһәнки рәванлашдырмаг үчүн Фұзулиниң һәмишә бир вә ja бир нечә сәсин ишләнмәсінә үстүнлүк вермәсі. инкарсдилмәз бир һәгигәтдир. Буну мисалларла нұмаиши етдирмәк мүмкүн дејилдир, чунки онда Фұзули «Диван»ыны көчүрмәли олардыг.

Фұзули дилиндә аһәнки тә’мин едән чәһәтләрдән бири дә сөзләрә «j» самитинин артырылмасыдыр. Бу һалда «j» сәси һәмин сезү тәләффүзчә долғунашдырыр вә мисрада аһәнки, ахычылығы чохалдыр:

Өјлә зәиғ тыл тәними фирғәтиндә ким,

Вәслинә мүмкүн ола јетирмәк сәба мәни! —

бејтиндә «елә» әвәзинә «өјлә»,

на бојлә мәни-һәзини шад ет,

Кан-кан тәрәһүм ејлә, јад ет —

бејтиндә «белә» әвәзинә «бојлә»., «елә» әвәзинә исә «өјлә»,

Будур гарәзим ки, дусту душмән,

Корсун сәни ејләјәндә шијвән —

бејтиндә «шивән» әвәзинә «шијвән», «еләјәндә» әвәзинә <«гәјләјәндә»> ишләнмәси һәмин сөзләрин иштирак етди жаңы мисраларда рәванлығын артмасына тә’сир көстәрмәмиш галмыр. Бунлардан башга, үмумијәтлә, шаирин дилиндә «сел» вә «елдәмәк» сөзләри әксәр һалларда «j» илә (сејл, еjlәмәк шәклиндә) ишләнир.

Аjdын олур ки, ше’рләриндә ахычы бир аһәнкдарлыг жаратмаг үчүн Фұзули өз дилинин фонетик чәһәтинә чидди фикир вермишdir.

Сабирин дә бәдии дилиндә аһәнкдарлыг үчүн сәс тәк-рарларындан, сәсләрә бағлы олан башга әмәлийатлардан тез-тез истифадә едилир. Сабир ше’рләринин сәсләри узәриндәки мушаһидәләр көстәрир ки, онун да дилиндә Фұзулидә олдуғу кими, аһәнк-тәләффүзчә сайт тәбиетли самитләр — сонорлар үстүнлүк тәшкіл едир. Сабирин истиясасыз олараг бүтүн мисраларында һаким файз сонорлара мәхсусдур. Бир нұмунә:

Чапма атыны, кирмә бу мејданә, а Молла!

Чох мәсхәрә сән јазма мұсәлманә, а Молла!

Салма өзүнү атәши-ниранә, а Молла!

Кәлсіл јазығын чанына, диванә, а Молла!

Бу сөзләрини јаз хәрү наданә, а Молла!

Биз аналајаныг, кәлдик ахыр чанә, а Молла!

Бу бәнддә јүз јердә ишләнмиш самит сәсләрдән алтмыш бири дөрд сонор сәсдән ибарәт олдуғу һалда, галан он беш самит ялның отуз доггүз јер тута билмишdir. Беләликлә, бурада сонорларын галан самитләрә нисбәтән ишләнмә тезлиji тәхминән сәккiz дәфә чохдур. Элбәттә, белә вәзијјәтдә нә Сабир, нә дә Фүзули сајгачдан истифадә етмир, бу нәтичә мәһz hәр ики сәнәткарын поетик исте' дадынын тәбии сөвгүндән догулур.

Аһәнк јаранмасында Сабирдә дә, Фүзулидәki гәдәр олмаса да, айры-айры сәсләрин тәкрапына үстүнлүк ве-рилмәсинә раст кәлирик. Бир-ики нұмунә илә кифајәтләнирик:

Әфсус, сәд әфсус сәнә, ej көзәл ислам!
Кимләр сәнә көр инди тәрәфдар олачагдыр!?

мисраларында «с» сәси,

Әдлү дадә дад вердин, јетсин аллаh дадына,
Jaхshы бир шеһрәт газандын адына, өвладына! —

мисраларында «д» сәси,

Дүшдүн неjә бәs бу һалә элһал?
Билмәm нә сәбәдәn олмусан лал? —

бејтиндә «л» сәси,

Сиз сәрв кими сәркәш олуб боjlә боj атдыз,
Иллик бечә тәк баплыjaраг хәлгi ојатды... —

мисраларында «с» вә «j» сәсләри мұвағиг јерләриндә аһәнкин үмуми ахыны ичрә күчлү далгалар тымсалында сечилир.

Сабирдә сәс тәкрапынын хүсуси бир чәһәтинә дә раст кәлирик; ejni сәс јох, лакин ejni принцип — ejni сәс гануну тәкrap олунур:

Деди: «Az исә дә бу шәһрә сајир мәхлуг,
JTejk дәббаг илә ғәббас илә eишәk чохдур».

Сонунчу мисрада һәмчинс үзвләрдән hәr бириндә гоша самитин — кеминатын ишләнмәси аһәнкин низамлајычысы кими нәзәри чәлб едир. Кеминатлар сөзләрдән hәr биринин давамлы, хүсуси вурғу илә тәләффүз едилмәсинә сәбәб олур. Бу давамлылыг мәнтиги вурғу hүгу-

гунда мисраныи үч жеринде тәкрапланып, бунун нәтичесинде һәм аваз, һәм дә онун јүкләндији мә'на күчләнир.

Демәли, мүәллиминдән кәлән сәс тәкрапы гануну Сабирдә хүсуси чаларлыгларла инкишафдадыр.

Аһәнкин низама салынmasында Сабирин тез-тез муррачиәт етдији деталлардан бири дә айры-айры аффиксал морфемләрин мүәјҗән ардычыллыгla тәкрапыдыр. Бу да сәсләrin системидir, лакин шәкилчиләrlә динамикаја душдују үчүн онлары морфологи эламәтләrin тәкрапы кими веририк:

Дүніјада әсарәтлә бүтүн кам алышыз биз,
Гафгазлыларыз, јол кәсириз, нам алышыз биз!

Бу мисраларда тәкrap едилән — ыз (-из) морфеми аһәнк силсиләси jaрадыр вә орада биз вә Гафгaz сөзләrinдәki «з» сәсләри дә һәмин силсиләnin һалгаларынын даһа кип япышмасы имканыны артырыр. Башга морфемин дөнә-дөнә тәкрапы:

Сәрадән бир дали шејтан дејәр: *инсанлар, инсанларі Нәдир*
дүнијаны дутмуш елмәләр, ирфаңлар, инсанлар? ...Әдәбдән,
елмән кәр фејзијаб олса әвамүниас,
Дүшәр ша'ну шәрәфдән моллалар, ишанлар, инсанлар!
...Аյылмыш рәнчбәрләр, алмаг истәр һәгти-мәшруин,
Нә јердә галмысызыз ба/ләр, ағалар, ханлар, инсанлар?*?* Мұхәррирләр,
мүәффигиләр усамазлар, утамазлар,
Жазарлар һәрзәләр, әғсанәләр, һәдҗандар, инсанлар*..

О да мараглыдыр ки, бурада морфемин «лар» варианты «лэр»*tı*, «ләр» исә «лар»*ът* арасына кирмир. Лакин һәр ики вариант вәнид систем кими рәванлылыгla охунур. Сәсләrin системи илә әлагәдар шәкилчиләrin тәкрапы Сабирдә олдугча кениш jaылмышдыр. Шаир ән мұхтәлиф, рәнкарәнк шәкилчиләри һәмин «әмәлийјата» чәлб едир. Башга шәкилчијә аид бир нүмунә:

...Дөвләтлиләриз, мәгсәдимиз ejшу сәфадыр, Мәхмандарымыз
бүсбүтүн эрбаби-гинадыр.
Кокдур, јекәдир, бојнујогундур, иүчәбадыр,
Бәјдир, ағадыр, ағзы дуалы үләмадыр,
Бишмишләримиз мин чүрә ләzzәтли гидадыр...

Догрудур, бурада тәкrap едилән хәбәр шәкилчисинде сайтләр аһәнкә көрә мұхтәлифләшир (и, ы, у, ў), јалныз әзвәлдән ахыра самитләр тәкrap олунур, лакин бу, аһәнкин сәлислијиндә әсла гүсур жаратмыр. Демәли, Сабир

дә аһәнк јаратмаг үчүн Фұзули кими јалныз вә тәкчә сайтләрдән дејил, һәм дә самитләрдән истифадә едир, Мисалларын сајыны истәнилән гәдәр чохалтмаг олар. Анчаг буна еңтияач јохдур, чунки Сабири охујан һәр кәс буны мушаһидә едә биләр.

һәм Фұзули, һәм дә Сабирин сәсләрлә бағлы олан эмәлијаттарындан бири дә сәслә һәмин сәс габығында јуваланан анлајыш арасындақы уйғунлуг, еәслә мәфһүм арасындақы мәнтигдир. Бунун Фұзулидә данијанә нұму-нәләри варды:

Мұддән еjlәр мәнә тәглид нәзмү нәсрдә,
Лејк намәрбут алғазу мүкәддәр заты вар.
Пәннәваппап бадиаләр сәкридәндә һәр жана
Тифл һәм чөвлан едәр, әмма ағаңдан аты вар.

Гитәнин биринчи бејтіндә санки сәсләр нејтрал мөвге дашијыр вә бурада һәр јердә олдуғу кимидир — аді нормал аһәнк вар, вәссалам! Лакин икинчи бејтдә вәзијәт тамам башгадыр, артыг бурада сәс нејтраллығындан данышмаг мүмкүн дејилдир, бурада сәсләрин мүәjjән системи мә'на ифадә едән лексик ванидләр кими поетик ситуасија үчүн хұсуси имкан мејданы ачмышдыр. Соhбәт икинчи бејтин биринчи вә икинчи мисраларында сәсләрин мұхтәлиф сәсләнмәләр јаратмасындан кедир. Фұзули ғәләми бу бејтин мисраларындан һәр бириң мұхтәлиф тонлу, мұхтәлиф бојалы мусиги аһәнки вермишдир; елә бил ки, биринчи мисраны јогун, галын сәсли, икинчи мисраны нәчиб, назик сәсли адам охујур, сән истәсән дә, истәмәсән дә, гејри-ихтијари, бу мисралары ики адам кими, даһа доғрусу, ики мұхтәлиф сәслә, башга- башга авазла охумалысан; биринчи мисрада «пәннәваппап бадиаләр сәкридәндә...» сөзләринин мүгабилиндә курлајан аваз — гылышынчлар шағтылтысы, ат наллары- нын сәдасы, икинчи мисрада «тифл һәм чөвлан едәр...» сөзләринин мүгабилиндә исә зил, лакин назик бир аваз— ушаг «атыны» — гамыш чубугун јерлә сүрүнмә. синдән ешидилән бир чырылты, хышилты тону һакимдир. Мис- раларын фонетик тәркиби нечә дә илаһи бир гүдәт кәсб етмишдир. Биринчи мисрада арха сыра сәсләри — галын сәсләр (хұсуси илә сайтләр), бояз аһәнки кур, јүксәк тон јарадыр; бурада жал.ныз «сәкридәндә» сөзү инчә сәсләрдән ибарәтдир, лакин, бир тәрәфдән, һечаларын, сәсләрин чохлуғу, дикәр тәрәфдән, үмумијәтлә, бу

сөзүн јүксәк поетик үслуби манијјәти, әсл поэзија үслубуна мәнсуб олмасы ону да хүсуси әзәмәт вә пафосла, давамлы сәсләндирir. Икинчи мисрада исә ән чох инчә сәсләр ишләнмишdir. Бурада анчаг «әмма» сөзү кур сәсләнир, чүники о да мәһz «әмма»дыр. Вәзни, өлчүсү ejni олан ики мисрадан hәр биринин өзкә авазла тәләффүз едилмәсинин сирри бундан ибарәтdir.

Бу чур фонетик васитәләрин мөчүзәси, ечазкарлығы ejnәn Сабирдә дә вардыр. Сабирин сатирик вә лирик, сатирик вә ушаг ше'рләри арасында мүгаисә едилсә бу дәрһал нәзәрә чарпар. Онун сатирик ше'рләрindәкى интонасија, аваз лирик вә ушаг ше'рләрindән чиди фәргләрлә сечилир. Шүбһәсизdir ки, ejni вәзили, лакин мұхтәлиф типли ше'рләрдә мисраларын мұхтәлиф тоналарла сәсләнмәсindә сөзләрин фонетик тәркиби лагејдлик көстәрмир. Сабир бу кејфијјәти дә мәһz Фүзули ше'риндән мәнимсәмишdir. hәмин чәһети Сабирин Фүзулијә нәзиәләрindә даһа мұтләг әјаниликлә мушаңидә етмәк олар. Фүзулинин лирик ше'ри манијјәт е'тибарилә Сабирин сатирик ше'ринә «чевриләндә» онун лирик, инчә авазы да сатирик, курлајан тон, шимшәкли пафос кәсб едир. Фүзулидә:

Көnlүм ачылыр зұлфи-пәришаныны көркәч,
Ниттим тутулур ғончеји-хәндәнаныны көркәч.
Баҳдыгча сәнә ган сачылыр дидәләримдән,
Бағрым дәлинир навәки-мүжканыны көркәч.

Сабирдә:

Көnlүм буланыр кучәдә чөвланыны көрчәк,
Ниттим тутулур һәрзәвү һәдјаныны көрчәк.
...Баҳдыгча револверинә әндамым олур сүст,
Бағрым јарылыр ҳәнчәрү-бүрраныны көрчәк.

Әвәз олунан сөзләрин тәкчә лексик мәчасы юх, hәм дә фонетик тәркиби, сәсләнмә тәрзи диггәтәшајандыр: «зұлфи-пәришан» әвәзинә «кучәдә чөвлан», «ғончеји-хәндән» әвәзинә «һәрзәвү һәдјан», «сән» әвәзинә «револвер», «дидә» әвәзинә «әндам», «дәлинир» әвәзинә «јарылыр», «навәки-мүжкан» әвәзинә «хәнчәри-бүрран». Көз гарышыннадыр ки, паралелләрин икинчи тәрәфиндә арха сыра сәсләри үстүнлүк тәшкіл едир вә буна көрә дә онларын тәләффүзүндә бир галынлыг вар — «бағрым дәлинир» hara, «бағрым јарылыр» hara? hәр ики сөз

сионим мә’на дашијыр, Лакин бириңчинин инчә сәсләри лирик-поетик мәгам үчүн, икинчинин галын сәсләри сатирик ситуасија үчүн там уйғун кәлир. ھәр ики сәнәткарда мисраларын сәсләнмәси, авазы бәдии ھәгигәтиң тәбиәти илә уйғундуру, ھемаһәнкдир.

г) СӨЗ, МӘ’НА, МУБАЛИГӘ

ھәр ики сәнәткарын лексик ваһидләрдән истифадә имканлары вә манералары да жаҳындыр. ھәм Фұзулидә, ھәм дә Сабирдә үслуби лүгәт тәбәгәләри чох еластикдир. Азәрбајҹан ше’риндә ھеч кәсдә сөzlәр бу гәдәр чевикликлә, мүтәһәррикликлә үслуби истигамәтләр көтүрә билмир. Услуби синонимләrin, үслуби антонимләrin ән типик нүмүнәләри Фұзулинин вә Сабирин дили үчүн сәчиijәвидир. Лүгәт тәркибиндә нејтрал вәзијәтдә «инајәт» вә «бәла» сөzlәri әкс-гүтблү мә’налар билди- рир вә нисби антонимләрdir. Лакин бунлар Фұзули ше’риндә дәфәләрлә жаҳынмә’налы сөzlәr кими сәмимијәтлә көрүшурләр, онлар жаҳынлашдыгда өз «кечмиш» мә’на әксликләри јада дүшмүр, чунки Фұзули он- лары синонимләшдири:

Аз еjlәmә инајәтини әhли-дәрддән Jә’ни ки,
чох бәлаләра гыл мұbtәла мәни!

Мәчнүнун ешг дүнjasындакы бөjүклүjүнү, ирадә же-
нилмәэлиини әjани бир мәңzәrә илә нұмајиш етдirmәk үчүн
Фұзули әкс-мә’налы — мә’нача бир-биринә гаршы дуран
сөzlәri сечир вә бунунла да лирик гәhrәманын дахили
мәниjәтини чатдыра билир. Фұзулидә «ешг» вә «бәла-»,
«дәрд» вә «дәрман» вә с. әкс-гүтблү сөzlәrin үслуби
синонимләr кими ишләнмәsinә тез-тез раст кәlmәk олур.

Фұзули бу чүр үслуби синонимләrlә лирик вәзијәтләri шиддәтләндирди кими, Сабир дә сатирик мәгам- лары даha габарыг көстәрмәk үчүн ھәmin фәндә әл атыр. Лексик антонимләri вә ja нејтрал мұ.nасибәтли сөzlәri үслуби синонимләr, лексик синонимләri исә үслуби антонимләr кими вермәклә Сабир өз сатирик типләrinin бүтүн психоложи тәбиәтини, ичтимай мәnsubijәтини, дүнjaкөрүшүнү, харичи портретини әjани шәкилдә тәгдим едир:

...Онда ки, онлар уячаг сиргәтә, һәбсә
мәшгүл олачаг ишрәтә,
Фәхр едәрик биз дә бүтүн миllәтә!..

«Сиргәт вә «ишрәт» сөзләринин мә’наларында бир-биринә гаршы дурмаг имканы чохдур. Лакин бурада һәр ики сөз синоним вәзијәтдәдир. Бу ики сөз бүтөвлükдә сатира објектинин һансы јуванын гушу олмасы һагтында айдын тәсөввүр јарадыр.

Жаҳуд пула хүсуси тәвәччөһ көстәрән («Пула тәвәч- чөһ») бир типин хәсислијини көстәрмәк үчүн онун пулу һансы кејфијәтләрә тутмасыны, пулу нәләрлә мүгајисә етмәсини билмәк кифајәтдир. Сабир мәһз белә дә едир:

Нури-чешманыммысан, ej пул, ja чаныммысан?
Исмәтим, намусум, ирзим, гејрәтим, ганыммысан?
Нормәтим, фәхрим, чәлалым, шөвкәтим, шаныммысан?
Мүсәфим, Мәккәм, Мәдинәм, гибләм, әрканиыммысан?
Мазһәбим, динимми, ајинимми, иманыммысан?..

Сатирик тип пулу инсанын ән жаҳшы кејфијәтләри илә бәрабәрләшдирир, пулу намуса, гејрәтә, имана тән тутур. Бурада «пул» сөзү садаланан бүтүн сөзләрә үслуби чәһәтдән синонимдир. һалбуки лүгәт тәркибиндә бу садаланан сөзләrin мүәյҗән трупу бир-бири илә синоним олса да, онлардан һеч бири «пул» сөзү илә мә’на жаҳынлығында олмур. Ејни гәбилдән башга нұмунә:

...Мәһманларымыз бүсбүтүн әрбаби-гинадыр.
Кокдүр, јекәдир, бојнујогундур, нүчәбадыр...

Типин әгидәсінә, ичтимаи нәзәринә көрә, чәмијәтиң сајылмалы, һөрмәтли зүмрәләри дөвләтлиләр, көкләр, јекәләр, бојнујогунлар, нүчәбалар, бәjlәr, ағалар, үләмалардыр. Тәбии ки, Сабир дә типин әгидәсіни чатдырмаг үчүн бу сөзләри мәһз үслуби синонимләр кими алмышдыр. Сатирик типин фикринчә «нүчәба» вә «бојнујогун», «үлама» вә «јекә» сөзләри бир аналаышы билдирир. Елә бурадан да Сабирин сарказмы гәфил зәrbә кими курлајыр. Бу сөзләрдән бә'зиләри нејтрал үслубда бир- бири илә синоним ола биләр (мәсәлән, көк — јекә — бојнујогун), бурада әслиндә мұхтәлиф семантик тәбәгәләрә мәнсүб олан сөзләр бир сыраја ғојулур. Мәсәлән, «бојнујогун» вә «нүчәба» (нәчиб) сөзләри сырф антоним-

ләрдир. Бунларын тәзадлылығы Сабириң сатирик типинин шүурунда — онун тәзәһүрү олан дилиндә силинир вә синонимләшиր.

Сабир ше'риндә бунун там әкси олан чәһәт дә вардыр: лүгәт тәркибиндә мүәјҗән дәрәчәдә яхын мә'на билдириң сөзләр Сабирдә бир-бириң гаршы дуур, ejni гүтбән олан сөзләр гүтбләрини дәжишир, бир "сөзлә, синонимләр антонимләрә чеврилир:

**Суртуглу мұсәлманлары тәқфирә гоjan бу
Дөшдүкlu мұсәлманлары неjlәrdin, ilanı!?**

«Суртуглу» вә «дөшдүкlu» сөзләри әслиндә синоним олмалы иди, чүнки бунлар «суртуг» вә «дөшлүк» нисби синоним исимләриндән дүзәлмишdir. Лакин ше'рдә бу ики сөз антоним, hәm дә нисби јох, мәһz мүтләг антонимләр кими үз-үзә дуур. Шаир бу харичи форма, кејим ичәрисиндә ичтимаи мәзмун јерләширир; «суртуглулар» дедикдә габагчыл зијалылар, мүтәрәггиләр, «дөшлүклүләр» дедикдә исә мұһафизәкарлар, дөврүнү кечирмишләр вә б. нәзәрдә тутуулур (Сабирдә белә тәзадлар тез-тез өзү- нү көстәрир, мәсәлән, шапгалылар—әммамәлиләр вә с.) Шаир санки ичтимаи тәбәгәләри үз-үзә ики чәркәjә дүзүр — бири суртуглулар, шапгалылар, о бири дөшдүклүләр, әммамәлиләр чәркәси. Шаир бу форма гаршылаштырмасы архасында ичтимаи мәгсәд күдүр; бу кејимләр ардында ичтимаи амаллар дајаныр.

Сабир дә Фұзули кими сөзләрин бүтүн семантик им-канларындан максимум дәрәчәдә истифадә едир. Пое-зијамызын, әдәби-бәдии дилимизин тарихиндә сөзләр неч кәсдә Фұзули вә Сабирдәки гәдәр сонсузлуға яхын чохмә'налылығ кәсб етмир. Анчаг бу сөзләр Фұзули гә-ләминдән лирик, Сабир гәләминдән исә сатирик маја тутур.

Бириндә hәр сөз, hәр ибарә дәрhal лирик мәзмун кәсб едир, hәр чүр мұхтәлиф үслуба мәхсус сөзләр Фұзули гәләминә душәркән, дәрhal «ешг» навасы» илә нәфәс алмага башлајыр. Фұзулидә hәтта чағырыш, шұар тәбиэтли сөзләр, ифадәләр дә лирик бир зәрифликлә сәсләнир:

**Гурбан сәнә өзә назәнииләр,
Идракына јүз мин афәриниләр!**

Сон мисра айрылығда кур бир шұар кими сәсләнәрди. Лакин бурада hәмин мисра зәриф интонасијасына, лирик

сәеләнмәсінә көрә өзүндән әvvәлки «дуа» вә хејирханлыг арзусундан әсла фәргләнми्र, о да Фұзулинин лиризм чешмәсіндән үрәjә ахан лирик Фұзули мисрасыдыры.

Сабирдә исә hәр чүр чидди вә лирик ифадәләр дәрһал сатирик кејфијәт газаныр. Сабириң Сеид Әзимин ашагыдақы тәркиббәндінә жаздығы сатирик бәнзәтмәjә нәзәр салаг:

Еj ғәмин бу дили-мәһзұна сафа,
Кә'беji-кујинә ешіг әһли фәда...
Көзәлім шимди нәдір фәрманы?
Чаны гурбан сәнә бу наланы!..

(C. Ә. Ширвани)

Сабир бу тәркиббәндін сон ики мисрасыны алыб сатирапарындан бириндә нәгарат кими hәр бәнддән соңра тәкrap едір. Бундан башта сатиранын илк бәндләриндән әсла аյырд етмәк мүмкүн дејилдір ки, бу, сатирадыр, ше'рин тәшбенlәри, мұрачиәт тәрзи сырф лирик сәпкидәдір:

...Сәнәмим, лаләрухум, күлбәдәним,
Малајим, сәрвәдим, симтәним...
...«Көзәлім, шимди нәдір фәрманы?
Чаны гурбан сәнә бу наланы!»

(M. Ә. Сабир)

Бу бәndи айрылыгда алыб охујан hәр кәс она сатира демәз, чунки өз лириклијилә Сеид Әзимин јухарыда мисал кәтиридијимиз мисраларындан неч нә илә фәргләнмиր. Әкәр фәрг варса, о да Сабир мисраларынын даһа садә, даһа сәмими, даһа лирик сәсләнмәсіндәдір. Лакин ше'ри охудүгча бир дә көрүрсән ки, бурада лирик ше'рләр үчүн хас олмајан бә'зи нәгтәләр вар вә нәхајет, бирдән тамам башта манијјәтли бир бәндлә растлашырсан:

...Сојләдин һөрмәтини at, atдым,
Малыны, сәрвәтини at, atдым,
Әһлини, күлфәтини at, atдым,
Гөвмүнү, милләтини at, atдым,
Чұмә һејсијјәтини at, atдым,
Мұхтәсәр, гејрәтини at, atдым.
«Көзәлім, шимди нәдір фәрманы?
Чаны гурбан сәнә бу наланы!»

Беләликлә, ше'рин лирик, ja сатирик олмасы нағтында тәрәddүd, шүбhә гәти сурәтдә арадан галхыр.

Соня, ej Дилбәри-накыза эда!
Сәнә бу Нагды бәјин чаны фәда! —

башланғычының бағышладығы сатира тә’сири сонракы «лирик» мисралар вә бәндләр тәрәфиндән шұбһә алтына салынып, бешинчи бонддән исә һәмин «лиризмин» өзү шұбһә алтына дүшур вә нәһајет, алтынчы бәнд сон шұбһәни мөhkәмләдир, ше’рин сатирик мәнијјети там айдынлашыр. Бундан соңра әvvәлки лирик һесаб едилән мисраларын тәбиәти тамам дәжишир вә гаты сарказм дону кејир. Бу лирик ифадәләрин, тәшбенләрин дашидығы кинајә кетдикчә јүксәлир, сарказм зәrbәси көтүрүр.

Сейид Әзимин ахыра гәдәр һәр бәнддән соңра тәкрапар едилән «Көзәлим, шимди нәdir фәрманын? Чаны гурбан сәнә бу наланын!» лирик мисралары Сабириң һәр бәнддәки сатирик зәrbәсінә күчлү сарказм далғасы илә тә кан верир.

Сабир гәләми хұсуси еЧазқарлыгla ән мұхтәлиф типли сөзләре, лирик тәбиәтли дил материалларына сатирик мәзмун верир. Бу, Фұзулинин там әкси олан. әннәтдир, лакин Фұзули гүдрәтинә бәрабәрликдир. Сабир нәинки сөзләре, ифадәләре, һәтта ишарәләре — һәрфләре дә сатирик мәзмун верир, әлифба да сатира материалы кими баһыр вә бу материалдан мұвәффәгијәтлә истифадә едир. Бу ишарәләре классик әдәбијатымызда да кениш өлчүдә мұрачиәт олунмушду. Лакин бунлар һәмишә лирик мәгсәдләр үчүн алынмышды:

...Шәһла көзү — нәркис-пүрәфесүн,
Зиба гашы — нәркиз үзрәкі нүн
һүсни құлұ —^{s*} лалеји-шәфәгфам,
Зұлфи хәми — лалә үзрәкі лам.

Бу образлар тәшбенләр — нүн вә лам — нечә дә тәбии көрүнүр, ашигин гашыны вә зүлфүнү чох чанлы шәкилдә тәсәввүрә кәтирир.

Лап гәдимдән башлајыб фәлсәфи вә лирик мәгамларда ишләнән, Фұзулидә лирик мәгамда сахланан һәрфләрлә (J (O o) данышма пријому Сабирдә дә өзүнә јер тапмышдыр:

Әлифләр деңдү нүн олду Сәбәб
бојиујогун олду!

Сабир һәрфләрин формаларындан портрет жаратмаг үчүн бачарыгla истифадә едири:

**Өмр өтүшуб, баш агарыб ун ними,
Диши токұлұб, сағтал олуб жун кими,
Синә чокұб, бел бұқулұб нун кими...**

Әкәр классик әдәбијатымызда лирик мәгамларда ашигин һәрфләрлә тәсвир едилән бұқулмұш гәдди шәфгәт, мәрһемәт ојадырса, Сабирдә сатирик типләрін һәмин үсулла тәсвириндә әйилмиш гамәт құлұнч вәзијәт жарадыр, құлұш објектинә чеврилир.

Лирик васитәләр даға бундан да артығ сатирик мөвгејә кечә билмәз!

Фұзули ән кәssин контрастлар сәнэткарыдыр. Лирик мә'наны габартмаг, құчләндирмәк үчүн Фұзули тез-тез кәrкин тәзадлара мұрачиәт едир. Фұзули тәзадлар устасыдыр, Фұзули үслубу тәзадларла ганадланыры:

**Көnlум ачылыр зұлғи-пәришаныны коркәч,
Ниттим тутулур ғончеji-хәнданныны коркәч.**

hәр мисрада образлар гарши-гаршија дурур: бирин- чи мисрада көnlүн ачылмасы илә зұлғұн пәришанлығы, икинчи мисрада ниттинг тутулмасы илә додағын гөнчәләнмәси — құлмә, тәбәссүм көstәрмә. Бундан башта биринчи вә икинчи мисралар бүтөвлүкдә бир-биринә гарши дурур: биринчидә, көnlүн ачылмасы, икинчидә, ниттинг тутулмасы.

Фұзули тәзадлары бөjүк мұбалиғеләр сајесинде хұсуси кәrкиниліклә изләнір:

**Дәржаләре јетсә ләм'еji-таб,
Сәһраләре дүшсә гәтрей-аб,
Дәржаләр олурду чұмлә сәһра,
Сәһраләр олурду чұмлә дәрja.**

Фұзули өз сөзләринин гүдрәти илә гәhrеманынын үрәжинә, һиссинә айна тутур. Мәhәббәtin шиддәтини бу гәdәр ифадә едә билән даға hансы мұбалиғәдән hансы тәшбен вә hансы диллә данышмаг олар?! Бу елә дәhшәтли мұбалиғәдир ки, ашигин ашиглийни ән инчә зәрифликлә верә билир.

Фұзулидән белә тәзад сәnэткарлығыны өjрәнмәк Сабир сатирасы үчүн зәрури иди. Сабирдә дә өз мұәллиминдә олдуғу кими кәssин тәзадлар зәнкиндиr. Әсәринин сатирик мә'насыны құчләндирмәк үчүн Сабир һәмишә шиддәтли контрастлар жарадыр. Бу контрастлары

өлчмәк үчүн јеканә ме'jar мәһз Фұзули мұбалигәләри, тәзадларыдыр. Сабир һәмишә һәјати ичтимаи тәзадлара мүгабил бәдии контрастлар ишләдир. Сабир сатиralарының сарказмларла долу олмасы онларын фұзулијанә тәзадлар боллуғу илә чох бағлыдыр. О жердә ки Сабир Фұзули бәрабәриндә мұбалигәләрә, тәзадлара мұрачиәт едир, кинајеси хұсуси чевикликлә сарказма чөврилир. Демәли, Сабир сарказмының да илкин гидасы мәһз Фұзулидән кәлир.

...Дудкеш кими бир папаг башында,
Ағ түкләри бәллидір гашында,
Кәрчи ғочадыр — бабам жашында.
Амма сораганды, гојма, кәлди!..

Бурадакы тәзад вә мұбалиғә өлдүрүчү сарказм жаратыштыры.

Сабирдәки тәзадлар вә мұбалиғәләр нә гәдәр күчлү, шиширдилмиш олса да, бунлар тәбии сәсләнир, неч бир сүн'илик дујулмур, чүнки бунлар һәјатдакы ичтимаи зиддијјәтләрин зәмининдә жараныр, өз мә'нәви гидасыны Фұзулидән, мадди гидасыны исә реал һәјатын өзүндән алыр:

Аға, һәр жана ки, ангыр десә, халғ ангыр иди,
Жер үзүндә бәрәкәт, не'мату довлат вар иди!
Кимин ағзыжды ки, мән ағ дејәнә гарә десин?
һәр наја әмр еләсәм, ҳәлгәдә таэт вар иди!

Әслиндә, шиддәтли сатирик мұбалиғәләр санки мұбалиғә дејил, реал керчәклийн өзүдүр. Бир сөзлә, Фұзули эн јүксәк лирик мұбалиғәләр мүәллифидир, Сабир дә эн күчлү сатирик мұбалиғәләр — гротескләр жарадычысыдыр. Сабир мұбалиғәси Фұзули бәрабәринә чатдыгда, о сәвијјәдә дурдугда сарказм жараныр; Сабир дилиндә сарказм мәһз белә докулур.

Фұзули вә Сабир сөзү мума дөндәрир вә ондан истәдикләри образы жарадырлар!

г) ПОЕТИК СИНТАКСИС

Нәһајәт, Фұзули вә Сабир үслубунда жаҳын олан чәһәтләрдән бири һәр ики данинин бәдии поетик синтаксисинде өзүнү көстәрир. Бу, фикрин долғун, айдын ифадә тәр-

зиндә нәзәрә чарпыр. Бә'зи шаирләрдә олдуғу ними, бир фикир узун бир чүмләдә, бүтөв бир бәнддә верилми, бир мисрада бир вә ja бир нечә фикир олур. Бунлар јыгчам мисраларда өз әксини тапыр. Чүмләнин мә'насыны, поетик гурулушуну гаврамаг үчүн баш сыйндырысран, мұбтәда вә хәбәри мүәллим көмәји илә ахтармысран, дәрин поезија садә, мұхтәсәр чүмләләрдән құлумсәјир:

Күлдү күл, ачылды нәркис, лалә долду жаләдән,
Еj хош ол ким, ишрәту ejш етмәјә эсбабы var.

Бир тәрәфдән «л» сәсләринин гармоник дүзүлүшү, тәкрапы, дикәр тәрәфдән, гыса, јыгчам чүмләләр мисралары, hәм дә бүтөвлүкдә бејти сох аһенкдар, ахычы вәзијәтә кәтириши, ше'ри мелодија чевирмишdir. hәм дә мә'на, фикир бүтүн инчәлиji илә көз гаршысыннадыр.

Фұзули узун-узады тәшбенләр садаламадан фикрин гавранылмасына хүсуси чевиқлик верән садә, јыгчам чүмләләрә тез-тез мұрачиәт едир:

Лејли демә — шәм'и-мәчлисәфруз,
Мәчинун демә — атәши-чикәрсуз.
Лејли демә әзинәт ичә бир нүр,
Мәчинун демә — зұлмат ичә бир нур...

hәр әламәтә бир чүмлә hәср едилir; Лејли өзүнүн, Мәчинун да өзүнүн бәдии тә'јинләри гәдәр тәкrapar едилir. Мәчинунун ады бир јердә чәкиләр вә сифәтләр садалана биләрди вә ja ялныз бирчә дәфә Лејли ады хатырладылыб, тә'јинләр, әламәтләр сајыла биләрди. Лакин бу налда сифәтләрин һамысы чанлы чыхмаз, һамысы јаддаша ѡол тапа билмәзди, налбуки чүмләләрин бу вәзијәтләриндә әламәтләр итмир вә ja әламәтләр бириңчи, икинчи вә с. дәрәчәли олмур, һамысы ejни hүгүгда чыхыш едир, чүнки hәр бири мүстәгил бир чүмләнин үзвүдүр, hәр бири өз чүмләсинин јеканә тә'јинидир. Буна көрә дә, бир тәрәфдән, фикир анлашыглы, садә шәкилдә ифадә олунур, дикәр тәрәфдән, образлар думанланмыр, даһа да бұллурлашыр, бүтүн парлаглығы илә көрүнүр.

Сатирик портретин бојаларыны түндләшдирмәк үчүн, бир гајда олараг, Сабир бәдии тә'јинләри шүурлу олараг чохалдыр. Фұзулидә тә'јинләрин чохлуғу ашиг вә мә'шүгәнин лиризмини күчләндирди жаңа, Сабирдә сатириклиji артырыр. Сабирин сатирик типләри өз си-

фэтләриин — мәнфи кејфијјэтләринин — бәдии тә'җинләринин ағырлығы алтында әзилиб шикәст олурлар, бу тә'җинләрин сигләтиң дөзә билмирләр:

Нури-чешманыммысан, ej нул, ja чаныммысан?
Исметим, намусум, ирзим, гејратим, ганыммысан?
һөрмәтим, фәхрим, ҹалалым, шовкәтим, шаныммысан?
Мүчәфим, Мәккәм, Мәдинәм, гибләм, әрканиыммысан?
Мәзәбим, динимми, ајинимми, иманыммысан?

Бурада һәмчинс бәнзәтмәләрин сајы ийрми бирә чатыр. Лакин әlamәтләрин, сифәтләрин чохалмасы әсла ағырлыг јаратмыр, чунки әlamәтләр мә'на групплары, синоним чәркәләр үзрә ајры-ајры чүмләләрә салыныр. һәтта сонунчы мисрада суал әдаты үч дәфә тәkrар едилер ки, бу да әlamәti билаваситә хәбәр шәклиндә динамикаja кәтирир, эввәлдәn тәkrar едилән суаллары даһа да күчләндирir.

Мисрада фикир биткинилиji шаирин камиллиji илә шәртләнир. Мисраларда фикир бүтөвлүjү, долгуңлугу Сабирә Фүзулидәn кәлир. Фүзулидәki кими Сабирдә дә бир мисрада бир нечә фикир, бир нечә чүмлә ишләтмәk бәдии синтаксисин спесифик чәhәтләриндәндир. Бу меjl Сабирдә хүсусилә инкишаф етмишdir.

hәр ики сәнәткарда мисралар тез-тез чүмләләр мәч-мусу кими чыхыш етсә дә, анчаг мисраларын үмуми дә-намиклијиндә, надисәләrin сүр'етинде фәрг нәzәрдәn гачмыр. Мәсәләn, Фүзулидә:

Дуст бинәрва, фаләк бираһм, дөвран бисүкүн,
Дәрд чох, һәмдәрд јох, дүшмән гәви, тале зәбун.
...Әгл дүн-һиммәт, сәдаји-тә'нә јер-јердәn бүләнд,
Бәхт кәмшәфгәt, бәлаји-ешг күн-кундәn фүзүн.

Сабирдә:

...Мәашын та ки тәнк олду, әнис ол дәрдү мөһиатлә!
Бош ол, сүст ол, үмидин гәт' гыл, јар ол әталәтлә!
...Бурах кәсби, унут сә'ји, јапышма карә, сәбр ejlә!
Балаји-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр ejlә!

Вә ja:

- Көрмә! — Баш үстә, јумарам көзләrim.
- Динмә! — Мүтиәм, кәсорәм сөзләrim...

Гәрибәдир ки, һәр ики сәнәткардан верилән нүмунәләрдә мұхтәсәр, гыса чүмләләр соң ишләнсә дә, сүр'этләр башга-башгадыр; Фұзулидә аз, Сабирдә исә соң мүтәхәрриклик вар. Бу, мөвзү мұхтәлифлиji илә шәртләнир. Сабир ше'риндәki ингилаби сүр'эт Фұзули ше'риндә јохдур. Сабирдәki ингилаби шәраитлә бағланан динамика әвәзинә, Фұзулидә дөврүндәn пассив шикајет, аді килем-күзар вар. Догрудур, Фұзулидәn кәтиридијимиз нүмунә дә ичтимаи мәзмұнлу гәзәлдәn көтүрүлмүшдүр. Лакин синфи, партиялды мұнасибәт мұхтәлиф олдуғундан һәр ики сәнәткарын әсәриндәki ифадә пафосу да мұхтәлифдир. Бу, тамамилә тәбиидир, чүнки ганунау-гүнлүгүн өзү белә тәләб едир.

Демәли, ики бөյүк сәнәткардан һәр бири һәттә поетик синтаксиси дә, бу бәдии синтаксисин мұтәхәрриклијини дә өз әсринә, дөврүнүн ичтимаи нағисәләринин кедишинә уйғун сечмишдир. Онларын һәр биринә интонасијаны һәјатын өзү вермиш, пафосу, бәдии вүс'ети һәр сәнәткарын өз әсри, ичтимаи мүһити диктә етмишдир.

д) ФӘНД ҮЛГҮНЛҮГҮ

Услуби инкишафынын һәр үч мәрһәләсіндә Сабир Фұзули жарадычылығынын формасындан жох, бүтөвлүкдә онун маһијәтиндәn өjrәнирди. Сабир Фұзулидәn садәчә ашиғанәлик вә ja лирик тәшбенләр мәнимсәмирди, о, Фұзулинин идејасындан да гидаланырды: Сабир Фұзули формаларыны көрүб, онун ичәрисиндәki мәзмұна көз жума билмәзди. Фұзули һуманизми бәшәри идејаларла камала долмушдур. Мәкәр Фұзули өз дөврүнүн нағсылыгларыны көрмәмишdir? Мәкәр Фұзули өз дөврүнүн нағсылыгларыны алмышдыр? Бәс «Дуст бипәрва, фәләк бирәһим, дөвран бисүкүн» — деjән Фұзули фәләjә вә дөврана гаршы үсjan галдырымбырымы? Мәкәр:

Мәни ҹандан усандырды, ҹәфадан жар усанмазмы?

Фәләкләр жанды аһимдәn, мурадым шәm'и jaимазмы —
деjә нала чекән Фұзули тәкчә севдијинин сәрглијиндәn
фәрјад едиrди? Бәс севкилиләр арасында учурum аchan
заманын сәрт тәбиетини шаир унудурдumu? Jахуд шаир:

Ешіг ичә әзаб оддугун ондан билирәм ким, һәр
кимсә ки, ашигдир, иши аһу фәғандыр —

дејәркән ичтимаи мәгсәдсиз чыхыш етмир. Элбәттә, бу, биринчи нөвбәдә мәчази мә'на архасында ичтимаи һәја-тын — ешги вә ашиги шикәст едән ичтимаи мүһитин иф-шасыдыр.

«Фұзули лирикада кимдирсә, һансы јұксәклиқдә дурурса, Сабир да сатирада һамандыр» — фикри һәм дә о демәкдир ки, Сабир өз дөврүнүн мұтәрәгги идејаларыны сатирапарында нечә кур сәслә чар чәкирдисә, Фұзули дә өз дөврүнүн ичтимаи бәрабәрсизлигинә ejni чесарәтлә е'тираз едири.

Буғәдәр наләләр чәкән Фұзулинин ешги, мәһәббәти мәһів едән ичтимаи мүһитә, үрәкләри, шүурлары гурд кими кәмирән, ашигләри гаранлыг бир учурум кими удан зәманәсингә гаршы үсјаны һансы сатиранын ифша гүдрәтиндән зәйіф иди! Фұзули «Шикајәтнамә» ады илә мәш-хурлашан камил сатирасында рушвәтсиз саламы белә алмајан мұасирләрини — дөврүндә агалыг едән дөвләт вүкәласыны дәһшетли кинајәси илә дөјүр, бу сатирасындақы сарказмын ағырлығы илә онлары сарсыдыр. Абдулла Шаиг буну чох дәғигликлә ифадә етмишdir: «О зұлмәт сәлтәнәттіндә, жалныз гүввәтиң һаким олдуғу әсрдә, нә сөз, нә әгл, нә зәка вә исте'дадын һеч бир гијмет вә әһәмијәти олмадығыны билдиji һалда, Фұзули сусмады. Дүйдүғуну, көрдүйнү сөjlәди. Габа вә чаһил әһәмијәти инчә-инчә иjnәләди. Чиркинликләрини, габалыгларыны үзүнә охуду, охуду дејил, түфүрдү. Мүһити-ни характеризә едән, онун әдаләтсизликләрини докру вә ачыг көстәрән «Шикајәтнамә»си башдан-баша ачы гәһ- гәһәләр, кин вә нифрәтлә атылмыш охларла долудур. Һәлә «Салам вердим, рушвәт дејилдир дејә, алмадылар» сөзләри о әһәмијәти, о мүһити чанлы олараг көстәрән бир бәдиәдир». Догрудан да, Фұзули ачы гәһгәһәләр чәкирди, көз яшлары илә долу гәһгәһәләр. Сабирин аглајан құлұшләри Фұзулинин һәмин гәһгәһәләриндән тәмассызы дејилдир. Демәли, Сабир өз құлұшұндәки көз яшларынын ilk дамчыларыны һәлә «Молла Нәсрәддин»дән дә, М. Ф. Ахундовдан да чох-чох әvvәлләр өз халғы үчүн, инсанлар үчүн үрәкжахычы наләләр чәкмиш Фұзулинин ағлар құлұшундән, көзләриндән чағлајан үрек ганындан, құлұмсәр, лакин түгјанлы яш әвәзинә, ган аглајан көзләриндән көтүрмушшдур.

| А. Шаиг. Фұзули һагтында дүшүнчәләрим. «Мәналишод Ф- зули» (елми-тәдгиги мәгаләләр). Б., Азәриәш, 1958, сәh. 378—379.

Әлбәттә, «Шикајәтнамә» Фүзулинин өз дөврүнүн һаким синфинә гаршы сарказмдыр, памфлетдир. Лакин бу, Фүзулинин ичтимаи мотивләринин шаһ дамары дејилдир. Ичтимаи идея Фүзулинин лирикасына да һопмушдур.

hәтта Сабирдә кениш шәкилдә инкишаф етмиш фикрин долајы јолла ифадәси, бир объектә мұрачиәтән тәнгидлә дикәр бир объектин кинајә атәши алтына дүшмәси пријому да мәһз Фүзулидән кәлир. Мәсәлән, Сабир:

Фә'дә, өзүң сән дә бир инсанмы санырсан?
Пулез киши, инсанлығы асанмы санырсан —

дејәркән, заһирән куја фәһлә тәнгид олунур, һалбуки ифша олунан мәһз бу сөзләри дилинә кәтирән капиталистин өзүдүр.

Фүзули лирикасындакы ичтимаи тәнгиди мотивләри мәһз һәмин пријом архасында изләмәк даһа дөгру оларды. Фикримизи конкретләшdirәk:

Гәләм олсун әли ол катиби-бәдтәһириин Ки,
фәсади-гәләми сөзүмүзү шур ейләр.
Каһ бир һәрф сүтутилә гылыш наиди нар,
Каһ бир ногтә гүсурилә көзү кур ейләр.

Бурада, әлбәттә, бәрбад шәкилдә јазан катибләрә дә тохунан чәһәт вардыр. Лакин бу, ше'рин јеканә мәтләби дејилдир, бәлкә дә һеч «әсас мәтләби дејилдир» демәк даһа дөгру оларды. Догрудан да, ше'рин, һеч шүбәслз, әсас тәнгид мәтләби әрәб әлифбасы системинә аиддир. Фүзули үзүнү катибә тутуб сөзүнү әрәб әлифбасынын үнванына дејир.

Феодал-патриархал мүһитдә, көһнә зеһнијәтин һаким олдуғу шәрайтдә тотемизмә гаршы белә өтәри тәнгид демәк даш-галаг олунмага бәрабәр иди. hәтта XIX әсрдә Ахундов мөвзусундан «ган иji» кәлдији үчүн мәшһүр «Кәмалуддөвлә мәктублары»нын мүәллифлијини мүтәрчимлик ады илә әвәз етмишdir. Бу горху нисси дејилди. Буна сәнәткары өз идејаларыны һәјата кечирмәк һәсрәти, халга хидмәт идеалы мәчбур едиrdи. Өз сөзүнү күтләjә демәк үчүн форма сечмәк бачарығы һәмин фикрин докулушу гәдәр зәруридир.

Буна көрә дә Фүзули мүһитиндә сырф сатирик форма ярана билмәзди. Анчаг бу о демәк идими ки, сәнәткар

ичтимаи ејибләрә гаршы сүкутла чаваб вермәли, мүһитә тәслим олмалыдыр. Фұзули сатирик фикирләрини —тәнгиди сөзләрини лирик форма ичәрисинде верирди. Мәкәр көзәл лирика һејкәли «Лејли вә Мәчинун» Лејлини вә Мәчиниу накам дәғи едән ичтимаи шәраитә жандырычы тә'на дејилди? Һәтта шаир бурада сох еңтијатла дөврүнүн зұлмет пәрдәсисин даһа да түндләшdirән зеһи гаршы чыхырды. һагсызлыға гаршы мұбариә, гадын һүгугуну мұдафиә, азад ешги тәрәннүм онсуз да бу вә ja башга шәкилдә о зеңнијәтә е'тиразды. һәлә бу бир жана. Фұзули она гаршы бирбаша жүрүш үчүн дә һазырлығ көрүрдү. «Лејли вә Мәчинун»дан бир мәнзәрәни хатырлаја: Мәчинун «ағылландырмаг» үчүн атасы ону Кә'бәjә апарыр вә оғлуна дејир ки, ничат үчүн дуа еләсин:

...Чүн Кә'бәjә ирди ол никуху,
Мәчинуна деди ки: — «Еj бәлачу!
Тут Кә'бәjә рүj, таэт ejлә!
Тәмкину әдәб риајет ejлә!..»

Мәчинун исә дуа едир, лакин башга чүр:

...Суз илә чәкиб чијәрдәи аваз,
Әрз етди бинаји-Кә'бәjә раз:
«— Кеj сәгfi бүләндү гәдри али!
Меһраби-әзимү әали!..
...Гыл мәндә бинаји-ешги даим, Манәнди-әсаси-Кә'бә
гани!
Сал конлумә дәрди-ешгдән ғәм hәр
ләhзәвү hәр заману hәр дәм!..>

Мәчинун Кә'бәjә үз тутуб атасынын јалварышларына рәгмән ешг мурады истәмәсіндә Фұзулинин зәриф, хәфиғ шүбһәси вардыр. Бурада инчә бир кинајә сезилир. Әкәр Кә'бә бир кәрамәт саһибидирсә, Мәчинун атасына, о ихтијарын көз жашларына рәhм едіб, Мәчинуна шәфа вермәли иди.

Сабир Фұзулидән өjрәнәркән елә инчә мәзмуни мәгамлары да мәнимсәjирди. Сабир Фұзулидәки хәфиғ кинаjәни, сәрт бир мәhәббәтиң инчә, јумшаг үсулларла, долајы ѡлларла ифадә имканы вә бачарығыны дуjmамыш дејилдир. Сабир Фұзулидән мүкәммәллик өjрәнири; мәhз бел ә өjрәнмәклә, бу чүр јахынлыгla Фұзулидән узаглашыр, там мүстәгил олурду.

Мәдәнијјэт тарихи белә һадисәләри ән надир истисналар кими таныјыр: шакирд өз гүдрәтли мүәллиминин тилсимли буховларыны гырыб дағытсын, сонра бу пардахлары өз нәһәнк пәнчәсиндә сыйхыб јенидән бүтөвләшдирсүн вә ону өз сиррләри илә әфсунлајыб јени бухов јарадараг башгаларынын биләјинә кечириб десин: белә яз.

М. Ф. Ахундов
ВӘ
М. Ә. Сабир

1. САБИР МИРЗЭ ФӘТӘЛИНИ ТАНЫШЫБМЫ?

Бөյүк сатирикин М. Ф. Ахундов ирси илә билаваситә танышлығы нағтында һәләлик неч бир тарихи сәнәд јохдур. Лакин бу сәнәдсизлик ики сәнәткарын үслуб жаҳынлығы кими бөйүк фактын гаршысында күчсүзләшир. Сабирин Ахундов сәнәтинә бәләд олдуғуну күман едәнләр вар. Белә күманлардан ән мөһкәм вә тә'кидлиси Э. Мирәһмәдовун фикридир.¹ Мүәллиф һәр ики сәнәткарын идеја вә әдәби мәктәб жаҳынлығының шубһәсиз олдуғуну көстәрмәклә, буну да тәсдиг едир ки, Сабир өз тәһсил вә идеја мүәллимләри (С. Э. Ширвани вә h. Б. Зәрдаби), мұасирләри, мәсләкдашлары васитәсилә М. Ф. Ахундов вә онун әдәби ирси нағтында мә'лumat алмамыш олмазды. Догрудан да, Сабирин Сејид Әзимдән өјрәнмәси, Зәрдабини, онун мәшһүр «Әқинчи»сини хұсуси рәғбәт һисси илә хатырламасы, она айрыча шे'р һәср етмәси әдәби ичтимаијәтимизә чохдан мә'лум олан һәгигәтдир. Бу да һәгигәтдир ки, С. Э. Ширвани дә, h. Б. Зәрдаби дә М. Ф. Ахундов идејаларындан чох гидаланмыш, өз ичтимаи, 'әдәби истиғамәтләринин мүәјјәнләшмәсіндә Мирзэ Фәтәлинин бәләдчилијиндән чох фајдаланмышдыр; Сабир бир силсиләдәки налгаларын икисиндән јапышаркән, бунларын һамысынын бағландығы башланғыч налганы көрмәје билмәзди. Сабир хұсусән Сејид Әзимдән Мирзэ Фәтәлинин шәхсијәти, ирси нағтында чох шеј ешитмәли иди. Дикәр тәрәффән, о ән жаҳын мұасирләринин — молла-

¹ Бах: Э. Ми рәһмәдов. Сабир. Б. Азәрбајҹан ССР ЕА Нәш-ријјаты, 1958, сәh. 80—87.

нэсрэддинчилэрийн агзындан М. Ф. Ахундов барэсиндэ ешитмэмиш олмазды. Ч. Мэммэдгуулузадэ М. Ф. Ахундов ирснэ яхындан бэлэд иди вэ «Молла Ибраһим Хәлил кимјакэр»лэ «Өлүлөр» арасында әдәби-мэ'нэви әлагэ вардыр; Э. Нагвердиев М. Ф. Ахундова о гэдэр яхын- дан бэлэд иди ки, онун тэрчүүмеji-халыны назырламыш, 1912-чи ил «Хәjalat» водевиливи язмышды. Нәхајэт, М. Э. Сабирин яхындан танылдыгы С. М. Гәнизадэ, Ф. Б. Көчөрли, Н. Б. Вәзиров да М. Ф. Ахундова яхшы бэлэд идилэр.

Буны да хатырлатмаг мэтлэбсиз олмаз ки, Сабирин өлүмүндэн бир ил сонра габагчыл зијалыларын тэшеббүсү вэ гајгысы илэ Азэрбајчан ичтимијэти М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 100 иллиji јубилеини кечирмишиди. Бу јубилеј һазырлыг һәлэ Сабирин сағлыгында башланмышды. Јубилеј факты да көстэрир ки, М. Ф. Ахундов һәмишә Азэрбајчанын габагчыл нүмајэндэләринин, о чүмлэдэн молланәсрэддинчилэрийн дигтэгт мәркәзинде олмушудур. Нәхајэт, эн үмдэси будур ки, 1859-чу илдэ чапдан чыхмыш «Тәмсилати-капитан Мирзә Фәтәли Ахундзадэ» Азэрбајчанын 1860-чы иллэрэ гэдэрки мәркәзи Шамахыда мәдәни, зијалы аиләләрин һамысында олмалы иди. Сабир «Тәмсилат» барэсиндэ мутлэг ешитмэли вэ өз јерлиләриндэн әлдэ едib ону һөкмэн охумуш олмалы иди. Бу чүр шәраитдэ Сабир гулагларыны јуммуш олсајды белэ јенэ дэ Ахундов наg- гында ешитмэли иди, көзләрини багласајды белэ јенэ дэ әдәби мүһитдэ Ахундовун бәһрәләрини көрмэли иди. Буны Сабирин ичтимиа аյыглыгы, халгынын әдәби өн'өнөсина һәссаслыгы факты диктэ едир.

Сабир елэ сүст әдәби шәхсијэтлэрдэн олмамышдыр ки, бир сәнэткар наgтында ешитсин, анчаг онун әдәби ирси илэ марагланмасын. Сабирин темпераменти белэ фикри нәинки тәсдиг етмэji, һәтта хәфиф тэрздэ күман етмэji дэ гэти шәкилдэ рэdd едир. Сабир Ахундовун адыны, шөһрәтини ешидib (бу шүбһәсиздир), онун әсәрләри илэ марагланмамыш олса иди, о даha Сабир олмазды (биз бу ифадәни ики мэ'нада ишләдирик: а) Сабирин темпераменти, шәхси әгли чевикилиji; б) бир сәнэткар кими, әдәби мәктэб башчысы кими формалашмасы нэзәрдэ тутулур). Беләликлә дэ, Сабирин Ахундовла, онун ирси илэ танышлыгыны һәгигэт несаб едир. Лакин бу һәгигэт нэ гэдэр шүбһәсиз кими көрүнсә дэ, јенэ күман

Узәриндә дуурур. Биз сабиршұнастыгда хејли иш көрмүш Ә. Мирәһмәдовун құманына садәчә олараг гүввәт веририк (әлбәттә, бу айдын мәсәләдір ки, Сабир XX әсрин әvvәлләриндәки реалист Азәрбајчан әдәби мұһитиндә жетишмишdir; бу әдәби мұһит исә билаваситә Ахундов ән'әнәләри узәриндә дуурурду. Бу мә'нада Сабир, шұбһәсиз ки, Ахундов ән'әнәләриндән, ирсindән гидаланмышдыр. Лакин бу, долајы, васитәли таныштыгдыр. Проблем олан исә Сабирин шәхсән Ахундов ирси илә таныш олуб-олмамасы мәсәләсидir).

Бир һалда ки, истинад едилмәли конкрет факт жохдур, һәр шеj јалныз фәрзиjә вә құман чәрчivәсindә галыр, хұсуси тәdbирә мурачиәт едилмәлидир. Азәрбајчан әдәбијатынын ики бөjүк сәнәткарнын, ики даңи реалистинин әлагәсini фәрзиjеләр тәдгигаты даирәсindән чыхармаг лазымдыr. Бизә көрә бунун үчүн jеканә чыхыш жолу һәр ики сәнәткарны истәр нәzәри көрүшләринин, истәрсә дә (әn чох) бәдии әсәrlәrinin гарышылыштырылmasы, сәнәткарлыг хұсусиjәтләrinin, jaрадычылыг манераларынын мугајисәси, һәтта аjры-аjры деталларынын гарышылыглы тәhлилидир. Јалныз бу ѡолла фәрзиjеләр, құманлар аләминин гаранлығындан гуртартмаг олар.

М. Ф. Ахундов әn'әnәlәrinin өjрәnilmәsi саhәsinde az иш көрүлмәмишсә дә, бу әn'әnәlәrin hәlә там өjрәnilmәmәsi үзүндәn онун әdәbijjat тарихиндәki nәhәnk симасы бүтүn парлаглығы илә iшyig salmyr: hәlә bu iшyig селинин аjры-аjры шүаларыны сындыран вә көlkә изи бурахан нөgtәlәr вардыr. Онун Сабирә (вә башгаларына) tә'siri мәsәlәsinin ajdylnlaшdыштырыlmasы саhәsindeki ишләr hәm M. F. Ахундовун өz дүnjakөrүшүнүn өjrәnilmәsi илә бирләшир, hәm dә, үмумиjәtлә sonrakы демократии Azәrbaјchан әdәbiјatыna онун бутов tә'siri вә демократии чәrәjanыn инкишафындақы tam мөvgeji daña da ajdylnlaшar. hәr һалда унудулмамалыдыr ки, Ахундовун Azәrbaјchан әdәbiјatыndakы ролу, өz nәслинә вә sonrakы nәsillәrә tә'siri тәdгигатчыларымызын бу вахта гәdәr dediklәrinde gat-gat artыgдыr. Шұbһәsiz ки, бу саhәdә зәruрилик дәrәчесинә көrә әn az тохунулмуш mәsәlә M. F. Ахундов вә M. Ә. Сабир хәttinә aидdir.

2. ЕСТЕТИК ИДЕАЛ ҮМУМИЛИИ

Ахундовда сабиранә, Сабирдә исә ахундовчасына ишлэнмиш сарказмлар, кинајеләр чохдур.

Әдәби ирсинә, эн'энэви әлагәсинә көрә танышлыг о дејил ки, тcz-тез адны чәксин, миннәтдарлыгыны билдиңсир (догрудан да, hәләлик әлдә олан материалларын heч бириндә М. Ә. Сабир М. Ф. Ахундовун адны бир дәфә дә олсун чәкмир); әсл мәсәлә руhi яхынылыгда, идея вә үслуб яхынылыгындадыр ки, бу да мәһз күчлү шәкилдә вардыр. Биз hәлә ону тәкrap етмирик ки, үмумијәтлә М. Ә. Сабирин мәңсүб олдугу реалист мәктәб өз әлифбасыны М. Ф. Ахундовдан башлајыр, бу чәрәjan күчлү бир ахын кими өз ичтимаи башланғычыны мәһз Мирзә Фәтәли мәчрасындан көтүрүр.

Сабир сатира эн'энэсинә үз тутаркән, heч шүбһесиз, нә Г. Б. Закири, нә Сејид Әзими, нә дә бир гејрисини јох, мәһз дунјакөрүшчә дана ардычыл, дана үсјанкар, Шәрг әталәтинин буховларыны илк гыран ағыл чәнкавәри М. Ф. Ахундову өзүнә мүәллим сечәрди. Дүздүр, Сејид Әзим Сабирин hәигигәтән билаваситә мүәллими олуб, лакин јөгин ки, Сабир мәһз онун сајәсингә әлдә етдири фәрасәтли гаврашынын зәмининдә Ахундову әсл hәјат мүәллими сечмиш, онун фәлсәфи концепсијасына бағланмыш, алудә олмуш вә ону инкишаф етдirmәк, чәбһәсини кенишләндirmәк чәһдинә дүшмүшдүр. Сабир Ахундов эн'энәләрини Ширванидән көтүрмәмишдир. О бу эн'энәләри көрүб бәjәнмиш, лакин әслини ахтармышдыр. Сабир Ахундов идејаларынын тохумларыны башга торпагдан (Сејид Әзим јарадычылыгындан) јох, мәһз өз зәмининдән (Ахундовун өз әсәрләриндән) көтүрмүшдүр (шитил еләмәк Сабир характеристинә ујушмур), ялныз бу һалда көзәл бәһрә әлдә етмәк мүмкүндүр. Беләликлә, Сабир јола башланғычындан дүшүр. Сејид Әзимин хидмәти ондан ибарәт олмушдур ки, бу јолун варлыгыны Сабирә нишан вермишдир, јолу исә Сабир өзү тапмышдыр. Сабир реалист әдәбијат, хәлги поезија угрунда мүбаризәј билаваситә Ахундовун тутдугу мөвгедән, онун ачдыры сәнкәрдән башламышдыр.

М. Ф. Ахундовун Фүзули «тилсими»ни гырмасы һагында Ч. Чаббарлынын сөзләрини хатырлатдыгыдан соңра А. Замановун белә бир тәсчиhi, әлбәттә, мұнасибдир:

«...Ч. Чаббарлынын демәди, бәлкә дә сезмәди бир һәгигәт дә вардыр ки, о да будур: ...Вагиф һәлә Мирз» Фәтәлидән бир әср әvvәл Фүзулинин «чыхылмаз» јо- лундан чыхыб, гәзәл вә гәсиәдә тилсимиң илк зәrbәni вурмуш, әдәбијатымызын тарихинә «Вагиф әдәби мәктәби» ады илә дахил олмуш яни бир мәктәб яратмышдыр». ¹ Догрудан да, Фүзулијә «гаршы» Мирзә Фәтәлијүз гәдәр Вагиф хесли иш көрмуш, Азәрбајҹан әдәби-бәдии дилиндә бөյүк яенилик яратмышдыр. Фүзули дилиндәки әчнәби элементләр мүгабилиндә Вагиф бәдии нитги халг данышыг дили фактлары илә, һәттә лору сөз вә ифадә- ләрлә тәзәләди. Ејни заманда Вагифин бу яенилијиндә мүәjjәn тарихилик вә шәртилик вардыр: онун данышыг— лору материалы мүәjjәn һүдуд дахилиндәдир, ялныз: лирик мәтләбә гуллуг һәddinindәdir. Бу кәмијәт көстәричиси һәм дә кејфијәт факты илә мүшајиәт олунур: Ахундовдакы вә Сабирдәки лору вә данышыг материалы чохлугу илә јанаши, һәм дә ичтимаи мәзмун дашыјычы- сыйдыр. Вагиф дилиндәки адилек халг ше'ринин — Ашыг Гурбанинин, Ашыг Аббасын, Сары Ашығын әсәrlәrinдәki лирик мотивли дилин давамы вә инкишафыдыр. Вагифин гошма дили ичтимаи мотив дили дејилдир. Бу да тәсадүфи дејил ки, ичтимаи мәзмунлу әсәrlәrinini Вагиф мәhз Фүзули жанрларында, әruzla вә Фүзулисајағы диллә јазмышдыр. Јенә тәсадүфи дејил ки, Вагифин XIX әср шакирди Г. Б. Закир онун жанрларында анчаг севки лирикасы яратды, дил вә идеја яенилијини башга гәлибләрдә көстәрди, Мирзә Фәтәли үслубунда ичра етди. Демәли, Вагиф классик жанрларын лирик дилинин мүгабилинә халг ше'ринин лирик шивәсини чыхарды (корунүр, Чаббарлы јазылhı әдәбијатымызда Фүзули нүffузуну әсас көтүрүб, Вагифи мәhз халг јарадычылыгынын тәмсилчиси сајмышдыр). Мирзә Фәтәли өзү Вагиф мәktәbinin дил-сәнәт реалистлијини јүksәk гијmәtlәndirмиш вә бу реалист дил зәminиндә әдәбиј- јатын бөйүк ичтимаи мотивләр чарчысына чеврилмәsinin нәzәri-estetik әсасларыны вә тәчрубы нүмунәләрини вермишdir. Бу ишдә о яенидән (Вагифдән соңra) Фүзули илә чидди «тоггушмалы» олмушдур. Дөврүнүн

¹ 'А. З а м а н о в: Эмэл достларын Бакы, «Жазычы», 1979, сәh. 181.

² Эйјаşә мә'lumat учун бах: Т. .h а ч ы ј е в. Жазычы дили вә иде- ja-бәдии тәһлил. Б^кы, «Маариф», 1979, сәh. 87—90.

реалист, маарифчи мәктәбинин тәнтәнәси наминә М. Ф. Ахундов һәлә давам едән Фүзули «чадусунун» әф-сунларыны тамам алт-уст етмәли иди. Мирзә Фәтәли белә бир мұбәризәјे киришди. Анчаг онун Фүзули «тилсимиң» гаршы мұбәризәсіни тамамлајан Сабир олду. М. Ф. Ахундов да Фүзули чәбһәсіни тамам мәһв етмәди, нәзәри-стратеги план һазырлады, бөյүк гүүвә илә ону јарды, лакин бүтүн чәбһә боју Фүзулинин мөвгөјини зәйт едә билмәди: о, күчлү зәрбә илә Вагифдән кәлән икинчи чәбһәни тәзәләди, яни мұбәризә мејданы јаратды вә бунунла Фүзулинин әлдә галан дөјүш хәтләри дә горху алтына алынды. М. Ф. Ахундов М. Фүзулинин ваһид поэзија чәбһәсіни «сарсытды», яни нәср вә драматурга чәбһәси ачды, лакин бу сарсыдымыш ше'р чәбһәсіни тамам әлә кечирмәк Сабирә нәсиб олду. Мирзә Фәтәли Фүзули мәктәби илә дөјүш тактикасыны һазырлады, һүчум истиғамәти көстәрди, анчаг һүчуму ахыра апаран Сабир олду. Үмуми стратеги сәркәрдә Ахундов олдуса, Фүзулинин низамлы һакимијәт алтында сахладығы поэзија мүлкүнә реалист ше'рин гәләбә бајрагыны санчан эскәр мәһз Сабир олду. Тез бир заманда о өзү дә яни ше'р мәктәбинин башчысы, сәркәрдәси олду.

М. Ф. Ахундов Азәрбајҹанда реалист әдәбијатын бүтәнлүкдә нәзәри әсасларыны һазырлады, лакин тәчрубы олараг анчаг драм вә нәсрә аид нүмунәләр јаратды. Ше'рдә исә бу вәзиғәни Сабир јеринә јетирди. Санки М. Ф. Ахундовун ше'р саһәсиндәки фәалийјәти сөз кими галырды: Фүзули әфсунундан гуртартмаг үчүн Фүзули бәрабәриндә ше'р сәнәти јарадылмалы иди. Сабир ишлә ону реаллашдырыды, дани философун нәзәријәсіни һәјатын тәчрүбә дашина чәкиб дана да итиләшdirди. Бу исә поэзијамызын инкишафында сәрт бир дөнүш иди. Әдәбијатымызын тарихиндәки ингилаби чеврилиш чә-сарәтинә көрә М. Ә. Сабири нә Г. Б Закирлә, нә С. Ә. Ширвани илә јох, мәһз вә јалныз М. Ф. Ахундовла мугајисә етмәк, она бәрабәр тутмаг олар.

һәјат һәгигәтини, халг һәјатыны ахундовчасына экс етдирмәк, һәјата ахундовчасына мұнасибәт Сабир јарадычылығына һакимdir. һәјат вә поэзијанын гарышылығы әлдгәсд. проблемини Сабир мәһз Ахундов кими баша дүшмүш вә XX әсрлә башланан ингилаблар дөврүндә бу проблеми ахундовчасына һәлл етмишdir. Бу проблем

Сабир үчүн артыг проблемликдөн чыхыб, айдын бир мәсәләјә чеврилмишиди. Даһа айдын иди ки, поэзија јалныз «дилбәрдән», «кулдән» ибарәт деил, бурада јөндәмсиз инсанлар да јашајар, этирсиз биткиләр дә битәр; артыг айдын иди ки, ше'рдэ бүлбүлүн, товуз гушунун, маралын, чејранын әвәзинә, зәһмәт һејванлары, вәһшиләр вә «зүлфүн» јеринә «шәләсаггал» бәдии тәшбенә чеврилә биләр, «тәрәннүм» едиләр.

Бу мәсәләләри илкин олараг Ахундов һәлл етмишиди, о һәр кәси өз қејиминдә сәһнәјә чыхартмыш, һәрәни өз дилиндә данышдырымышды; илк дәфә Ахундовда нәбатат јалныз күл, лалә, нәркиз чәрчивәсіндән чыхыб, һәр чүр биткиси илә бүтөв бир мәнзәрә кими әдәбијат вәрәгләјәнләрин көзләри гарышында чанланды: тәбиети, чәмијәти әјани шәкилдә нұмајиши етдириән М. Ф. Ахундов биринчи олараг булбүл әвәзинә, хорзу сәһнәјә кәтириди. («Кимjakәр»дә). Сабир өз устады М. Ф. Ахундовун бу ичтимай һәрәкәтләрини поэзијада ишыгландырмалы иди. Бу, садәче тәкрап дәјилди: Сабир поэзијаны көjlәрдән јерә ендиримәли иди. Елә аста ендиримәли иди ки, о јерә тәмас едәркән зәдәләнмәсин. Лакин Сабир белә етдими? Гәтиjән! О бу иши сәрт бир һәрәкәтлә ичра етди. Чүнки Сабир поэзијада зәрифликдән соң сәртлик көрмәк истәјириди. О, поэзијаны күчлү бир күләкдә лә-чәкләри көjә соврулан күл кими јох, кәсән, дограjan, нештәрләjән, гылынч кими тәсәввүр едириди. Буна көрә дә Сабир поэзијаны електрик сүр'ети илә көjlәрдән ендириди. Сабир «бир әсрин» (А. Сәhhәт) ишини бир анда көрдү. Поэзијанын өзүнә һеч нә олмадыса да, бу ениш сүр'етиндән сохларынын көзүнә гаранлыг чөкдү. Бу, Сабири әсла вәнимәjә салмады, чүнки о, поэзијанын әсл јүксәлишини онун јерә — күтләjә тәмасында көрүрдү. Бу әгидәни Сабир өз мүәллими Ахундовдан мәнимсәмишиди.

М. Ф. Ахундов ше'ри вә шаирләри групплара бөлүрдү.¹ Сабир Ахундовун әсл шаирдән, сәнәткардан көзләдији бүтүн тәләбләрә тамамилә чаваб верән сөз устасыдыр. Дикәр тәрәфдән, Сабириң өзүнүн дә естетик баҳышы Ахундовун сәнәт принципиә товушур. Сабир дә Ахундов кими бәдии әсәрин форма вә мәзмунуну вәһдәтдә көтүрүр.

¹ Бах: М. Ф. Ахундов. Әсәрләри. II ч., Бакы, Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшриjаты, 1961, сәh. 202—203.

Азәрбајҹан әдәбијатында жанрларын ән’әнәви ке-дишинә гаршы чыхмаг, жанрлары дөврә, әсрә уйгун сечмәк, ичтимаи һәјатла бағлы олараг жанрлары, формалары дәјишмәк илк дәфә М. Ф. Ахундовун фәлсәфи-естетик көрүшләриндә формалашды. О јазырды: «Җүлүстән» вә «Зинәтүл-мәчалис» дөврү кечмишdir. Бу күн бу чур әсәрләр миллиятин ишинә јарамыр. Бу күн миллият үчүн фајдалы вә охучуларын зөвгү үчүн рәгбәтли олан әсәр драма вә романдыр». ¹ М. Ф. Ахундов өз дедикләрини һәјата кечирди.

Сабир дә әдәби формалара Мирзә Фәтәли тәләбләри илә janашырды. О, дөврүн тәләбинә, «милләтин ишинә јарајан» формаја мүрачиәт етди, ингилаби сатиранын бүнөврәсини гојду. Сабир дә көhnә гәзәл әдәбијатына гаршы јени әдәби мәктәбин манифестиини назырлады. Лакин Ахундовдан фәргли олараг, Сабир өз манифестиини елми үслубда јох, бәдии үслубда верди:

Еj алының аj үзүн күнәш, ej гашларын кәман!
Чејран козүн, гарышга хәтиң, какилин илан!
Алма чәнән, чәнәндә зәнәхдан дәрин гују,
Киприкләрин гамыш, додагын бал, тәниң кәтан!
Бојнуң сұраңи, боj-бухуңи бир уча чинар,
Әидамын ағ құмұш, јанағын тырмызы әнар!
Халың үзүнда бугда, башында сачын гураб,
Ган-ган!.. Гәрибә құлмалисән ханиман ҳәраб!..²

Бу, Сабирин јени форма нағтындакы манифести иди, лакин ejни заманда гәзәл, гәсидә мәктәбинә пародијадыр. О өз естетик баҳышыны пародија формасы илә билдири. Елә бу өзү дә Мирзә Фәтәли принципи иди — құлұшлә фикир сојләмәк! Бу даһа тә’сирлидир, даһа нұғузлудур. Сабир әмәли иш адамыдыр; о, нәзәри фикрини садәчә фикир сојләмәк чәрчивәсиндән чыхарыб әмәли иш фонунда верир. Сабирин әсас шұары да будур: «Иш көрәчәк јердә сөз әзбәрләмә!» О неч заман шұар, төвсийә, нәзәријә илә јох, һәмишә, бүтүн өмрү боју тәчрүбә илә— ишлә мәшғул олмушдур,

неч кәс о вахта гәдәр Ахундовун форманын заманла бағлылығы нағтындакы фикринә Сабирин һәмин, пародијасындакы кәскинликлә чаваб вермәмишdir. Догрудур, реалист мәктәбин нұмајәндәләри Ахундов ән’әнәләрини ишдә давам етдирирдиләр ки, бу да онун сәсинә

¹ Бах: М. Ф. Ахундов. Әсәрләри II ч., Бакы, Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшријаты, 1961, сәh. 241.

² «Молла Нәсәрәддин», 1909, № 30.

сәс вермәк, сөзүнә гүввәт вермәк иди. Лакин бунлардан һеч бири гәзәл мәктәбинә Сабир гәдәр сәртиклә қулмәмишди.

Сабирин естетик көрүшләрини әкс етдиရән нәзәри-бәдии әсәри јалныз бу ше'рдән ибарәт дејилдир. Онун «Тәранеji-ширанә», «Нә јазым» әсәрләри дә һәмин гә билдәндир ки, бунларда да сәнәтдә Мирзә Фәтәли платформасы чидди мұдафиә олунур. Бу әсәрләрдә шаирин вәтәндашлыг борчу дүзкүн мүәjjәнләшдирилир, сәнәткарның јарадычылыг методу бәдии диллә аждыналашдырылыр: бурада баш хәтт реаллығдыр, һәјатын натураја уйғунлуғу, тәбиәтин өзүндән үзаглашдырылмамасы, баш-галашдырылмамасыдыр:

Шаирәм, чүники вәзиғәм будур, эш'ар јазым,
Көрдүүм никү бәди ејлајим изһар, јазым,
Күни парлаг, күнүзү ағ, кечени тар јазым,
Писи пис, ајрини ајри, дүзү һәмвар јазым.

Бу, реалист ше'рин јарадычылыг үсулуунун ахундовчына ғојулушудур; икинчи мисрада һәм дә сәнәткарның синфи тенденсијалылығы фикри өз әксини тапыр. Сабирин «Шаирәм, әсримин айнәсіјәм» дүстүру да Ахундовун реалист естетикасы зәмининдә дурур. Естетик көрүшүнә көрә Сабир пролетар ингилаблары дөврүнүн Мирзә Фәтәлисидир.

3. ҮСЛУБ ВӘ ЖАНР УЙГУНЛУГУ

Ахундовла Сабирин јаҳынлығы тәкчә идея, мәс-ләк бирлијиндә, естетик баҳыш уйғунлуғун-да дејилдир. М. Ф. Ахундовун комедијалары илә М. Ә. Сабирин сатиralары арасында чидди үслуби тәмас вардыр. һәр икисинде құлышлә тәрбијә, һәр икисинде јаралары сығалламаг жох, нештәрләмәк, ичтимай бәлалары сатира илә сагалтмаг кими үслуб бирлиji мөвчуддур. Ахундов Сабирин тәкчә идея сәләфи дејил, һәм дә әдәби-бәдии үслуб сәләфидир. Сабир үслубуну әслиндә Ахундов баෂламышды. Бу чәһәтдән, демәк олар ки, Ахундов Сабир үчүн мүәjjән

мә'нада тарихи башлангычдыр. Сабир өзүнүн илк идея-үслуб тәканыны мәһз бурадан алыр; Сабирин илк һәрәкәтверици гүввәси мәһз Ахундов башлангычыдыр. Онун хәлгилијини, реализмини ше'рдә һәғиги демократизма чевирән, сатирик үслубуну поезијада реаллашдыран да мәһз Сабир олду.

Үслуб бирлиji вә ja jaхынлығы үчүн жанр өлчү де-жилдир. Еjни бәдии жанрла лакин мұхтәлиф әдәби үслубда жазмаг мұмкүн олдуғу кими, мұхтәлиф жанрда, лакин ejни үслубда жазмаг да тамамилә мұмкүндүр вә кениш jaылмыш һалдыр. Бу чәһәтдән Ахундовла Сабирин мұхтәлиф жанрларда жазмасы онларын үслуб бирлијини зәррәчә дә олса көлкәләндирә билмир. Бәлкә Ахундовун бир нечә ше'ри вә мәнзүм мәктублары олдуғу үчүн jaлныз бу чәһәтдән Сабир онун хәләфи олсун? Эсла, бәлкә дә heч Сабирин онун ше'р jaрадычылығындан хәбәри јохдур! Әдәби сималар үчүн жанр айрылығыны фәргләндиричи, ja жанр үмунилијини jaхынлашдырычы амил кими көтүрмәк heч заман филологи me'jar олмамышдыр. Догрудур, соh вахт сәләф-хәләф арасында hәр чәһәтдәn (hәm мәзмун-идея, hәm дә формача — истәр үслуб, истәрсә дә жанр e'тибары илә) jaхынлығ олур. Экәр буна галса, онда бир-биринә эн jaхын олан Мирзә Чәлиллә Мирзә Әләкбәр дә үслубча башга-башга сәнәткарлар олардылар. halбуки молланәсрәддинчиләр өзләри дә мұхтәлиф жанрларда жазырдылар вә ja эксинә, Сејид Әзим дә, Закир дә сатирик ше'рләр жазмышларса да, үслубча Сабирдәn айрылырлар.

Әдәби сималарын jaхынлығы, биринчи нөвбәдә, идея вә әгидә jaхынлығында вә hәјат һәғигәтинә баҳыш мејлинин (jә'ни jaрадычылығ методунун)ујгунилугундадыр. Бу кејиijjәтләrin үмунилији көстәрик ки, Сабир идея чәһәтдәn олдуғу кими, үслубча да Ахундовун билаваситә varисидир.

Лакин бүтүн бу үмуми чәһәтләrlә бәрабәр Ахундовла Сабир арасында санки жанр e'тибарилә дә jaхынлығ вардыр. Az гала Сабири дә драматург адландырмаг мұмкүндүр. Лакин о jaлныз бир драмын мүәллифидир — онун jaрадычылығы бүтөвлүкдә нәhәнк, азман бир драмдыр. Бу драмда бүтүн чәмиijjәt, чәмиijjәtin эн мұхтәлиф тәбәгәләри, яр күрәсинин узаг-узаг сакинләри иштирак едиrlәr. Онун мөвзусу сон дәрәчә актуалдыр, сүжети соh голбудаглыдыр, шахәлидир. Лакин бу чәһәт компо-

зисијанын монолитлијинә зәррәчә дә хәләл кәтирмир. Бу, дәрин драматизма малик характерләр вә коллизијалар драмыдыр. Бу драм неч заман унудулмајан, һәрәси јаддаша бир характери һәкк едән чохлу монологлардан тәшеккүл тапмышдыр. Бу чәһәтдән Сабирин ше'рләрини «сатирик монолог» адландырмагда Эзиз Шәриф вә Эзиз Мирәһмәдов там һаглыдырлар.¹ Бурада јалныз илдырым күчлү монологлар, ара-сыра исә ремаркалар (ширин чидди ше'рләри) вардыр. Сабир сатиralар устасыдыр. Лакин бу сатиralарда ширин ифша етмәк истәдији типләр өзләри өзләрини рүсвај едиrlәр. Шаирә мачал вермәдән өз ejiblәrinи фаш едиrlәr. Баşlıcha мәтләб бу демәкден ибарәтдир ки, Сабир үслубунда типи өз дили илә ифша етмәк M. F. Ахундовдан кәлир. Мирзә Фәтәлинин комедијаларында вә «Алданмыш Кәва-киб» индә дә, Сабирин сатиralарында да ифша бело кедир: мүәллифләр гүдрәтли әллә бәдии типләрин кичкаһларындан сыйырлар, бу зәrbәjә табламајан типләр дәрhal онларын (Мирзә Фәтәлинин вә Сабирин) бүтүн суалларына чаваб вериrlәr. Бу чаваблар сәhihdir, неч бир әкәр-эскиклиji юхдур. Лакин бу типләр вичданлы, доғручул инсанлар олдуглары үчүн јох, јалан данышдыгда кичкаһларындакы бармагларын даһа да килилдә-нәчәјиндән вә көзләринин өз һәдәгәсини ашачағындан горхдуглары үчүн дүз данышырлар вә беләликлә дә шәхси вә ичтимаи гүсурларыны өз дилләри илә ачмыш олурлар.

«hejdär bәj. ...Асландузун чаңғынындан индијәдәк дә чох евләр аваддыр. Эмираслан бәјин овлады кенә дүнән дә Ағчабәди базарында дәдәләри османлыда кәсб етдији күмүш раҳтләрдән сатырдылар. Бир белә дојүш олсун, һамыдан ира-ли дәстә башында кедән мән оллам! Бир һүнәр костәррәм ки, Рүстәми-дастан да костәрмәмиш ола! Мәниим ишim будур! Нә ки, начальник мәни чагырыбы дејир: hejdär bәj, раһат дур-отур-гулдурулуг етмә- јол кәсмә, огурлуға кетмә! Пешман олдум, дедим ки, начальник, биз дә бу эмә рәгиб дејилик, амма сизә лазымдыр ки, бизим кими начиб кимсаналәра бир чөрәк жолу костәрасиниз. Гулаг ас, кор мәнә нә чаваб верди: hejdär bәj; чүт әк- бағ бечәр; алыш-вериш елә. Куја ки, мән Баназор ермәнисијәм ки, кәрәк күндүз ахшамадәк котан сүрәм, ja ләнбәрналыјам ки, гурд бәсләjәм вә я ләкәм ки, кәндләрдә

¹ Бах: Азиз Шариф. Жизнь и поэтическое творчество Сабира. Изд-во «Правда». М., 1951 г., стр. 22—23; Эзиз Мирәһмәдов. Сабир. Бакы, 1958, сәh. 131.

чәрчишк едәм. Эрз еләдим ки, началник, һеч ваҳт Чаваншир- дән котанчы вә күмчү көрүкмәјиб. Мәним атам Гурбан бәј ону етмәјиб: мән ки онун оғлу һејдәр бәјәм. мән дә етмәјә- чәјәм!...>

Көрүндүјү кими М. Ф. Ахундов һеч нә демир. Онун иши бундан ибарәт олмушдур ки, һејдәр бәјин голундан тутуб орталыға чәкмәклә, онун үзүнү чамаата чевирмишdir. һејдәр бәј өйүнмәк үчүн өзү кимиләринин арасында гүрурла дедикләрини чамаат гаршысында да сөјләјир. Даһа доғрусу, о елә билир ки, ону ешидән жалныз Сәфәр бәјдир. Даһа хәбәри јохдур ки, Ахундов ону сәһнәјә итәләјәркән артыг зәһмәткеш чамааты сәһнә гаршысына топламышдыр. Данышмаг үчүн мүэллиф һејдәр бәјә ишарә едир. О, үзүнү Сәфәр бәјә тутуб өз «дәрди- ни» дејәркән, «гочаглығындан» дәм вуаркән ону чамаат да ешидир. һејдәр бәјин дүшүнчәсинә көрә мәзијәт сајылан, гочаглыг кими көрүнән бу кејфијәтләр зәһмәт инсанларынын, әлигабарлыларын фикринчә гүсурдур, нагисликдир. Буна көрә дә һејдәр бәј гүррәләнәрәк данышдыгча чамаат она күлүр вә бунунла да чамаатын һүзүрунда өз-өзүнү ифша едир. Ејни ифша үсулuna Сабир дә кениш јер вермишdir:

Амалымыз, әфкарымыз ифнаји-вәтәндир,
Кинү гарәзү һире бизә зијәти-тәндир,
Әф'ал јох. анчаг ишимиз лафи-дәһәндир.

...Әгрәб кими нештәр күчү вар дырынгымызда,
Ислам сусуз олса, су јох бардағымызда. һәр
куичда мин түлкү јатыр чардағымызда,
Мин һијлә гуруб, рүтбәвү икрам алышыз биз
Гафгазлыларыз, јол кәсириз, нам алышыз биз!

Ше'р фикрән һејдәр бәјин монологуна уйгун кәлир. Бу сөзләри сөjlәjәnlәr һејдәр бәј вә онун тале ѡолдашлары илә «идејача» бирләширләр. һәр ики вәзијәтдә ифша үсулу ејнидир — типләр өзү-өзләрини ифша едиrlәr. Лакин бу, монолог дејилдир, бу сөзләри бир дәстә «гафгазлы» сөjlәjир. Санки һејдәр бәјин, Сәфәр бәјин, Эскәр бәјин төрәмәләри бир јерә топлашыб «хор» охујурлар. Бунлар ағыз-ағыза вериб гырылдајан вә өз сәслериндән ләzzәт алан бир бөлүк сәрхөшүн вәзијәтиндәдиrlәr. Бу сәрхөшларын газандыглары жалныз аյыгларын нифрәт вә гәзәвидир, рүсвајчылыгдыр. Бунлар һејдәр бәјин төрәмәләридиrlәr, лакин онлардан даһа рә-

зилдирләр. Чүнки һејдәр бәjlәр мүлкәдарлығын ифласа уградығы илк дөврләrin нұмаjәндәләри олдуглары үчүн чох гәрибә көрунмүрләр, садәчә олараг комик вәзијәтә дүшүрләр. Лакин Сабирин типләри — һејдәр бәjlәrin төрәмәләри исә пролетар ингилаблары дөврүндә өз атапарының һәрәкәтләрилә чыхыш едиrlәр. Дикәр тәрәфдән һејдәр бәждә, һеч олмаса, бир һәрәкәт меjли вар, бунларын иши исә «әф'ал юх, анчаг... лафи-дәhәндир.». Өз мөвгеjinни тәзәчә тәрк едән, дөврүнү jеничә гуртaran бир гуввә илк вәзијәтindә һәм тракик, һәм дә комик көрунүrsә, өз тәркислаh мөвgejinндәn даhа чох узаглашдыгча бу тракизм вә комизм дәhшәтли сарказмла әвәz олунур, өз сәнкәринdәn бир эсрлик мәсаfә узаглашдыгдан сона jенә дә мүгавимәт көстәрмәк чәhдинә дүшмәk, әlbәttә, чох күлүнчdүr. Буна көрә дә һејдәр бәj Ахундовун гәlәми алтында комик чилдә олдуғу һалда, онун «төрәмәләри» Сабиrin иjнегәlәми vasitәsилә сарказм дону кеjирләр.

Комедијада ifsha икитәrәfli кедир. Bir тәrәfдәn тип өз-өзүнү ifsha едирсә, дикәр тәrәfдәn баiїga бир сурәт дә она гаршы дурур вә ejiblәrinни үзүнә чырпыр. M. F. Ахундовун «Кимjakәr»indә «нухулулар» бу чүр ifsha олунурлар: һәm өз данышыглары илә, һәm дә haчы Нурунун дили илә. haчы Нуру бүтүн сәртлиji ийi «нухулулар»ын көзләrinин ичинә деjir: «Бәli, мәним hүnәrim филhәgигә иксирдир. Amma неchә ki сиз деjirsiniz, иксирә lamәhaлә башга филиzzat лазымдыр ki, онун тәrкибини гәбул еда: набелә мәним hүnәrim үчүн дәхи эrbabi-zөvг вә камал вә mә'rifәt лазымдыр ki, дедијим эш'арын гәdrини биләләр. Зәmани ki, мәним bәxtimdәn һәmшәhәrlilәrim дә ki сизsiniz, nә камал var, nә ағыл var, nә bejin var. Bu сурәтдә mәnim hүnәrimdәn nә fajda hasil oлачаг, mәnim шe'rim nәjә mәsrәfdiр».

Драма, комедијада мәхсус бу чүр ifsha үсулуна Сабирдә дә чох tәsadүf олунур. O, экsәrәn rәzil типләrә өз гүсурларыны дедирдир. Лакин бә'зәn сәбри түкәнир, dahа суса билмир, гәzәblә онларын үzәrinә ifsha оду төkmәjә башлаjыр. Ичтимai мұнасибәtlәrin назырладығы, бөjүк коллизијаларла долу ичтимai һәjат адлы nәhәnk бир драм тәsәvvүr едәk. haдисәlәr мәnfi tipplәrin гаjнашдығы мүhитdә vagе olur. Шaир мүсбәt гәhрәman ролунда бу драматик сәhнәnin мәrkәzinde даjанмышдыр. Aч gurd kimi көзләri аlyшан, diшlәri

тычанмыш вә ону парчаламага назыр дајанан сатирик типләрин әнатәсиндә шаир бөյүк чесарәтлә данышыр, үрәјини бошалдыр вә миллионларла «јазыгларын» үрәјиндән тикан чыхарыр:

Алданмарам ки, догрудур ајинин, ej эму!
...Иманына гәсмәлә чапырсан чәмаэти,
...Гәлбин кими сијаһ өдәмәзсән мәһасинин,
Чумма һәнајә, бошла бу тәлвинин, ej эму!..

Бурада данышан ифша олунан јох, ифша едәндир. һәм дә шаир бу формаја о һалда мурачиэт едир ки, сөз даһа кәсәрли тә'сир етсин. Бурада һәдәф долајы шәкилдә јох, бирбаша нишана көтүрүлмүшдүр. Данышанын ифадәләри, сөзләри көзәрмиш һалдадыр, бунлар мүсбәт гәһрәманын — шаирин бағрыны јандырмышлар; мүсбәт гәһрәман одлу сөзләрини сојутмадан јағдырыр вә онларын көзәртиси илә, гығылчымлары илә һәдәфини алыш-дырыр, јандырыр. М. Ф. Ахундовун тохундуғу бүтүн мәсәләләрдә олдуғу кими, бурадан да «ган иji» кәлир. Бу чүр, је'ни сөзү үзә демәклә тәңгид мәһз сәһнә әсәрләринә мәхсус үнсүрләрдәндир. һәмин мисалла бағлы олараг бир чәһәти дә хатырлатмаг лазымдыр: типи өз дили илә ифшадан әлавә, үмумијјәтлә, Сабирин ше'рләриндә һәмишә белә мурачиэт формасы вардыр:

Мәзлумлут едиб башлама фәрҗада, әкини!

Жахуд:

Ловғаланыб, а көрмәмиш, чох да белә фырылдама!..

Вә жахуд:

hә. де көрүм, нә олду бәс, ај балам, иддәаларын?

Бу ишин јалныз бир тәрәфидир; һәлә Сабирин сатирик мүкалимә-сүжетләрини—«водевилләрини» демирик. «Водевилләрдә билаваситә чанлы мүкалимә кедир. һәмин диалоглар һәм мәнфи типләрин, һәм дә мәнфи типләрлә мүсбәт типләрин гарышылашдырылмасы јолу илә баш верә билир. Буна аид нүмунәләр дә аз дејилдир:

— Көрмә! — Баш үстә, јумарам көзләрим.

Жахуд:

- Шәһри-мә’лүмнүзүн вээ’у гәрары исчәдир?
- Нәмдүлиллаң, иечә көрмүшлүсә Нуһ, еjlәчәдир!

Жахуд:

А т а

Күчәдә туллан, ej огул, сэн’этин олмур, олмасын!
Сөн’этә, дәреа, мактәбә нормәтин олмур, олмасын!

О гу л

Кәсбинә кетмәјә, ата, фурсәтин олмур, олмасын!
Күндә бир арвад ал, боша, гејрәтин олмур, олмасын!

Жахуд да:

Ч ә м а ә т

Зилли-Султан, бура сај, дејдүрүб алдыгларыны!
Сөјүб алдыгларыны, сојдүрүб алдыгларыны!

З и л л и - С у л т а н

Төвбә-эттөвбә, хәта раһинә кетдикләримә!
Билиб етдикләримә билмәјиб етдикләримә!

Вә жахуд да:

- Нә хәбәр вар, Мәшәди?
- Саглыгын.
- Аз-чох да јенә?
- Гәзет алмыш һачы Әһмәд дә...

Бу нөв мисалларын сајыны даһа да артырмаг олар. Сабирин «Балача сәһнә»-синдә драматуржи кејфијјәтләр даһа да чохалыр: бурада монолог вә диалогла бәрабәр, драматургун ремаркалары да вардыр.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, Сабирдә драм формаларынын, Ахундов комедијаларынын үнсүрләри вардыр; шаирдә драма, эн чох да чидди вә дәрин комедија хүсуси рәғбәт олмушдур. Бу рәғбәт илкин олараг М. Ф. Ахундов комедијаларындан насилен яетмишdir.

Нәтичә е’тибарилә демәк олар ки, М. Ф. Ахундовла М. Э. Сабир арасында жанрына көрә әсла ујгуналугу олмајан айрылыг юхдур.

4. ОБРАЗЛАР СИСТЕМИ

Ахундовла Сабирин үслуби бағларынын бирләшдирилмәсіндә һәр ики бөյүк сәнэткарын јаратдығы типләрин дә мүһум хидмәтләри вардыр. Сабир сатираларындакы портретләrin бә'зиләри Ахундовун комедијаларындакы вә повестиндәki портретләrә бәнзәјir. Бу бәдии шәхсијәтләr илк дәфә Мирзә Фәтәли тәрәфиндәn кәшf олунмушшур. Лакин әбвәлчәдәn бир чәhәти хатырлатмаг лазымдыr: һәр ики сәнэткарда бәдии типләrin охшарлығыны тәсdir һеч дә о демәk деjil ки, Сабир Ахундову һәrfәn тәkrar еdir, Сабирин типләri Ахундов типләrinin тәглидиdir вә ja бу характерләr әvvәlkinin фәtosудur. Эсла! Белә душүнмәk олармы ки, Элишир Нәваинин «Хәмсә»си Низами Кәичәви «Хәмсә»sinin сүрәтиdir. Фұзулинин Леjлиси вә Мәчинуну, Низами Леjli вә Мәчинунун еjниdir? Әkәr мөвзулар әсрләrdәn әсрләrә кечмишсә, бу тәkrar деjildir; буна әsрин өзу ehtiijač dujmushshur. Низаминин Леjлиси XII әср Azәrbajchan вә umumәn Шәrg гадынлығынын тимсалыдыrsa, Фұzulinin Леjliisi XV әср Azәrbajchan мүһитинин jetiшdirmәsidi. Bu ики Леjli арасындакы jahыnlyg dөrдәsrlik mәsafe фәрги ilә ajrylsy. Onlarда ejni olan jałnyz adlarдыr. Иkinchi Леjli daha jazыgдыr, daha mүtidir, daha chox yrәkjандырычыдыr. Чүnki онун портретини Фұzuli чәhalәtin uzun әсрләrlә olchulәn bir dәrinlijә kөk atdygy dөvrde jaратмышшур. Buna kөrә dә ikinchi Леjli daha dәhшәtlә эziliр. Онун сифетине Фұzuli тәrәfinдәn чәkilmis chizkilәrdә әsрин вә torpagыn aғyrlygy, tәzijigi ajdyncha hiss olunur. Фұzuli Nizaminiin «dәfi etdiji» Леjlini тәkrar дүnja jaтиrmәk, hәjatdakы эzijәtlәrinin тәkrarәn она чәkdirmәk учун jaратmamышшур. O өz әsринin Леjliisinи әdәbiyata kәtiirmishdir. Nizami вә Фұzulinin dөvrләri арасындакы icthimai-sijsasi bахышларда, hәjat tәrzindә, hәjata, insana munaшибәtdә һеч bir фәрг joxsa, onda bu ики Леjli арасында da һеч bir ajrylan чәhәt joхdur вә ja белә bir фәрг varsa, hәm dә nә gәdәrdirse, o заман bu Леjliilәr арасында da фәрг var вә hәmin gәdәrdir. Әkәr мөвзулар вә сүрәtlәr mүхтәliif чоғrafi шәraitә дүшүrsә, ajry-ajry xalglaryn сәnэтkarлары тәrә-

финдән гәләмә алышырларса (мәсәләи, Низами вә Нәваидә олдуғу кими), бурада биринчи нөвбәдә јерли, милли колорит фәрги тәкрап олунмаг тәһлүкәсини арадан галдырыр. Низаминин Ширини Шәрг гадыны олмагла, ән әvvәл бир азәрбајчанлы гызыдыр. Нәваинин Ширини исә үмумән Шәрг гадыны олса да, ән әvvәл бир өзбәк гызыдыр. Бүтүн белә налларда тәкрапчылыгдан, тәглидчиликдән јох, сөзүн әсл мә'насында эн'эндән даны- шылтыр, бурада варислик соһбәти кедир (әлбәттә, биз буна охшар вәзијјәтләрдә тәглидчилијин һеч олмадығыны, бәдии әдәбијатда һәмишә анчаг мүсбәт ән'әнәләрин һәкм сүрдүјүнү иддия етмәк фикриндә дејилик; биз әсл сәнәткарларын өзүндән әvvәлки мөвзулара вә сурәтләрә јарадычы мұнасибәтини нәзәрдә тутурург). М. Ф. Ахундовла М. Ә. Сабирин типләринин охшарлығындан данышшаркән мәсәләјә мәһз бу گәнаәтлә јанаашырыг.

Ахундов — Сабир ән'әнәси дедикдә о дүшүнүлмәли-дир ки, Мирзә Фәтәлинин тохундуғу ичтимай мәсәләләр Мирзә Әләкбәрин дөврүндә нә шәклә дүшмүш вә шаир буну нечә экс етдирир, яхуд Ахундовун типләри Сабирин дөврүндә — ингилаблар дөврүндә нә көкә дүшмүшләр вә шаир онлара нечә баҳыр, нә чүр мұнасибәт бәсләйир. һәтта бурада вәзијјәт бир гәдәр дә башгадыр; Лејлиләр, Шириналәр арасындақы сәләф-хәләф мұнасибәтиндән дә дәриндир, фәрглидир. Ахундов вә Сабирин охшар типләри арасындақы биринчи фәрг, һеч олмаса ондан ибарәтдир ки, бунларын адлары ejni дејилдир. Бурада әсл мә'нада ардычыллыг вардыр. һejдәр бәйин «фәалијәти» дајанан јердә Сабир типинин «фәалијәти» башланыр, Молла Ибраһимхәлил Кимjakәр ифша олунуб арадан чындыгдан соңра Мир нашым сәһнәјә кәлир, Ага Мәрдан өлдүjү күн Сабирин адсыз «чаван» «гәһрәманынын» ад күнү несаб едилир, начы Гара дүнјадан көчәндә Сабирин хәсиси ана бәтниндә иди вә с.

Ахундов вә Сабир типләринин охшарлығы дедикдә белә нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, һәмин сәнәткарларын өзләри кими онларын јаратдыглары бәдии характеристләр дә варислик мұнасибәтиндәдирләр: М. Ф. Ахундовун хәләфи олан М. Ә. Сабир онун типләринин хәләфләриндән јазырды, Сабир Мирзә Фәтәли типләринин өзү илә мұасир оланларыны гәләмә алышырды. Бунлар бири о бириндән докулмуш һәјат һәгигети иди, ejni, ардычыл пинкишаф силсиләсінә мұхтәлиф дөвләрдә бирләшмеш һал- 95

галар идиләр. М. Ә. Сабирин дөврү М. Ф. Ахундовун дөврүндән докуулдуғу үчүн Сабирин бәдии һәиггәти дә Ахундовун бәдии һәиггәтинин өвлады иди. Бу тамамилә айдын материалист биологи һәиггәтдир ки, өвладын симасында валидејинин мәхсус чизкиләр галыр. Бир-биринин мәһсулу олан охшар ичтимаи фигурларда да охшар чизкиләр жашајыр. Буна көрә дә Ахундовун вә Сабирин типләри айры-айры биологи фәрдләр олмагдан әлавә, бириңи нөвбәдә ичтимаи фигурлар олдуглары үчүн онларын сималарындақы охшар биологи чизкиләр һәм дә ичтимаи чизкиләрдир. Бу икى сәнәткарын үслуби әлагәсини әјаниләшдирмәк үчүн онларын жараттыглары бәдии характерләрдәки һәмин охшар ичтимаи чизкиләр мүһум естетик факторлардандыр.

Бир гәдәр јухарыда, башга мұнасибәтлә сөһбәт ачаркән Мирзә Фәтәлиниң һејдәр бәji илә Сабирин «бир дәстә гафгазлы» сурәтләри арасындақы уйғунлугун шаһиди олдуг. Бу јеканә факт дејил. Бир һалда ки, деирик Мирзә Фәтәлиниң вә Сабирин зәманәси бир-бирини изләjән ән жаҳын тарихи дөврләрди (даһа бурада заман мәсафәсini өлчәмәк үчүн Низами вә Фүзули дөврләри арасында олдуғу кими, әсрләр јох, илләр көтүрүлүр), тәбиидир ки, бу кәмиijәti о һәddә чатдырмаг олар ки, аз гала икى сәнәткарын сурәтләр галереясы бүтөвлүкдә, инсан паралелләри жарадараг үз-үзә дајансын. Бурада мұхтәлиф ичтимаи тәбәгәләрин нұмајәндәләри вардыр. Лакин һәр бир ичтимаи групун инчә ҹаларлы чохлу тәм- силчиләри көрүнүр. Анчаг бүтүн ичтимаи зүмрәләри, һәр бирини дә бүтүн тәмсилчиләри илә нәзәрдән кечирмәйib, жалныз бир нечә ичтимаи групун һәрәсindәn бир нұма- јөндә хатырлатмагла кифајәтләнирик.

М. Ф. Ахундовун ән мүкәммәл образларындан бири дә Ага Мәрданыр. Ага Мәрданын алчаглығыны нәинки тәһлил етмәк, һәтта бу мәнфи сифәтләри садәчә садаламаг үчүн бир нечә сәнифә аյырмаг лазым кәләрди. Анчаг үмуми нәтичә бундан ибарәтдир ки, о өз мә'нәви кејфијәтләрилә бәшәри фырылдагчы сәвиijәsinә «галхыр». Онда пулкирлик, мәнсәбпәрәстлик, айашлыг, гадына һәррач малы кими баҳмаг хасијјәтләри вар, бүтүн бу ежәчәр нијјәтләрә чатмаг үчүн тәлә гурмаг, түлкү һијләси ишләтмәк, ит сифәтинә дүшмәк, жалтагланмаг, дил төкмәк, мәләк чилдинә кирмәк, јери кәләндә исә илана чеврилмәк «бачарығы» вардыр. Ахундовун фыр- 96

часы бүтүн бу мәнфи кејфијјетләр саһибинин харичи портретный дә унудулмаз дәрәчәдә релефли јаратмышдыр. Бунун үчүн Мирзә Фәтәли узун тәсвирчилик етмәмиш, фырчасыны жалныз бирчә дәфә кәздирмәклә мәгсәдинә наил олмушдур:

«Аға Кәрим. Әлбәттә, бу сурәтдә көйчәк олду, ја ол-мады, нә тәфавүтү, гој олсун ифрита, калсә, алкилән. Амма јаман дејил, ағым кәсмири ки, сани бәjәнә.

Ага Мәрдан. Іа'ни мән нечәјәм?

Ага Кәрим. Өзүн билмирсән, сир-сифәтиң чәндән мәг- бул дејил.

Ага Мәрдан. А киши, мән санин көзүндә нечә көрү- күрәм? Гој бир ајнаја баҳым (*Бәдәннүма ајнаја баҳыр*). Ага Кәрим, сән аллаһ, мәним һарамда сән ејиб корүрсән? Әкәр дишиләримин токұлмәјин дејирсән, нүзләдән токұлуб, го-чалыгдан дејил. Овурдларым бир аз чухура душуңбұр, амма 1 чәндән да мәлум олмур, сагтал үстүң ортуғбұр.

Ага Кәрим. Ди жаҳши, бәсdir, отур ашағы, инди арвад қаләр.

Ага Мәрдан. Сәбр елә, бир тирмә күләчәми кејим, маңуд чүбәми бүрүнүм, сагталымы дарайым (*Башлајып де-дикләрими еләмәјә*).

Ага Кәрим. А киши, изә лазымдыр бу задлар?

Ага Мәрдан. Хејр, сох лазымды! Бизим арвадлары- мыз һәмиша үзләрини кишиләрден кизләрләр. Амма өзләри кишиләрә баҳмага бинихтијардылар. Мәни һачы Гафурун арвады јараышыглы көрсә, әлбәттә, артычаг сајар, созумүн артычаг тә'сири олар. Балқа хошуна да қалләм (*Ага Мәрдан либасыны кејиб, сагталыны дарайыб отурур*)».

Кәтиријимиз мисалын әvvәlinи вә ахырыны ихтисар етмәк дә оларды. Чүнки Ага Мәрданын әсл портреты бәдәннүма ајнаја дүшүр вә һәмин ајнаја баҳарқән дедији сөзләрлә чанландырылып. Лакин мисалы бир гәдәр бөјүтмәкдә мәгсәдимиз Ага Мәрданын портретный динамикада вермәкдир, ону мұхтәлиф вәзијәтдә, айры-айры кејимләрдәки шәкилләриндә көстәрмәкдир. һәм дә мисалын әvvәли вә ахыры Ага Мәрданын портретный экс етдириән ајна-ловhә учүн фон тәшкіл едир, елә мұнасиб фон ки, орада портрет даһа айдын, даһа парлаг чыхсын. Надир портрет јарадан Ахундов ону бүтүн инчәликләри илә көстәрән фону да сох мұвәффәгијәтлә сечмишdir: мәшhур портрет устасы унутмамышдыр ки, шәкил һәр фонда мұвәффәгијәтли чыхмыр, һәр шәкил жалныз мүәjjән фонда даһа көзәл көрүнүр. Бүтүн тәләбләр нәзәрдә тутулдугу учүн Ага Мәрданын мүкәммәл харичи портретта назырланмушдыр. Лакин естетик өлчүләре жүксәк 97

гијмэт верэн Ахундов харичи портрета типин дахили аләминдән тәчрид етмәмишdir. Бу елә шәкилдир ки, онун сифәтиндәки чизкиләрindөн мә'нәвијаты охунур; бу ејбәчәр ифритә симадан хәбислик јагыр, зәһримар төкүлүр, онун нәфәсindән зәһәр бухарланыр. Инди исә бахышымызы М. Ә. Сабирин назырладығы бир портретә јөнелдәк:

Габаг дишим төкүлүб,
Азыларым сокулуб;
Мәнә гоча демәзләр,
Бир аз белим бүкүлүб!
Сөзүн мәни јаралар
Үрәјими паралар,
Сагталым агардыса,
Һәна тојсам гаралар!
Истичә лавашым вар,
Һәр кечәјә ашым вар.
Демә дәдәм јердәсән,
Анчаг алли јашым вар!

Бу тип һәм сир-сифәти, һәм дә бә'зи мә'нәви кејфиј-јәтләринә көрә Aғa Мәрдана чох охшајыр: о һәм биологи, һәм дә ичтимаи ирсијјәтчә Aғa Мәрдан нәслиндәндир. Бу нәслин сонракы төрәмәси Y. һачыбысовун Мәшәди Ибадыдыр. Бу портретләрдән һәр бири ejni инкишаф зәнчириинин мұхтәлиф көзләридир. Лакин бу портретләр бир-биринә нә гәдәр охшаса да, ejni дејилләр. Бунлар мұхтәлиф сәнәткарлар тәрәфиндән чәкилмишdir. Бу портретләр бир-биринә она көрә бәнзәйирләр ки, онлар охшар натуранлардан чәкилмишләр, бунларын һәјатдакы прототипләри бәнзәрdir. Бу портретләrin һамысы мұқәммәлdir, габарыг көрүнүр, лакин онлары фәргләндирән инчә чизкиләр вар, ән әсасы исә һәр портрет үчүн ажры, хүсуси фон сечилмишdir. Даҳили тәбиэтчә дә фәргләр вардыр. Aғa Мәрдан даһа чохчәһәтли, мүрәккәб характердерdir, о даһа рәзилдир. Көрүнүр, бу рәзаләтләр илк мәнбәјиндә дә чох олмушдур. Бир дә ки хасијјәтләр ирсән нәгтәбәнәнгә кечмир ки! Ичтимаи мұһит бу кејфијјәтләрдән бә'зиләрини өлдүрә, бә'зиләрини јенидән јарада биләр.

Белә бир хүсусијјәтин шаһиди олмаг үчүн Ахундовун «Хырсгулдурбасан» әсәриндәки Бајрамын, Тарвердинин Сабир дөврүндәки варисләринә нәзәр јетирмәк кифајетdir. Бајрамын, Тарвердинин мұһитиндә јол кәсмәк, адам сојмаг, гулдурулуг етмәк мүәjjән даирәдә икидлик, гочаг-

лыг кими гијмэтләндирилирди. Бөјүк драматург өз әсәриндә һәмин әгидәни масгарая ғоур, белә «икидлијә» дәһшәтли гәһгәһәләрлә қулур. Қорунүр, бу гәһгәһәләрин сәдасы Ахундовдан сонра кәнчлиji силкәләмиш, јени дөвр, ингилаблар дөврү өз тә'сирини көстәрмишdir. Артыг Сабир дөврүндә кәнчләр өз јолуну «азымышлар», даһа Сабирин типи Мирзә Фәтәли типинин «јолундан чыхмышдыр», даһа бурада хәләф өз вәрәсәлик hүгугуну итирир, Мирзә Фәтәли типи өз өвлады олан Мирзә Әләкбәр типини варислик нүгугундан мәһрум едир, чүнки өвлад өз атасынын јолу илә кетмир, «гәзетә, китаба баҳыр»:

Истәрдим о да мән кими бир һөрмәтә чатсын.
...Та гол күчүнә малик олуб шөһрәтә чатсын.
...Бир вәгтидир имди ки, олуб Рүстәми-дөвран,
 Бир ад газанајды;
Гарәтләр едиб та ки, тапајды сәрү саман,
 Бир шеј дә ганајды.
Пуч ejләдин, өврәт, бу көзәл, садә чәвани!
 Дилбилмәз оғул, вај!..
...Ах, нахаләф оғлум, на чатин мәшгә душубсән.
...Гулдурулуга јох, елмә тәрәф ешигә душубсән,
...Мырт-мырт охумагдан, киши, бир ган ки, пул олмаз!

Бу мараглы сәһнәдә үч нәфәр иштирак едир: Ата, Ана, Өвлад. Бу образлардан икиси — Ата вә Ана М. Ф. Ахундовун гәләмә алдығы инсанлардыр, онун мұасирләридир. һәмин образларын М. Ф. Ахундов образла-рынаjaxынлыгыны көрмәк учун бу чәһәтә дә хүсуси диг-гәт јетирмәк лазымдыр: Ахундовда гадынлар үмумән мүсбәт планда верилир (тәнгид һәдәфи олдугда исә неч заман сатира зәрбәси көрмүр, хәфиф јуморла дәрс алыр-лар). Ејиән Сабирдә дә мұвағиг haлда гадын мүсбәт планда тәгдим олунур. Бу, Атанын «Пуч ejләдин, өврәт, бу көзәл, садә чәвани» сөzlәrinдән аждын көрүнүр. Ашкар олур ки, өвлад јени јола душәркән, Анасы она хеирдуа вермишdir. Өвлад исә Сабир дөврүнүн јетиштирмәсидir. Сабир бир реалист кими һәјат һәгигәтини олдугутәк әкс етдирир. Ахундовун мұасирләрини — Ата вә Ананы өз мұасири илә — Өвладла гарышлашдырыр. Даһа бурада әvvәл шаһиди олдугумуз кими, Сабир Мирзә Фәтәли типләринин төрәмәләрини нифша етмири. Онун «мұасирләринин» галыгларыны дөйүр. Бунлары илкин Мирәә Фәтәли өзу дејмүш, лакин онлар һәлә мәһв олма-

мышлар, сурунүрлөр, һәјат сәһнәсіндән чыхмаг үчүн күчлү бир зәрбәжә мәэттәлдириләр. Бу зәрбәни Сабир ендирир. һәмин хүсусијәт Сабирин «Ата нәсиһети» сатирасында да галыр. Биринчи ше'рдә портрет килем-күзар, шикајет фонунда чанланырса, икинчида нәсиһет фонун- да көрүнүр.

Тәхминән ejni вәзијәт Сабирин «Күпәкирән гарынын гызлара нәсиһети» сатирасында да өзүнү көстәрир. Бу күпәкирән тары һәмин адамдыр ки, М. Ф. Ахундов ону бизә Дәрвиш Мәстәлишән ады илә тәгдим етмишиди. Дәрвиш Мәстәлишән авам гадыңлары өз тилсими илә әфсунлајырды. М. Ф. Ахундов ону чамаат гарышында елә вәзијәтә салмышды ки, көзә көрүнмәкдән горхараг шәлә-шүләсини јығыштырыб сәһнәнин далынданча баш көтүрүб гачмышды. Бундан сонра Дәрвиш Мәстәлишән танынмамаг үчүн айры чилдә дүшүр, өзкә бир фәндлә авамлары өз чәнкәлине кечирмәjә, яни һијләләрлә газанч топламага чалышыр. Лакин чилдини дәјишиши олса да, Сабир ону тапа билир, танысыр, гулагындан тутуб јенидән чамаат гарышына — мәһшәр аяғына чәкир. Күпәкирән тары гызлара нәсиһет едир:

...Мин һијләләрин гатламышам синәмә гат-гат
Бу хејли заманда.
Мин ил сәнә наглин еләсәм мәкри-нисани,
Гуртартмаз, азалмаз.
Долдурсам әкәр мәкрлә әтрафи-чанани,
Бир бош јери галмаз.
Чаду да әлимдән бачарыбы, чин дә гутартмаз,
Әфсунума баң-баң!..
Мән ejләдијим мәкри шәјатин дә бачармаз
Валлаh вә биллан!..

Бир гәдәр гулаг асандан сонра динләjичи — охучу дәрин фикрә кедир; фикирләшир ки, буна нарадаса көрмүшдүр. Йадына дүшүр ки, бу һәмин дәрвишdir, һәмин чадукәрдир; гары өзү бојнұна алыр ки, о, чаду илә дә мәшгүл олмушдур, ишләтмәди һијлә дә галмамышдыр: бу һәмин чадукуни-мәшhурдур ки, Шәhрабану ханымла Шәрәфнисә ханымы алдадыб бир кисә гызыл алмыш вә арадан сүрүшүб чыхмышды.

Жахуд:

Ол күн ки, сәнә халиг едәр лүтф бир өвлад,
Олсун үрәjин шад!
Тә'жин елә чиндары ки, етсии она имдад,
Та дәjмәjә һәмзад;

Сағдан сола, солдан сага сал бојнұна һејқал,
Гој чинни мәэгтәл;
Мин күнә тылисматә тутуб ејлә мүгәффәл...

Бу һәмин Молла Ибраһимхәлил кимjakәрdir ки, ик-
сиринин «сирри» ачылмыш, «кимјасы» Мирзә Фәтәли
тәрәфиндән ifша олунмушdур. О, «нұхулулар»ы елә
дәһшәтлә алдатмышдыр ки, даһа она һеч кәс инанмыр. Инди
«иксир» адына жалныз дили галмышдыр; о да Мәстәлишан
кими чилдини дәжишмиш, дил төкүр, «тәб- лигат» апарыр,
авамлары тора салмага чәһд едир. *Лаши* М. Ф. Ахундов ону
елә көкә салмыш, она елә бир дамға вурмуш ки, һәмин дамға
илә ону таныјыр вә ja- хына гојмурлар. Чилдини дәжишмиш
бу типи Сабир дә Мирзә Фәтәли дамғасы илә танымыш вә
жахасындан жапышмышдыр. Инди Сабир ону мұһакимә едир:
һәмин типин һәјатдакы сон мәһкәмәсі вә өлүм аяғындакы
сон сезудүр. Сабир сатирасы ону елә сыхыр ки, һәтта сонда
узун чүмләләрлә данышмага нәфәси чатмыр, вәсійjет
чүмләләри кими жарыммисраларла сезүнү гуртаратыр:

Ал визрү вәбали;
Тап ризги-һәлали,
Аj башы бәлали,
Жығ дәјмиши, кали,
Олмаз охумагдан
Тапмаг бу чәлали!..

Көрүндуjу кими бу налларда да М. Ф. Ахундовла М. Ә.
Сабир арасында сәләф-хәләфлик хәтти гүввәдә галыр:
демәли, Сабир нәинки Ахундов типләринин төрәмәләрини
балталајыр, һәм дә онун (Ахундовун) әлиндән жыхылдурा,
сарсылмыш, жараланмыш, гачыб чаныны биртәhәр
гуртартмыш типләрини тапыб жахалајыр вә даһа сәрт
шәкилдә چәзаларыны верир, өз мүәллиминин ичтимай
гисасыны алыр.

Лакин М. Ә. Сабир һәјатда илк дәфә М. Ф. Ахундовун
сүрәтләр галерејасында тәсадүf етдиji елә инсанлара да
раст кәлир ки, бунлар һәјат тәрәфиндән һеч бир рәндә
көрмәјибләр, илләр, заман беләләрини ислан етмәмишdir:
бунларда дәжишмә олмушса да, түндләшмә истигамәтindә,
даһа да ejбәчәрләшмә, даһа да симасызлашма сәмтингә
олмушdур. Бунлар елә инсанлардыр ки, мәнфилик
кеjфиjjәti онларын ганына, чанына нопмуш вә бу кеjфиjjәti
эн jүksәk атмосфер тәzjmgı, эн jүksәk

ғызыларлыға малик һеч бир сатира илә бухарландырмаг олмаз. Бу кејфијет жалныз вә анчаг ону өзүнә һопдурмуш организмлә бирликдә көмүлә биләр. Белә кејфијетләрдән бири хәсислиқдир.

Азәрбајҹан әдәбијатында илк дәфә бүтүн чәбһә боју сатира һүчумуна башлајан М. Ф. Ахундов жалныз һаким органлары, дөвләт идарә үсулуну, зәһмәт адамларына зүлм едәнләри ифша етмәклә кифајэтләнмәди. Бөјүк һуманист истисмары жалныз кениш ичтимай һәјатда јох, һәм дә аиләдә көрүрдү: әкәр әр өзбашыналыг едир, гадынын һүгугуну аяғынын алтына салыб тапдалајыrsa, о, истисмарчыдыр: әкәр аиләнин ағсаггаль пулуну аиләјә ҳәрчләмири, жалны сандығыны долдурмагдан ләzzәт алыша, о, истисмарчыдыр, өз аиләсини — арвадыны, ушагыны истисмар едир, онлары соjur, бу јолла варланыр. Бу кејфијет чәмијјәтин илк рүшејми олан аиләни ejбәчәрләшдирир, онун тәрбијәсини позур. Буна көрә дә Мирзә Фәтәли мәшһүр хәсис типини жаратды вә өз хәләфләринә дә төвсијә етди ки, беләләри илә чидди мүбәризә апарсынлар: гој чәмијјәтин сафлашмасы аиләдән башласын! Мүәллимләрини һәмишә диггәтлә ешидән бөյүк сатирик бу төвсијәни дә унутмады. Будур, Сабир о типләрдән бирини пула ситајиш етдији јердә наглајыр:

Еj пул! Еj зөвги-дилү руһи-гәнү гүввәти-чан!
...Сәндән отру бүтүн овладымы кирјан едәрәм,
Гејрәту шә'ними һифзиңдә никанһбан едәрәм,
Бир күн өз чанымы һәтта сәнә гурбан едәрәм,
Шад олур варисим, әмма кедәрам мән никәран,
Биәби энтә вә үмми сәнә чаным гурбан!..

Сәнаје капиталы дөврүидә хәсис сөвдәкәрин — һачы Гаранын пула һәрислији даһа да артмышдыр. Бу һәмин һачыдыр ки, атасына «суреји-чүм’ә» охудугу үчүн бир аббасы истәјән Худавердијә белә чаваб верир: «Киши, өзбашына сәнә нә лазым олмушду, мәним атама гур’ан охујасан?.. Бу һеч олан иш дејил! Мән һәмишә өзүм атама гур’ан охујурам. Пул илә мән өмрүмдә гур’ан охутдугум јохдур!» Бу һәмин һачыдыр ки, пуллары «ушаг ашыг җыған кими» топлајыр, евинә, аиләсинә мәсрәф етмир, буна көрә дә евиндә мә’рәкә башлајыр:

«Түкәз. Сәни көрүм bogazын елә тутулесүн ки, су да от-
мәсии! Aj којәрмиш, ушаг ашыг җыған кими бу гәдәр пулу

јығыб нә еләјәчәксән? Йұз ил өмрүн ола, яјәсән, кејәсән, ичә- сән, сәнниң пулун түкәнмәз... Сән өлсән, неч өлмазса, арвад- ушаг дојунча чөрәк яјәр.

һ а ч ы Г а р а. Арвад-ушаг зәһримар яесин!..»

Бу ики хәсис арасында чох јахынлыг вар. Бунларын данышыг манерасы тәхминән ejni, лүгәт тәркибләри сон дәрәчә јахындыр. hәр ики хәсисе гарши өз аиләләриндә олан мұнасибәтләр дә бәнзәрdir; бу чәһәт комедијадакы Түкәзин «сән чәһәннәмә кетсәјдин, мәнә тој-бајрам оларды», «Сән өлсән... арвад-ушаг дојунча чөрәк яјәр» вә начы Гаранын «арвад-ушаг зәһримар яесин» сөзләри илә шे'рдә хәсисин пула мұрачиэтән дедији «Сәндән өтру бүтүн өвладымы кирјан едәрәм, бир күн өз чанымы һәтта сәнә гурбан едәрәм, шад олур варисим, әмма кедәрәм мән никаран» мисралары арасындақы јахынлыгда даһа габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир. Бу бәдии һәгигәтләр она көрә уйгун кәлир ки, онларын әсасыны тәшкіл едән һәјат һәгигәтләри охшардыр. Чәмијјәтин организминә аиләдән дараашан бу микробларын зәрәрли, юлухучу хәстәлик яјдыгларына илкин олараг Мирзә Фәтәли диггәти чәлб етмиш, бунларла мұбаризәжә киришмишdir. Ондан соңра исә аиләни зәһәрләjән һәмин микробларла ән кәскин мұбаризәжә киришән Сабир олмушшудur. начы Гараларын Ахундовдан соңра икинchi ән бөյүк гәними Сабирdir.

Ики сәнәткарын сурәтләр галереясында хатырладығымыз типләрлә кифајәтләнирик. Бүтүн бу чүр мәнфи кејфијјәтли тәбиэтләр hәр ики даһинин зәrbәsinи дадмышлар. Ахундов да дөјүрдү, Сабир дә, Мирзә Фәтәли онларын аталарыны, бабаларыны балталајырды, Мирзә Әлекбәр исә һәм онлардан саламат галмышларыны, һәм дә онларын төрәмәләрини гамчылајырды. Ахундов «аталарыны» дөјмәк үчүн һансы ичтимаи аләтдән истигадә етмишдисә, Сабир дә һәмин силаһы көтурмушшуду. Лакин тарихи диалектик инкишафын тәләбләринә, сијаси наилијјәтләринә уйгун олараг, Сабир һәмин силаһы тәкмилләшдирмиш, мұасир дөврүн jени типли силаһы кими ону тәзәләмишди. Бу, Сабир дөврү үчүн бүтүн механизмләри ә'ла ишләjән, һәдәфинә гарши чох дәгиг вә амансыз атәш јағдыран дәhшәтли, зәһмли бир силаh ингилаби сатира иди.

5. ШАҢЛАРА МУНАСИБӘТ

Нэр ики сәнәткарын үслубунда сурәтләрә бағлы олан бир чәһәт дә вардыр. Бурада да бәдии һәгигәтләр арасында сәләф-хәләфлик мұнасибәти галып. Лакин вәзијәт бир гәдәр башга шәкилдә олдугуна көрә, бу типли сурәтләрлә әлагәдар үслуби жаҳыныңғы айрыча хатырлатмаг даһа мәгсәдәүйгүндүр.

Бүтүн башга чәһәтләрдә олдуғу кими, М. Ф. Ахундов илкин олараг шаңлара, һакимләрә гаршы мұнасибәтләрин дә тәрзини дәжишди. Жиһлара, шаңзадәләрә комик планда илк дәфә Мирзә Фотәли саташды. Бу өз дөврүндә бә’зиләринә зарафат кими көрүндү: анчаг бу, сох чидди зарафат иди.

Догрудур, халг әдәбијатында шаңлар ара-сыра тәнгид олунурду; жаҳуд жазылы әдәбијатда да (мәсәлән, Низамидә олдуғу кими) белә һаллара тәсадүф етмәк мүмкүн иди. Анчаг бунларын һамысында сон мәгсәд әдаләтли шаң идеалындан ибарәт олдуғу үчүн нәтичәдә шаңлар ислан едилтир вә әдаләт тәчәссүмүнә, шаңлығ нұмунәсінә чеврилирдиләр. Белә әсәрләрдә шаңлар иәнки сона гәдәр, ардычыл ифша едилмир, ھәм дә hech чидди шәкилдә сатира объекти сечилмир, кинаје, сарказм һәдәфи көтүрүлмүрдү.

Лакин бу, шаңлара гаршы әдәбијатымызда мәнфи мұнасибәтин јохлугу демәк дејилди. Мирзә Фәтәли истәр жазылы, истәрсә дә шифаһи әдәбијатымызда тәсадүф етдиши ишарәләри, штрихләри мәнимсәјир, һәмин ән’әнәдән нұмунә көтүрүр, дөврүнүн руе вә Авропа әдәби-нәзәри көрушләрinden өјрәнмәклә, фәлсәфи чәһәтдән камил- ләшәрәк, бөйүк чәсарәтлә халг әдәбијатындакы мотив- ләрин бојаларыны түндләшдирир, жени кејфијәт јарадыр.

Мирзә Фәтәли өз силаһыны — сатираны көтүрүб гылынчлы-галханлы шаңларла үзләшмәк, гаршылашмаг чәсарәтинә дүшүр. ھәм дә о, мүчәррәд шәкилдә тәнгид етмири, конкрет ады илә шаһын жаҳасындан жапышыр; нағыллара, дастанлара дүшмүш, ھәтта ел арасында бә’зән рәғбәтлә ады чәкилән Шаң Аббасы М. Ф. Ахундов бирдән жени бәдии донда тәгдим едир. Догрудур, ел әдәбијаты да куја һәгигәт өјрәнмәк нијјәти илә Шаң Аббасын башга кејимлә кәздијини хәбер верирди. Лакин бу,

халгын арзусу иди, шаһлара дэрс вермәк, онлары адил көрмәк арзусундан ирэли кэлирди.

Анчаг Мирзә Фәтәли Шаһ Аббасы башга кејимдә көстәрди, ону һеч кәс бу кејимдә көрмәмишди. Мүәллиф ону халис өз донунда, шаһлыг либасында, мәхсуси тәбиәтиндә, дахили вә харичи аләминин бүтөвлүйүндә тәгдим етди. Нагыллар гәһрәмәны Шаһ Аббасы М. Ф. Ахундов күтбејин, авара, сәрсәм бир адам чилдиндә танытды вә ел ичиндә рүсвај етди. Жалныз бундан сонра аjdын олду ки, ата-бабалар Шаһ Аббасы нә үчүн мәһз елә көстәрмишләр. Өслиндә халг әдәбијатынын сәмәрәли бир мәгсәди олмушудур: аталар кәләчәк нәсилләри һәрәкәтә кәтирмәк, мубаризәэ галдырмаг, әдаләтли һакимијәт угрунда вуруша чағырмаг үчүн белә етмишләр. Анчаг Мирзә Фәтәли чамаата, өз мұасирләrinә баша салмаға чалышырды ки, бунлар һамысы нағылдыры, нағылларын бәзәјинә алуә олмаг лазым дејилдир. М. Ф. Ахундов өјрәтди ки, шаһларын образындан халг тәфәkkүрүнүн хеирхан мәгсәдлә кејиндирди жәдиди дону сојундурдугда онлар белә рәзил, гәddар вә бейин- сиз көрүнүрләр.

М. Ф. Ахундовун бу һәрәкәти дә әдәбијатымыздакы шаһ образларына мұнасибәтдә чеврилиш иди. Бу чәһәтдән дә жазычынын үслубу көнінә үслублара гаршы дуурруду. Классик әдәбијатда, адәтән, шаһлар, һакимләр забитәли, зәһмли инсанлар кими гәләмә алынмышлар. Бунлар һәмишә «јүксәк үслубlu» әсәрләрин, гәһрәмәнлыг епопејаларынын иштиракчылары олмушлар. Бирдән Мирзә Фәтәли онлары сатирик әсәр үчүн мәнфи гәһрәман сечмәк чәсарәти илә чыхыш етди, онларын образларында һеч бир мұсбәт чизки вермәди. Бирдән шаһлар, ханлар күлүш објекти олдулар, өз күтбејинликләри, тәдбирсизликләри илә зәһмәт адамларынын гаршысында диз чөкдүләр: хәзинә саһибләри, зәртачлылар жохсулларын, «аяғыдололаглыларын» өнүндә башлары аяглар алтына чатынча гәдәр әјилдиләр вә парылтылы, көзгамашдырычы тачлары тоз-торпаглы чарыглар алтына дијирләndi.

«Алданмыш кәвакиб»дә М. Ф. Ахундов кениш күтләjә деди ки, будур «мәшhур» Шаһ Аббас — бу «гәзәбли» шаһ, сарајында күтбејинләrin әлиндә бир ојунчаг тимсалыннадыр: о, бир фәрсиз мүнәччимбашынын саýг-ламаларындан өзүнү итирир, шаһлыг тачындан, киши

лик гүрурундан әл чәкир, горхусундан түлкү кими гачыб кизләнир. Бу чох дәһшәтли сарказм иди: Мирзә Фәтәли садәчә құлмүр, кинајә етмир, истеңзаја гојмурду. Бу, бөйүк реалистин шаһлығ сәлтәнәти үзәринде гулагбатырычы гәһгәнәләри иди: е'тибарсыз тахт-тачлара саиб олан һакимләрә гаршы сөз мүлкүнүн гүдәртли, әбәди тахтындан һакиманә чаваб иди.

М. Ә. Сабирин дә шаһлара мұнасибәти ахундовчасына олду. О да өз устады кими шаһлары құлұнч вәзијәтә салыр, елә дәһшәтли дәрәчәдә құлұнч вәзијәтә ки, сарай әдебијаты — истиスマрчыларын әдебијаты ашағы тәбәгәләрин нұмајәндәләрини нәинки о сәвијјәе, һәтта она охшар сәвијјәе белә «алчалда» билмәмишдиләр.

Падشاһы, һөкмдары тохунулмаз, Сабир кәсқин сатирапары илә чаваб верирди. Шаирин сарказмы шаһлары да, онларын «һөрмәтини» дә жај кими әйрди. Бу әһәтдән Сабир даһа чох иш көрмүшдүр: онун сатирапары сүр'етлә jaылдығы, әзбәрләндији вә ағыздан-ағыза долашдығы үчүн даһа кениш даирәләр ичәрисинде иш көрүрдү. Бу сатирапары әзбәрдән дејиб үрәк долусу құләнләр индијә гәдәр шаһы тохунулмаз билир, онун һөрмәтини әбәди сајыр вә белә несаб едирдиләр ки, шаһын һакимијәти јалныз илаһинин ирадәсіндән асылыдыр. Лакин дузлу сатирапар онларын бу көрүшләрини алт-үст едир, яни фикир ашылајырды. Бунлар заман-заман чамаатын шүүрунда «шаһлара һөрмәт» фәлсәфәсини лахладырды. Зәһмәт инсанлары көрүрләр ки, шаир шаһа саташыр, ону әлә салыр, масгарая гојур. Нәтичәдә садәлөвһ инсанларда да белә бир гәнаэт насил олур: шаһлар тохунулмаз дејилдирләр; һәмишә онларын назы илә ојнамаг јетәр: онлара гаршы чыхмаг, һәтта тахтдан да салмаг мумкүндүр. Беләликлә, Сабир зәһмәткеш-ләрин шүүрунда шаһлара, һакимләрә гаршы е'тираз ојадыр вә бу е'тиразлар йығылыб, топланыб нәтичәдә үсјана чеврилир. Әбәс дејилдир ки, Аббас Сәһһәт Сабир ше'ринин Иран ингилабына бир орду гәдәр көмәк етмәсіни хұсуси гөл етмишdir. Сабирин бу көмәji ики истигамәтдә кедирди: бир тәрәфдән дөјүшчүләrin ирадәсini мөһкәмләdir, дикәр тәрәфдән, шаһы һөрмәтдән салырды. Икинчи җәһәт дә шаһы архасыз, көмәксiz гојмаг вә халғы ингилабчылara арxa дурмага сөвг етмәклә нәтичәләнирди.

Сабир Иран шаңы Мәһәммәдәли шаңын һијләләрини, халгы алдатдығыны чар чәкир:

Жох бу ишин башга бир һикмәти, ја миқмәти...
Шаң өзөнбәхт исә, бәс нә сәбәб миллияті һәфтәдә
бир алдадыр...

Шайр башга бир ше'риндә шаңын төрәтдији чинајет-ләри үзүнә сојләјир, өз кинајесинин бәдии кәсәри илә халг шүуруна нүфуз едир:

Арсланлар бојиуна салдырығын зәнчиirlәр,
Намвәрләр гәтлиниң чәкдиридијин шәмширләр,
Атёши-ғәһүр гәзәбләр яхдыйын тә'мирләр,
Вәсәфә шајандыр, һәгигәт, етдијин тәдбиirlәр;
Умми-Хаган оғлу, бу гејрәт наал олсун сәнә!
Вердијин мәшрутеси-милләт наал олсун сәнә!

Дикәр бир ше'риндә исә Сабир шаһлыға гаршы халг түгјанынын мүзәффәр нәтичәсини ёлан едир; бунуна да шаң сәлтәнәтиниң халгын гәзәби илә алт-үст ола бил-мәси идејасыны әјаниләшдирир:

Јансын иранлыларын архасы, јанды чијәрим!
О јетим Мәмдәлидән вар јена бир пис хәбәрим;
Белә дерләр ки, гојуб тәхти, гачыб тачи-сәрим...

Сабир «тохунулмазлар» силкинә тохунур, һәтта шаңын адны, рүтбәсими дә күлүнч шәкәл салыр: јетим Мәмдәли!

Сабирин яратдығы Мәһәммәдәли шаң типи нәслән гәддар Гачар нәслиндән олса да, әдәби ирсисүйәтинә көрә Ахундовун тәгдим етдији Шаң Аббасын варисидир. Ахундовун Шаң Аббасы, Ләнкәран ханы таҳтдан дүшәндән соңра Сабирин бир силсилә шаһлары, солтанлары һәмин рүтбәјә саһиб олурлар. Бунларын шаһлығ, һакимлик талеләриндән да да чох әдәби талеләри бир-биринә бәнзәјир ки, бу да икى сәнәткарын үслуби телләринин бир-биринә бағланмасы илә шәртләнир.

«Тохунулмазлар»ын вә «али үслубларын» нумајәндәләри ичәрисинде сәркәрдәләр, орду башчылары да М. Ф. Ахундовун вә М. Ә. Сабирин сарказмындан дојунча дадмышлар. Шаһлары ифша едән икى сәнәткардан һеч бири шаһларын сәлтәнәтини горујан, халгы сојмаг учун онларын әлиндә аләт олак сәркәрдәләре гаршы да ётинасыз галмамышдыр. Ахундовдакы гәддар Заман

ханла Сабирдеки Ејнүддөвлө дә әдәби агибети, бәдии портретинә көрә өз шаһлары гәдәр жахындырлар. Бу сәркәрдәләрдән һәрәсингә бир аз гулаг асаг.

Сәрдар Заман хан:

«Бу чакәри-халис, сагталымын түкүнү дөвләти-әлијјәтини хадәматында ихлас вә һүнәр илә агартмышам. Мәсәлән, он ил бундан әгәм ки, таифеи-Османийә Бәкир паша Дәмирчи-оглунун сәрәскәрлиji илә јетмиш мин иәфәрә гәриб хаки- Иран һүчүм кәтирмәјә мүсәммәм олмушудулар; гиблеи-алә- мин педәри-бүзүрквары Иран гошунынның сәрдарлығыны мәни вакузар етди. Экәрчи бизим гошунын да һесаб вә әдәдә таифеи-Османийәдән кәм дејилди, наһајәт, мәним һејфим кәлди ки, фирғеи-начијәттөн гошунын күрүнү-залләнниң мугабилиндә тәләфә вердиrim. Она бинаэн эмр етдим ки, Османийә сәрһәддиндән та наһајәти-мүлки-Азәрбајҹан тамам дәһагинин зираатини ҳәраб етсиләр ва чарналарыны.govub кәтирсиләр, корпүләри дағытсынлар ва ѡоллары позсунлар. Вәгта ки, Бә-кир паша сәрһәддимизә дахил олду, экәрчи мугабилиндә бизим гошундан бир иәфәр көрмәди, амма ѡоллар бир мәртәбәдә ҳараб олмушду ки, әслә өзү илә тоپхана кәтирмәјә гадир олмујуб, анчаг атлы вә пијадәсилә әиван-зәһмәтдә Тәбризә ва- рид олду ва һәр тәрәфә дәстә кондәриб зәхира тәһисилине игдам етди. Элинә бир һәббә вә бир оқуз дә бир гојун дүшмәди..»

Ејнүддөвлө:

«Шәһим, тачидарым, гәви шөвкәтим!
Мәләк еңтишамым, фәләк рүф'әтим!..
О күн ки, һузурундан этфи-инан
Едиб, суји-Тәбризә олум рәван,
Бу эзм илә ким, шир тәк чәник едәм,
Мұчаһидләра әрсәни тәнк едәм...
Көрүб чүн бу овзан Сәттар хан,
Уруб шир тәк иә'рә, чәкди фәған...
Мұчаһидләрин чүнбүшүндән һәман
Дејәрдин ки, бир мәһшәр олду әјан...
Дәдәм вај, мәкәр бојла да чәник олур?
Нәләп узагдан иәфәс тәнк олур!
Гачыб мәрдү мәрдана чыхым дага...
Нә көрдүм: гачыр түлкү нисбәт гошун...
нарај басдым, ах, вај, аман, гачмајын!..
Гошун гачды, баштанды мејдани-чәник,
Бүтүн кетди јәғмајә тупу түфәнк...
Будур сурәти-әрзи-һалым мәним
Мұчаһидләр илә чидалым мәним...»

Дана белә сәркәрдәлик олмаз ки! Бу дөјүш дејил, дөјүшдән гачмагдыр. һәрчәнд Ејнүддөвлө «дага дырмашды» ки, башыны гуртарсын, лакин Сабир ону орадан һамыја көстәрди, ингилаб баһадырларынын гаршысын

да ачиз галан бу довшан үрэкли адамы танытды вә өз сарказм зэрбәси илә дағын дибинә дијирләтди.

М. Ф. Ахундов да, М. Э. Сабир дә шаһларын сәркәрдәләрини бу чүр чүчәјә дөндәрирдиләр. Онлар шаһлыг сәлтәнәтини горујан гошун башчыларыны русвај етмәклә халг нұмајәндәләрини даһа артыг чәсарәтә сөвг едиб дејирдиләр ки, будур шаһын гүввәси, халг һәрәкатынын гаршысында јарпаг кими титрәјир! Бунунла да зәһмәт инсанларынын һаким гүввәләрин «јенилмәзлиji» һагындақы тәсәvvүрләри дәјишир, чәсарәтә кәлир, өз гүвәсинә инаныр вә әсарәт, истисмар дүнjasынын үзәринә ајаг алышлар.

М. Ф. Ахундов «али тәбәгәнин» нұмајәндәләрини дөјмәк үчүн ән ағыр зәrbәләр сечир. Бу фәндләрдән бири беләди: о, вәзифәліләри, «нүчәбалары» пис вәзијјәтдә гојмаг үчүн онлары халгын јарамаз үнсүрләри — гумарбазлар, алверчиләр вә с. илә гаршылашдырыр, бу үнсүрләри онлардан гејрәтли көстәрир. Беләликлә дә, һәмин «нүчәбалара» өлүм фәрз олур. «Мурафиә вәкилләринин һекајети»ндә бунун көзәл мисалы вардыр. Өзләрини мүгәддәс, мө'мин, пак адамлар кими گәләмә верән Аға Мәрдан, Аға Салман, Аға Бәшир, Аға Рәһим вә б. агалар сонда — мәһкәмә сәһнәсіндә русвај олурлар, ән рәзил, ән фырылдагчы инсан типләри кими ифша едилирләр. Онларын мүгабилиндә гумарбаз һәпо, Шејда вә б. мәрдлик нұмашиш етдирирләр, һеч олмазса бир дәфә чидди ајагда јалан сөздән иjrәнирләр, һеч олмазса бир дәфә кәләкдән әл чәкиб һәгигәти дејирләр. «Нәчибләрин», «јүксәкләрин» алчаглығы мүгабилиндә бу гүсурлу, ичтимай чәһәтдән нөгсанлы инсанлар јүксәлир, һәтта әзәмәтли көрүнүрләр: онлар Ахундовун сарказмындан кичәлләниб јерә сәрилмиш аға филанларын башлары үстүндән амиранә көрүнүшлә аддымлајыб кечир, еләләри илә мугаисәдә һаглы олараг өзләрини вичданлы сајыр вә һәм дә јегин ки, бундан сонра вичданән хејли сафлашырлар; М. Ф. Ахундов инсанлыг һејсијјәтини тамам итиrmәмишләри ислаһ едир, вичданы илә сохдан вида-лашмышлары исә онларын ајаглары алтына сәрир, тап-даг гојур.

Сабир дә һәмишә варлылары јохсулларын, «уләмалары» «ашағыларын», «интеликентләри» «савадсызларын» гаршысында кичилдир, даһа дөгрүсу, өз учалығында көстәрир, диләнчинин мәнәви чәлалы гаршысында

варлынын мадди чәлалы дағылыр: бири мадди чәһәтдән, о бири мә'нәви чәһәтдән јохсулдур, бири мадди чәһәтдән она көрә јохсулдур ки, мә'нәви диләнчи онун варыны — зәһмәтини мәнимсәмишdir. О бириси мә'нәви чәһәтдән она көрә јохсулдур ки, варланмаг үчүн мә'нәвијат адлы не'мәтә етијач дујмамышыр, беләликлә дә, мадди вар мә'нәви вары јоха дөндәрмишdir. Лакин Сабир сатирасы мүлкәдарын бу варыны да диләнчинин мә'нәви вары өнүндә наваја совуур, јох еdir. Сабир һәмин типли мүгајисә илә ифшанын көзәл бир нүмунәсими «Авропада Мәмдәлинин ешгбазлығы» сатирасында верир. Бурада «Мәмдәли» шаһ позгун бир гадына гарышлашдырылыр вә онун гарышында кәдаја чеврилир: санки «Мәмдәли»нин чөкүб позгун гадынын ајагларындан өидүү јердә фотосу чәкилмишdir. Сатира өлдүрүчү бир сәһнә чанландырыр: диз чөкәрәк элләрини синәсиндә чарпазлајыб јалваран Мәһәммәдәли шаһ вә она мәһәл гојмајан, бүтүн бу «јалварышлары» милчәк вызылтысы јеринде билән амиранә дајанмыш мадмазел.

Мәмдәли

Рәһим ет мәнә, чан мадмазел!
Көнлүм олуб ган, мадмазел!
Бирбаш Әдесдән кәлмишам
Ардынча, чанаң мадмазел!
Көр нали-биарамымы,
Дил бисүкундур, кәл мәнә!
Ешгим фүзүндур: кәл мәнә!

Мадмазел

Рәдд ол, а залим Мәмдәли!
Шаһи-мәзалим, Мәмдәли!
Артыг һәјасыз көрмәјэ
Јохдур мәчалим, Мәмдәли!
Кет, кет ки, зұлмұндән ватән!
Дәріаји-кундур, кәлмәнәм!
Бојнүи юғундур, кәлмәнәм!

Кимdir Мәһәммәдәли шаһа залым, һәјасыз, хайн нијјәтли, шәхси-зәбүн, фикри дун дејән? Әйјаш бир гадын! Дүшкүн етирасларла јашајан, бәдәнини пула сатмагла јашајан бир «мадмазел» дә онун зұлмұндән, бәд- нијјәтиндән икраһ еdir, чинајәтләрини, гара фикирләри- ни гәзәблә узуңә дејир. һәтта бу мадмазел Мәһәммәдәли шаһын сәсини белә ешиitmәк истәмир, онунла үз-үзә дајанмагдан өзүнү хилас етмәјә чалышыр, бу рәзил көлкәдән тез узаглашмага чан атыр.

Әкәр бу чүр ейбләри Мәһәммәдәли шаһа бир ингилабчы, бир үсјанкар вә ja һәтта ади бир зәһмәткеш, әли габарлы инсан сөjlәсә иди, бу гәдәр јандырычы, јахычы сәсләнмәзди. Мәһәммәдәли она көрә бу гәдәр дәринлијә алчалыр ки, бу сөzlәри она бир күчә гадыны дәмишdir. Күчә гадынынын шаһдан һејсијјәтли верилмәси Мәһәммәдилини өлдүрмәк, боғазына ип салыб сүрумәк дејил, бәс нәдир!

Бу шаһларын ағрылы јериндән — кичкаһларындан нә чүр япышмағывә нечә сыйхамағы М. Ә. Сабир мәһз өз мүәллими М. Ф. Ахундовдан өjrәнмишdir.

6. ДӨВРҮН,, ӘТРАФ МУҢИТИН МӨҢҮРҮ

А хундовун бәдии јарадычылығында өз дөврүүн — XIX әср Азәрбајҹан һәјатынын бүтүн тәбәгәләри вә мәсәләләри варды: руhanilik, мүлкә вә с. Ахундовун әсәrlәри јүксәк бәдии сәвијjәe малик олмагла бәрабәр, Азәрбајҹан халгынын конкрет бир дөврүнә, адәт вә ән’әнәләrinә даир тарихи әсәrlәrdәn даһа долгун вә даһа әјани мә’лumat верир. Онунбәдии һәгигәтинин конкрет заманы вә мәканы варды.

«Валлаh, экәр Тарверди мәним сөzlәrimdәn гулдурулуга кетсә! Бичарәnin неч тәgsiri joхdur. О неjlәsin ки, бу виран олмуш өлкәnin гызлары гулдурулуг, огурлуг бачармајанлары севмирләr. Диванбәjinә деjən кәrək ки, бичарә kәdәlәri ниjә огурлугдан, гулдурулугдан өтру инчидирсәn? Бачарыrsan, өлкәmизин гызларына гадаған елә ки, гулдурулугдан өтру өтүрдүн кетмәsin. Онда мән замын ки, гурд гојун илә отлајар».

Бу сөzlәr XIX әсрин оргаларында Азәрбајҹан мүлкәдар лыгынын чүрүмәjә башладыгы дөврүн мәһсулуудур. Бу сөzlәr hәmin заманын шәрг колоритилә nәfәc алыр. Бунларда әсрин heç замай позулмајачаг дәrәchәdә dәrindeh hәkk олунмуш мөһүрү вардыр. Бу мөһүрү үзәриндәки нишан Ахундовун бармаглары илә әбәdiләшdiрilmиш изләрdir.

Сәнәтдә реализмин бөјүк чарчысы даһи Л. Толстој дүніа драматуркијасының таңдары В. Шекспири тәнгид едәркән жазырды: «Шекспириң бүтүн пjeсләринде сурәтләр замана вә мәканы эсла уйғун кәлмәjән шәқилдә јашаýыр, фикирләшир, данышыр вә hәrәkәt едиrlәр». Шекспир сәнәтина валеh олан, она јүксәк гијмәт верән Пушкин hәлә Толстојдан чох-чох габаг гејд едири ки, «Шекспириң драмларында заман вә мәканын милли тарихи бојалары јохдур»¹.

Сәнәт гаршысында дуран бу јүксәк тәләбләр зирвә-синдән баҳаркән бөјүк Азәрбајҹан драматургунун бәдии ирсindәki e'чазкар реализм, јүксәк хәлгилик инсаны валеh едири.

Ахундовун өз персонажларыны билаваситә адбаад, јери, рајону, кәndи илә көстәрмәси охучуда заман вә мәкан гәнаәтини бир даһа мөһкәмләндирмәjә хидмәт едири. Образларын характеристи, онларын данышыгы вә надисәләрин шәраитилә драматургун гејд етдири hәmin мәкан вә заман арасында иәинки ади бир уйғунлуг, hәm дә гәтиjjәтлә демәк лазымдыр ки, гырылмаз тарихи бағлылыг мөвчүддүр. Ахундовун бу гејdlәri олмадан да сурәтләrin фәрди давраныш тәрзи, данышыг манерасы онларын јашадыгы ваҳты вә торпагы мүәjjәnlәshdirә билир. Лакин драматург бу чүр hәrәkәt етмәkлә санки чидди бир тарихи сәnәdin ахырына имза гојуб тарихини јазыр. Мирзә Фәtәли өз охучусуну, ja тамашачысыны бир даһа инандырмаг учун, hәmin надисәләрин, ja hәmin инсанларын hәgигәtәn олмасы нағында гәнаәт hasil етмәk учун өз образларыны Азәрбајҹанын, ja башга өлкәннен конкрет бир әразисинин сакини кими тәгдим едири: кәлдәкли кимјакәр Ибраһимхәлил, самухлу Молла hәmid, нухулу начы Кәrim, Ага Заман, хачмазлы Шеjх Салаh, тәкләмуганлы обасынын бәji һатәмхан ага, ағчабәдилі начы Гара, яхуд парижли Mүсjo Жордан, иранлы Mәstәli шah вә b. Бураја конкрет илләри дә аид етмәk лазымдыр: «Әvvәlinchi мәчлис Нуху шәhәrinde начы Кәrim зәrkәrin евиндә ваге олур 1248-чи илдә (ничри тарихи илә. Милади 1832-чи ил — T. h.), баһарын орта аյында».

¹Л. Н. Толстой. О литературе. М., изд-во «Художественное литература», 1955, стр. 533.

²А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений. М—Л, изд-во АН СССР, тт. I—XVI, 1935—1948, т. XI, стр. 177.

М. Ә. Сабир дә өз дөврүнүң тәрчүмеји-һалыны јазмышдыр, онун әсәрләриндә ингилаби Азәрбајчаның һәргәрәфли ин'икасы вардыр. Замана вә мәкана көрә аидијјәт јалның үмуми шәкилдә экс олунмур. Ахундовда олдуғу кими, Сабир дә заманы вә мәканы даһа да конкрет ләшдирмәји севир. Беләликлә дә, Сабир бәдии әсәрини һәм дә тарихи сәнәдә чевирир: конкрет мәкан, конкрет шәхсијјәт чанланыр, санки, дogrудан да, шаир анчаг филан јерли филанкәси нәзәрдә тутур:

Бади-сәба, анар вер Молла Гәвама мүждә,
Жассын де, Ләнкәранда Молла Сәлама мүждә,
Сојлә, о да јетириңин чүмлә әвама мүждә;
Минбәрдә рәгсә қәлсии беһчәтдән, ај чан, ај чан!
Дүшдү бүтүн гәзетләр һөрмәтдән, ај чан, ај чан!..
Кет Губбәјә салам ет молла һачы Бабајә...

Бурада јер адлары конкретдир, инсанлар да адбаа көстәрилир; сатира һәм конкрет инсанлары дөјүр, һәм дә онларын шәхсиндә һәрә өз пајыны көтүрүр. Мүәллифин сатирапарындакы мөһүрүндә заман вә мәкан нә гә-
дәр аjdынлыгla охунур:

**Төвгиф едилмишди мағыл Кәичә сјезди
Олмушдуг әчәб биз дәхи раһәт, учителләр!**

Jaхуд:

Әлминнәтү-лиллаһ ки, «Дәбистан» да гапанды!..

Бу, ади бәдии әсәр дејил, бурада тарихи фактлар садаланыр; сатира өз ифша күчүнү һәмин фактлардан алыш; образлы тәфәккур тарихи һәгигәтә ајна тутур: сатиранын ифша гүввәси һәмин аjnадакы һәјат һәгигәтинин реаллығыннадыр.

М. Ә. Сабир классик Шәрг әдәбијатында олдуғу кими язылма тарихини вермәк үчүн әбчәд һесабындан истифадә етми, лакин онун әсәрләринин тарихи өз мәзмунундан, һәјат һәгигәтинә мұнасибәттәндән хәтасыз олараг мүәjjәnlәшир. Бәдии әдәбијатын бу имканыны Сабир дә, онун бөjүк досту Мирзә Чәлил дә Ахундов ән'әнәсиндән мәнимсәмишләр.

Ахундовда, Сабирдә, бүтөвлүкдә «Молла Нәс-рәддин»дә дә сарсыдычы вә амансыз бир күлүш вардыр. Онлар һәр тәрәфдән зұлм, кәдәр вә ичтимаи әсарәтин сыйхығы, тәзіж көстәрди жаңа заманда күлүрдүләр. Онларын халғы, вәтәни әзилир, әсарәт бојундуруғунда инләјир, онлар исә күлүрдүләр (үрәйндә дәрдин түгјан еләсін, сән исә күләсән!) Лакин бу күлүшләр дәрин жаранын үстүндән бир гат гајсагдыш: ону тәрпәдәндә ган ахыр. Бу күлүшләр жаңан жарапы бир үрәйн күлүшләридир. Бу жарапы күлүшә илкин М. Ф. Ахундов башлады.

Өз рәзил адәтләрини өзләри учүн әркан билән, ондан ағыздолусу данышсан һәмвәтәнләринин бәлаларыны сәнәткар трактик сәһнәләрлә дә верә биләрди. Лакин феодал-патриархал дөврүнүн жарапы чәһәтләри, иjrәнч тәрбијәни образларын дили илә ifадә едәрәк, сәнәткар онлара кинаjә едир, онлары күлүшлә гамчылајыр.

М. Ф. Ахундов Азәрбајҹан драматургијасынын әсасыны фачиә илә дә гоја биләрди. Әсәрләrinдә буна әсас верән мотивләр вар, хүсусилә «Алданмыш кәвакиб»дә. Лакин о көрүрдү ки, агламаг, көз жашы төкмәк, аглатмаг көз жашы төкдүрмәк вахты дејилдир.

Вәтәнин, халғын дүшмәнләrinә гарши үрәйндә дүjүnlәnен нифрәт, гәзәб, ачыг М. Ф. Ахундову күлмәjә мәчбур едирди. Елә күлмәк ки, онун гәһгәhәси истисмар едән туфейлиләри, күт, гејрәтсиз мүлкәдарлығы сарсытын, әзилән зәһmәtкешләри аյылтын. Бу принцип педагогиж тәрбијә чәһәтдән дә фөвгәl'адә үстүнлүjә маликдир: күлүшлә тәрбијә аглајышла, көз жашы илә тәрбијәdәn даhа мұнасибидир.

Дикәр тәрәфдән, тракедија гәһrәманлары идеал инсанлар олмалыдыр. Ахундов исә өз дүшмәнләrinи — туфейлиләри, мөhtәкирләри, жарамазлары өлдүрүчү сурәтдә ifsha етмәк учүн онлары гәһrәman сечиб, әсәрин мәркәзиндә гојараг, рұсвај етмәк истәдијиндән вә бу мәнфи характерин гәһrәman сечilmәси жалныз комедијада мүмкүн олдуғундан бөjүк драматург фачиәdәn үз дөндәрмишdir.

М. Ф. Ахундов әсарәт бојундуруғунда мүркүләjән халғыны һөнкүрту илә аյылтмады. О, кинини, гәзәбини құлұш донуна бүрүдү, құлұшлә айылтды.

Мирзә Фәтәлиниң құлұшләри әсрин булудларының жа-рыбы кәлирди. Бу құлұшә Ч. Мәммәдгулузадә вә М. Ә. Сабир дә ғошулдулар; құлұш даһа да курлашды, даһа да шиддәтләнді, көж курултусуна, шимшәк сәдасына чеврилди, ингилаб далғалары чырпмаға башлады. Даһа М. Ф. Ахундовун құлұшты тәк дејилди, бу құлұш өзүнә бөjүк ичтимай арха топламышты, әзәмәтли бир гүввәjә дөнмүшдү.

Бөjүк реалист Мирзә Фәтәли жени инсан тәрбијеси үчүн, тәzә фикирләр ашыламагдан өтруге драм жанрыны даһа жүксәк гијмәтләндирір, ону даһа хәлги бир форма несаб едирди: «Драма сәнәтиниң мәсәди инсанларын әхлагыны жахшылашдырмаг, охучу вә гулаг асанлары ибратләндирмәкди».

Бунун үчүн Ахундов драм нөвләри ичәрисинде комедијаны, сарсыдычы құлұшлә ifшаны хүсусилә мәгсәдә-үйгүн билмишdir. Драматургу комедија мұрачиәт етмәjә мәчбүр едән ән башлыча тәләбләрдән бири дә бу олмушшурки, о, хәлгилиji бәдии әсәрин ән жүксәк мәзијjети кими котүрүрдү; халг дилинә, онун чанлы данышығына, мәшиштине сатира дили, комедијанын ифадә васитәләри даһа жаһындыр. Комедија дили бирбаша чанлы халг дилинин өзүдүр: комедијада чәрәjan едән һадисәләрин әдәби шәраити ән реал һәjатиликdi, бу шәраит ja халг мәшиштинин билавасите өзүдүр, ja да һәmin шәраити мөвчүд едән чанлы һәjаттыр. Бир сөзлә, Ахундов үчүн комедија ән хәлги форма иди. О, бурада көрдүjү, шаһиди олдуғу һәjат сәhнәләрини чанландырмагла өз жүксәк идеалларыны халга чатдырырды.

Садә инсанлары илк дәfә мәчлисә, сәнәт мәчлисинә ҹагыран, чамааты илк дәfә чамаат арасына чыхаран, күтләни биринчи олараг күтләнин гаршысына кәтирән М. Ф. Ахундов олду. Мирзә Фәtәли онлары сәhнәjә чыхарды вә өз дилләри, психология, синфи hallарыны экс етдиrән данышыглары илә диндиrmәjә, дәрдләрини соjләтмәjә башлады. Онлар ja язычынын тә'кіндк млә чәsarәtә кәлиб өз дәрдләрини каһ утана-утана, сыйыlt-сыйыла, горха-горха, каһ да мүәjijәn дәrәcә чәsarәtlә, лакин хофлу бир чәsarәtlә иычылдамаға башлздылар.

Ловға пар гышгырдылар, өзләрини өјмәјә башладылар: «Гырышмал, гара сорансан, раһдарсан, бизим јолумузу кәсдирибсән?..», «А кәдә, Әскәр бәj, Сәфәр бәj, нијә дурубсунуз, нијә бунлары гырмырысыныз? Вурсаныз бунлары, јыхылалар!»

Јазыглар исә пычылдадылар, дан гаранлығында јалвардылар, өз сөзләрини көз јашы ичәрисиндә ахытдылар: «Јалғыз нијә кәлибсән? Атам да, гардашларым да алачыгда јатырлар, белә ки, кеч кәлибсән, индичә сабаһ ачылачаг, мәни алачыгда көрмәјиб дујачаглар, шәксиз далымча атланыб атын изи илә кәлиб мәни әлиндән алачаглар. Сонра дәхү мәним үзүмү гијаметәдәк көрмәсән».

АЗӘРБАЙЧАН ЭДӘБИЈАТЫНДА МӘHZ БУ ШӘКИЛДӘ АДИ ИНСАНЛАРДАН ЈАЗМАГЫН, СӘNӘТДӘ АДИ ДАНШЫШЫГЫН ВЕРИЛМӘСИННИН БҮНӨВРӘСИННИ М. Ф. АХУНДОВ ГОДУ. НЕЧӘ ДЕЈӘРЛӘР, АДИЛИЈИ М. Ф. АХУНДОВ ДӘБ САЛДЫ. М. Ф. САБИР ВӘ «МОЛЛА НӘСРӘДДИН» БУ ДӘБИ КУТЛӘВИЛӘШДИРДИЛӘР. ОНЛАР АРХАЛАРЫНЫ БУ «АДИЛИЈӘ» СӨЙКӘЈИБ САТИРАНЫ ҺӘЈАТЫН ВЕРДИЈИ ЈЕНИ КЕЙФИЈӘТЛӘРЛӘ ГИДАЛАНДЫРДЫЛАР.

СӘNӘТКАР ҺӘМ ФОЛКЛОРДАН, ҺӘМ ӨЗ ХАЛГЫНЫН ЈАЗЫЛЫ КЛАССИК ЭДӘБИЈАТЫ ӘН'ӘНӘЛӘРИНДӘН, ҺӘМ ДӘ, ҮМУМИЈӘТЛӘ, ДҮНЈА ЭДӘБИЈАТЫНЫН ГАБАГЧЫЛ ӘН'ӘНӘЛӘРИНДӘН БАЧАРЫГЛА ИСТИФАДӘ ЕДИРСӘ, ГИДАЛАНЫРСА ВӘ БУ ГИДАНЫ ӨЗ ТӘФӘККҮРҮНДӘ ҺӘЗМ ЕДӘ БИЛИРСӘ, О ӨЗҮ ДӘ БИР ІАРАДЫЧЫЛЫГ МӘКТӘБИ ОЛА БИЛИР, ӨЗҮНДӘН СОНРА КӘЛӘНЛӘР ҮЧҮН БИР МӘКТӘБ ГОЈУБ КЕДИР. ӨЗ МИЛЛИ ЭДӘБИ ӘН'ӘНӘЛӘРИ ҮЗӘРИНДӘ ДУРАН М. Ф. АХУНДОВ ӨЗҮНДӘН СОНРАКЫ МӘКТӘБ ҮЧҮН МӨHKӘM ИСТИНАДКАН ОЛДУ. ОНУН КОМЕДИЈАЛАРЫ ӘСЛА ИЛК ЭДӘБИ ТӘЧРҮБӘ НУМУНӘСИНӘ БӘНЗӘМИР. БУНЛАР БИР НЕЧӘ ӘСРЛИК ДРАМ ӘН'ӘНӘСИ ҮЗӘРИНДӘ ЙÜКСӘЛӘН ЭДӘБИ ИРСӘ ОХШАЙЫР.

М. Ф. АХУНДОВ АЗӘРБАЙЧАН ЭДӘБИЈАТЫНДА ИЛК ДӘФӘ ОЛАРАГ ҺӘЈАТЫ, ВАРЛЫГЫ ӨЗҮНДӘ ОЛДУГУ КИМИ ӘКС ЕТДИРИРДИ. ЛАКИН БУ, ИНЧӘСӘНӘТИ, ЭДӘБИЈАТЫ АДИЛӘШДИРМӘК, Я ҺӘРМӘТДӘН САЛМАГ ДЕЈИЛДИ, ӘКСИНӘ, ОНУН ЈЕНИ БИР ЧӘHӘТИНИ, ДАНА ЕЧАЗКАР МӘЗИЈӘТИНИ, ХӘЛГИЛИЈИНИН ЈЕНИ КЕЙФИЈӘТИНИ НУМАЈИШ ЕТДИРИРДИ. БУ ЧӘHӘТДӘН М. Ф. АХУНДОВ ЈЕНИ МӘКТӘБ ЙАРАТДЫ, ЈЕНИ ЭДӘБИ АБИДӘНИН БҮНӨВРӘСИННИ ГОДУ. БУРАДА ТӘЛӘСИКЛИК, Я НАТАМАМЛЫГ КӨРҮНМүР, БУ БҮНӨВРӘ МӘHZ ЕЛӘ ГОЈУЛМУШДУР КИ, СОНРА КӘЛӘН НӘHӘНК АЗӘРБАЙЧАН ДРАМАТУРКИЈАСЫНЫН ВӘ БҮТӨВ

лукдә реалист әдәбијатын санбаллы ағырлығына давам кәтирир.

ХХ əсерин башланғычында М. Ә. Сабир ингилаби сатираны мәһз вә билаваситә бу бүнөврә үзәриндә галдырырды.

hәм М. Ф. Ахундовун, hәм дә М. Ә. Сабирин үслубун- да тәнгид башлыча јер тутурду; онлар ичтимаи гүсур- лары вә бәлалары төрәдән, јашадан ичтимаи гурулушу амансызчасына ифша едириләр. Ахундов да, Сабир дә мә'нәви еjбәчәрлијин, әхлаги шикәстлијин, ичтимаи хәстәликләrin сәбәбини мөвчуд ичтимаи гурулушда көрүрдүләр. Лакин hәр ики сәнәткарда бу ejбәчәр чәмијјетин архасындан күлүмсәр бир аләм бахыр. Онлар, үмумијјәтлә, инкар етмирләр; бу инкарны үзәриндә тәсдиг дирчәлир. Онлар мәнфини инкар, мүсбәти — кәләчәк идеалы исә тәсдиг едириләр, өзү дә hәр икисини ejни заманда. Бу шәкилдә инкар ингилаби кејфијјетидир. Буна көрә дә онларын инкарь бәдбиилик јаратмыр, эксинә, күмраһлыг, никбинлик ојадыр, инам јарадыр, hәрәкәтә сөвг едири. Бу инам кәләчәје инамдыр, ингилаби инамдыр. Сабир сатиralарынын ичтимаи мәнијјети hәмин бу ингилабилијидир. Сабир дә Ахундов hәјат hәгигәтинә о дәринликтә нүфуз едири ки, бундан ашагы даһа дәринлик јохдур, бу дәринликтән соңра даһа hәјат, јашајыш әламәти көрүнмүр. Сабир, үмумијјәтлә, соң hәдди севир, о, орта мөвгө тутан дејилдир; шаирин көстәрдији ejбәчәрликтән о жана ejбәчәрлик, көзәлликдән о жана көзәллик, идеал јохдур; онун үслуб принсиби беләдир: ән ejбәчәр ejбәчәрлик, бунун мүгабилиндә исә ән көзәл көзәллик!

Бу ән типик типикләшdirмә, ән кәскин үмумиләшdirмәдир; бу, ингилаби тәфәккүрүн мәнијјетидир. Ингилабиликдә тәрәддүд вә ja орта hәдд мәглубијјетидир. Ингилабилик максимум инам вә гәтијјет тәләб едири.

Сабирин сатиralары она көрә ингилаби сатиralардыр ки, бунлар Ахундов ичтимаи зәмининдә јүксәләрәк, hәмин тәләбләрә чаваб верир.

Сабир сәнәтинә ингилаби мәзмуну јени ингилаби шәрайтлә јанашы, ән'әнәсини изләдији Мирзә Фәтәли ирси дә ашыламышдыр. Сабир hәмин ирсин гыса мүддәтдә сынағдан мүзәффәр чыхдығыны көрмүш вә онун hәјати гүввәсинә инанмышдыр.

Сатира сәнәтиндә Сабир сәбаты мәһз бу инамын өв-

ладыдыр. Бу инам Сабирин «Молла Нәсрәддин»² үмид вә рәгбәтини даһа да күчләндирди. Чүнки «Молла Нәсрәддин» сәнәтдә билаваситә Мирзә Фәтәли үслубуну сечмиш вә онун юлуну кедирди. Ейни заманда «Молла Нәсрәддин» өз әмәли иши илә Ахундова гаршы онда инам жаратды. «Молла Нәсрәддин» Сабири Ахундовун юлuna кәтирди.

МОЛЛА НЭСРЭДДИН
ВЭ
М. Э. САБИР

«Молла Нәсрәддин» вә М. Ә. Сабир. Бир гәдәр гәрибә сәсләнir: мәкәр «Молла Нәсрәддин»лә М. Ә. Сабири айрылыгда тәсәvvүр етмәк мүмкүндүр? Бир-биринә үзви шәкилдә елә.govушмушлар ки, онлары айрылыгда тәсәvvүр етмәк чәтиндир.

«Молла Нәсрәддин»ин jaрадычысы Чәлил Мәммәдгулузадә вә онун досту Мирзә Әләкбәр Сабир бу әдәби мәктәбин ики ән бөјүк исими вә ән бөјүк фе'лидиr. «Молла Нәсрәддин»и жығчамлашдырыб шәрти олараг бир чүмлә шәклиндә тәсәvvүр етсәк, бу исим вә бу фе'л онун баш үзвләридиr. Бу үзвләрдән hансы олмаса, ярымчыг чүмлә алыначагдыр. Бизим дә мәгәсәдимиз бу чүмләнин формалашмасыны, бу ики фәрди jaрадычылыг үслубунун бирикмәсини просес һалында көстәрмәкдәn ибарәтдиr.

1. ҮСЛУБ ВӘ ИДЕЈА ПРОГРАМЫ

Мирзә Фәтәли бәдии күлүшү тарихин сынағындан чыхарды. «Молла Нәсрәддин» инанды ки, Белински демишкән, күлүш ejбәчәрлиjин e'дамыдыр; она көрә дә халгын дәрдини бу дәрманла мұаличәjә ки-

* Биз бурада «Молла Нәсрәддин»и үч мә'нада ишләдиrik: бир мә'лум мәшhур журналын ады, бир онукла бағлы әдәби мәктәбин ады, бир дә hәр икисинин jaрадычысы Ч. Мәммәдгулузадәнин тә-хәллүcу — имzasы кими. Буна көрә дә hәmin сөзу дырнаға алмағы- мыз тамам шәртидиr.

ришди. Онун күлүшү усандырмыр, чүнки о, рәнкарәнклик ахтарыр, һәр һадисә вә предмета күлмәјин жанр вә формасыны таптыр. Сәнәтдә јығчамлыг вә долгуулуг онун башлыча өлчүләриндәндир. Онун күлүшү нәһајәтсиз әсәрин эввәлиндән ахырына ахан һырылты деил. «Молла Нәсрәддин» дә күлдүрмәйин һәдди вар. О, бир дүңя күлүшү бир чүмләјә, бир ифадәјә һопдура билир. Онун бир күлүшүндән бөյүк бир һәгигәтиң үстү ачылыр, күлүшүнүн бир зәрәсингәндән бөйүк бир аләм ишыгланыр.

«Молла Нәсрәддин» јалныз форма көзәллијинә уjanларын «сәнәт сәнәт үчүндүр» принцибини гәти рәдд едир, лакин өзү форма көзәллијинин әлејине деилдир. О, форма көзәллиji илә мәзмун дәринлијинин, кәрәклиијин вәһдәтини өз сәнәти үчүн әсас көтүрүр.

Ичтимаи һәјата, сәнәтка, сәнәткарлыға, халг јарадышылығына, халг дилинә мұнасибәтини аjdын тәсәввүр етмәк үчүн журналын тәкчә биринчи нөмрәсинә үмуми нәзәр салмаг кифајәтдир. Чүнки ilk нөмрә журналын әдеби-бәдии вә идея истигамәтини әкс етдирән долгун бир програмдыр. «Молла Нәсрәддин» бүтүн нәшри муддәттіндә бу програмдакы сағлам әгидәјә садиг галды, орадакы парлаг идеянын һәјата кечирилмәсі үчүн ардычыл сурәтдә, фәалијәти нұмунә ола биләчек бир чәсарәтлә мұбаризә апарды. Илк нөмрәсингәндән аjdын програмла чыхыш етмәк вә өмрү бою һәмин програма садиг галмаг сон дәрәчә надир һадисәдир.

Баш мәгаләси биринчи нөмрәј јох, журналын бүтүн кәләчек тарихинә мүкәммәл бир мүгәддимә олмагла, ejni заманда «Молла Нәсрәддин»ин манифесты иди. Өзүндән эввәлкіләрдән фәргли олараг бу манифест образларла ифадә едилерди. «Манифест» бирбаша өз һәмвәтәнләrinә мүрачиэтлә ачылырды: «Сизи дејиб кәлмишәм, ej мәним мүсәлман гардашларым». Бу чағырыш нидасынын ардынча «мүсәлман гардашларым»ын әсл мә'насы шәрh едилерди: «О кәсләри дејиб кәлмишәм ки, мәним соһбәтими хошламајыб, бә'зи бәнанәләрлә мәндән гачыб кедирләр, мәсәлән, фала баҳдырмaga, ит bogуш- дурмaga, дәрвиш нағылына гулаг асмағa, намамда јатмағa вә гејри бу нөв вачиб әмәлләрә». Чагырыш чүмләсингәндән соңра кәлән ilk чүмлә илә журнал кәләчек әдеби-бәдии үслубунун ачарыны өз охучуларына, hәм дә кәләчек әмәкдашларына тәгдим едилерди: көрүнүрдү ки, бурада hәр сөз тәхминән кинаjә мәгамында ишләнәчек,

ја да мүстәгим мә'налы сөзә тәсадүф едилсә дә, мүтләг онун кинајә гарышығы да олачагдыр — һәмин кинајәни тапмајынча вә айдынлашдырмайынча журналы әлдән гојмамалыдыр. Чүмләдәки «вачиб» сөзу вә онун да мә'-насыны дүрүстләшdirән «бу нөв» сөзләри онсуз да зәиф олмајан бу кинајәни даһа да фәаллашдырыр вә сарказма чевирир. Бу да о демәк иди ки, журнал кинајәдән дә күчлү ифшаедичи васитәләрлә силаһланачагдыр, о, садәчә мөвзә етмәјәчәк, јункулчә тәнгидлә кифајәтләнмәјәчәк, мәһз русвај едәчәк, дејәчләјәрәк тәрбијәләндирәчәк.

«Манифестин» учунчү чүмләсі өзүндән әvvәлки фикри гүввәтләндирмәклә бәрабәр, гарышда яни бир мәнзәрә ачыр: «Чүнки һүкәмалар бујуублар: «Сөзүнү о кәсләрә де ки, сәнә гулаг вермирләр». Бунунла гарышың башга бир тезис дә гојулмуш олур — халг јарадычылығындан, һикмәтли сөзләрдән истифадә мәсәләси. Демәли, фолклордан истифадә заманы да кинајә үсулу рәhbәр тутулачагдыр.

Молланәсрәддинчиләрдә аталар сөзу вә мәсәлләрин кинајәли шәрһинин мұхтәлиф چәhәтләрини көрүрүк: би-ринчи һалда аталар сөзу вә мәсәлләрин һикмәтини сах-ламаг шәрти илә онун мә'насында дәјишиклик јарадыр-лар. Бу дәјишиклик ифша васитәсини көрүр. Мәсәлән, «Молла Нәсрәддин» олдуғу кими демир ки, «Аты ат жаңында бағларсан, һәмрәнк олмаз, амма һәмхасијәт олар», дејир ки, «Аты атын жаңына бағласан, хан көрүб дејәр: бирини бағышла мәнә». Бунунла да бөjүк бир мә'на ифадә олунмуштур. Бәj, хан тамаһкарлығы, рәиijәтә зүлм мөвзусунда бөjүк бир тәнгиди жазы бир чүмләjә сыйыштырылмышдыр. Бурада мәсәл кинајәли мәгамда верилмиш олса да, өз нөвбәсіндә о да бир аталар сөзүдүр, ону мүстәгим мә'нада да көтүрмәк олар. Әлбәттә, бу нөв аталар сөзләри «Адам жата-жата0 алим олур»; «Ишләмәк адамы пучы чыхардар»; «Икиарвадлы ев бәрекәтли олар»; «Башладығын иши жарыда гој» вә с. типли «аталар сөзләри»ндән фәргләнир. Бу гәбил мәсәлләрдә һикмәт жалныз кинајә фонунда верилирсә бириńчи ги- симдә һәм кинајәли, һәм дә мүстәгим мә'нада һикмәт вардыр. Аталар сөзу вә мәсәлләрдә бу дәјишикликләрн етмәклә «Молла Нәсрәддин» сәhiфәләрлә жазылары иxtисар етмиш олур. Беләликлә, бу женидән «ишләнмиш», «редактә едилмиш» мәсәлләrin һәрәси бөjүк бир фелje

тону әвәз едир, һәм дә соҳ долғунлугла. Бурадан айдын олур ки, «Молла Нәсрәддин»ин жазылары јыгчам, лаконик олмалысыр, бу жазыларда Күнәш бир зәррәјә, аләм бир нәгтәјә, океанлар бир дамчыја сығышмалысыр: лакни бу елә олмалысыр ки, охучу һеч бир зор гәбул етмәдән зәррәнин архасында жанаң Күнәши, нәгтәнин ардында жашајан аләми, дамчынын ичәрисинде тәлатумә кәлән үмманы сечә билсин.

Молланәсрәддинчиләрдә аталар сөзу вә мәсәлләрдән истифадәнин дикәр бир шәкли дә мұшаһидә олунур. Бу һалда халг мәсәли ифадә олдуғу кими, дәжишиклик едилмәдән верилир, жә'ни аталар сөзүнүн мәчази мә'насы бир кәнара атылыр вә бунунла да ифадәнин һикмәти итмиш олур; мә'на дајазлашыр, ибтидаиләшир, дәрин һикмәт әвәзинә дајаз бир ушаг мұһакимәси алыныр. Бу үсулдан типи характеризә етмәк, онун тәфәkkүр тәрзини, дүнија баҳышыны айдынлашдырмаг үчүн истифадә олунур. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Шәрг факүлтәси» hekajесинде тәләбә Әбүлһәсәнзәдә Хәлилин «фантазия мәһарәти нәтижәсіндә бир халг мәсәли соҳ гәрибә шәкилдә тәфсир олунур: «һәр нә әкәрсән, ону бичәрсән». — Биз көрүрүк ки, дogrудан да, рәһмәтлик аталарымыз дogrу дејибләр ки, һәр нә әкәрсән, ону бичәрсән: Мәсәлән, дogrудан да, нечә ки, биз көрүрүк, бир кәндли габагча кедир жери ко- тана верир, ондан соңра жери дырмыглајыр ки, жер јум- шалсын, ондан соңра тохуму сәпир жерә, нечә ваҳтдан соңра тохум башлајыр көjәрмәjә. Бир гәдәр ваҳт кечир, тахыл жетишир, сүнбул олур... соңра кәндли буну бичир... бүгдасыны чыхардыр долдурур мешоклара, саманыны да јығыр саманлығына ки, гышда версии неjванлара... Бурданы... апарыр дәjирмана. Дәjирманда ону жаҳшыча үjүдүр, ун еләjир, кәтирир евә... онун үчүн дә аталарымыз дејибләр: «һәр нә әкәрсән, ону да бичәрсән»... Мәсәлән, белә тутаг ки, сән бүгда сәпмәjә идин, гарпыз тохуму сәpә идин; онда...»

Башга бир мұнасибәтлә журналда халг мәсәлиндәn һәр ичтимай тәбәгәнин өз мәнаfeинә уjғун истифадә мәсәләсінә тохунулур; «Молла Нәсрәддин»ин бириńчи нөмрәсіндә чыхан бу фелjetонда халг мәсәлиндәn суиистифадә ifsha олунур. Халг һикмәти аз данышмағын көзәллиji һагтында долгун ифадәләр жаратмышдыр. Бу елә бир мәсәләdir ки, һәмишә сөz усталарыны нараhat етмишdir. Бөjүк сәнәткарларын һамысы мәhз сөзүн гиj

мәтини билдији, аз сөzlә кениш мә'на ифадә етдији үчүн өлмәз олмушлар. һәмин гијмәтли сөzlәр онлара әбәди јашамаг һүгугу вермишdir. Дани сөz нәггашы Фұзули дејирди:

Артыран сөz гәдрини сидг илә гәдрин артырап.
Ким нә мигдар олса, әһлин ейләр ол мигдар сөz.
Кәр чох истәрсән, Фұзули, иззәтин, аз ет сөзү¹
Ким, чох олмагдан гылыбыдыр чох әзизи хар сөz.

Бөյүк молланәсрәддинчи Сабир дә сөzә ejни гијмети верир, сөzә һәмин тәләблә јанаширыды; сөzү инсанлыг құлшәнинә бәһрә кәтирән, мә'рифәт верән һәгигәт нуру адландырырды:

Еj сөz, пола, дерсәм, сәнә хуршиди-сәмават!
Сәндән алышор нурү зияни һәмә зәррат.
Бир нурн-һәгигәтсән, едиб һәг сәни назим
Ким, бәхш едәсән құлшәнни-насутә фүјузат.

Сөздән јерли-јериндә истифадә чәһәтдән дә «Молла Нәсрәддин» халг јарадычылығы вә классик милли ән-әнәләр үзәриндә дурурду. Онун бүтүн әдәби-бәдии фәалиjjeti сөздән сәнәткарлыгla истифадәнин ибрәтамиз нүмунәсидir. Бурада һәр сөзүн өз јерини тапмасы вә јыгчамлыг нәзәрдә тутулур. Демәли, «Молла Нәсрәддин» өзү дә халг јарадычылығында вә классик әдәбиjатымызда дејилдији кими, јыгчам сезүн — аз данышмагын қөзәллиji тәрәфдарыдыр вә һәмишә буну инадла тәблиг етмишdir. Лакин данышмаг даим сусмаг демәк дејилdir. Буна көрә дә о, халғын һикмәтлә дејилмиш ифадәсini өз хәбис нијjетинә мұвағиғ шәрh етмәк истәjәnlәri көрүб, онлары сүкутла гарышалаја билмәзди.

Мәсәлән, Әбутүраб Ахундоглунун «fәjat» гәzetинин 1906-чы ил 25-чи нөмрәсindә чап олунмуш мәгаләсine «Молла Нәсрәддин» биринчи нөмрәсindә кәssин кинаjә илә чаваб верди. Халг тәфәkkүрүндәki ојаныглығы көoен, өз зұмрәsinә гаршы e'тиraz сәдаларыны ешидәn бу «елм» хадими милләtә «aғsагтталлыг» етмәk иддиасына дүшүр; чамаата «aғыл өjрәтмәk» истәjir. О, мәсләhәt көрүрdu ки, сүкут етмәk, данышмамаг лазымдыr, һәтta өз фикрини әсасландырмаг үчүн Исаи-руhуллаha да иснад еdir. Бу, ингилаби чошғунлуг илләринdә чара, иртичаја ачыг-ашкар хидмәt етмәk иди,

¹ Фұзули. Әсәrlәri. I ч., Бакы, 1958, сәh. 167.

жаланчы төвсүйжэ илэ чамааты сусдурмаг, эталэтэ сөвг етмæk. нингилаби мүһитдэн узаглашдырмаг сэ'жи иди. Бир еөзлэ, ријакар мәнбәләрә әсасланарағ Әбүтүраб деирди ки, данышмамаг лазымдыр.

Бу елә әсл «Молла Нәсрәддин» мөвзусу иди — нечә жә'ни данышмамаг! Буну ешидән «Молла Нәсрәддин» мәкәр суса биләрди? Нә олсун ки, мәл'үн Әбүтүраб сусмагы әдәб билир, даһа фајдалы көрүрдү! Мүтләг данышмаг вә бу данышмамаг тәлгини һагтында бир сөз демәк лазым иди. Мәһз бу мұнасибәтлә «Лисан бәласы» адлы мәнзүм фелјетон јаранды, һәм дә журналын биринчи нөмрәсіндә өзүнә јер тапды; бу елә мәсәлә иди ки, ону сонракы нөмрәjә гәдәр тә'хирә салмаг, башга бир мөвзу илә јерини дәжишмәк олмазды:

«Һәр кәс данышса, әлбәттә, өз-өзүнү хар, зәлил вә начиз едәр. О сәбәбә ки, инсаның һеч бир үзвүндән о ғәдәр зәрәр инсан ятишмәз, нә ғәдәр ки, дилиндән ятишири. Иса алејһүс- әләм һәзратләринә әрз еләдиләр:

— Ja рүһуллаh, дәлаләт бујур бизи бир әмәлә ки, о әмәл бизи әнниәтә дахил еләсин.

Бујурду:

— һеч данышмајы».¹

Фелјетонда сојләнән ejni фикирләр рәзил Әбүтүрабын да мәгаләсіндә вардыр. Лакин онун мұстәгим мә'нада дедикләрини «Молла Нәсрәддин» кинаjә чилдиндә тәкrap едир. Бундан сонракы мұкалимәдән насил олан кинаjә риJакарларын чамаата мүгәддәс вә тохунулмаз бир хилгәт кими тәлгин етдири шәхсләрә истеңзадыр, ону әлә салмагдыр; бу чәsarәti јалныз «Молла Нәсрәддин» едә биләрди:

Әрз еләдиләр:

— Ja рүһуллаh, һеч данышмамаг олмаз.

Бујурду:

— Эчәб олар.²

Тәкчә Әбүтүраба, онун мәсләкдашларына юх, бүтөвлүкдә мәнфур зеһниjjәтә гаршы чеврилмиш бу сарказм халғын тәфәkkүрунү силкәләјир, ону дүшүнмәjә, әг ли настичәjә кәлмәjә мәчбүр едирди. Даһа сонра бир аталар сөзү верилир:

¹ «Молла Нәсрәддин»,
1906, № 1.

² Женә орада.

«ғазрэт Сүлејман алејіүссалам бујурду:
— Экәр данышмаг күмүшдүрә, данышмамаг гызылдыр».¹

Бу атапар сөзү өзлүйүндө һикмәтли бир мәтләб **ашылајыр**: һәр сөзүн јерини билмәк, јерсиз данышмамаг (мәһз јерсиз данышмамаг гызылдыр!), мұнасибәтли данышмаг, долгун данышмаг.

Лакин бу көзәл халг һикмәтинин дәрин мә'насыны өз мәгсәдләри мугабилинда бајағылашдыран шәхсләри «Молла Нәсрәддин» кинајә дамғасы илә јандырыр; журнал халг идракынын нә'мәтләрindән синфи, тенденсијалы истифадәнин сиррини өјрәdir.

«Лисан бәласыны, зәрәрини» даһа да «исбата жетирмәк» үчүн классик әдәбијат нұмунәләрindән дә «нәзәри мәнбә» кими фелjetонда истифадә едилir: «Инсан нә гәдәр ки, сакит вә самитдир — о гәдәр көзәлдир. Елә ки башлады данышмага — дәхи көзәллик итиб кедир. Одур ки, Мұсләhәддин Ширази дејиб:

Зәбан дәр дәһан, еј хирәдмәнд, чист? —
Килиди-дәри-канчи-саңибүнәр.
Чү гәдр бәстә башад, иә данәд кәси
Ки, чәвәнир фұрушәст, ja пиләвәр».²

Бу ше'рдә дилин ики вәзиғәсіндән (үнсиijәт васитәси олмасы — коммуникатив вә мә'на ифадә етмәси — експрессив) бири — мә'на ифадә етмәси — инсанын дахили аләминин ајнасы олмасы чох көзәл шәрһ едилмишdir. Бу садәчә мәчази мә'нада дејилмиш ағыллы бир мұбалиғә дејилдир, дил илә тәфәkkүрун бағлылығына ишарә едән долгун һәгигәтдир. Бу чәhәтдән һәмин фикир дилә мұасир марксист баҳышла нәинки зиддиjәт тәшкил етмир, әксинә, она тамамилә мұвағиғ кәлир. Мәһз өз дөгрүлугуна көрә һәмин ше'ри Мирзә Чәлил мисал кәтирир. Куja Иса алејіүссәламын сөзүнүн гүввәти кими Сә'дидән кәтирилән бу піе'р парчасы һәгигәтдә фелjetонун кинаjесини даһа да шиддәтләndирир. Бунунла да фелjetон әсл мәгсәдини долгун шәкилдә, нұffузедици бир һикмәтлә ифадә етмиш олур; Әбутұрабын дедикләринин әксинә олараг данышмаг лазымдыр. Чәр-

¹ «Молла Нәсрәддин», 1906, № 1.

² Еј ариф, ағызда дил нәдир? — һүнәр саңиби хәзинәсинин гапы-сынын ачарыдыр. Нә гәдәр ки, бу гапы бағлыдыр, кимсәкни чәвәнир сатан, ja чәрчи олдуғу билинмәз.

чилик етмәк юх, көзәл мәтләбләр, халгын, Вәтәнин азадлығыны ифадә едән, онун кәләчәјини ишыглы көстәрән гызыл сөзләр, мүбариәҗә сөвг едән одлу кәламлар ла-зымдыр.

Санки фелjetонун әvvәлиндәки һикмәтли мисралардан нәтичә чыхарылараг јекун вуруулурду:

Еj дил, дәхи динмә вә сүкут ет, сәни тары,

Лал ол вә данышма!

Сал башыны ашаға вә неч баҳма јухары,

Мал ол вә данышма!..¹

Ше'р бәдии чәһәтдән зәиф олса да, мәл'ун Эбутүраба долгун чаваб верә билирди: сүкут етмәк, данышмамаг үчүн лал олмаг лазымдыр; бир аз да долгуну, бир аз да сәнини, дүрүстү данышмамаг үчүн мал олмаг кәрәкдир, инсан чәмијәтини һеванлар аләминдән аյыран ичтимаи шүүрун ифадә васитәси диллир, демәли, һөјатдакылары көрүб дәрк етмәмәк вә ону дилинә кәтирмәмәк үчүн анчаг мал олмаг лазымдыр. Бу кинајәнин архасында Мирзә Чәлил данышмага — сәсини учалтмага ҹагырырды. Сабир дә:

— Көрмә! — Баш үстә, јумарам көзләрим!

— Динмә! — Мүтијәм, кәсәрәм сөзләрим! —

дејәркән бу мәтләбләрә ишарә едир, Эбутүраблара гар- шы үсjan галдырырды.

Журналда халг јарадычылығы нүмүнәләринин күтләви вә мараглы бир нөвүндән — тапмачадан сон дәрәчә мүвәффәгијәтли шәкилдә истифадә үсулу да диггәти чәлб едир. Журнал тапмача үсулу илә мұасирлик нөгтөжи-нәзәриндән ән мүһүм, ән актуал сијаси, ичтимаи, иғтисади мәсәләләри, еләчә дә ән зәрури мәишәт мәсәләләрини сон дәрәчә јығчам (елә јығчам ки, даһа ондан јығчам ола билмәз), сон дәрәчә анлашыглы (елә анлашыглы ки, даһа ондан да анлашыглы ола билмәз) бир тәрзә ифадә едирди. һәр «тапмачада» һәјатын бир саһәсинә тохунулур, рәнкарәнк сәһнәләр чанланыр. Чилдичилд китабларын мөвзусу бир чүмләjә сыйышдырылыр:

«1. О һансы шәһәрdir ки, глава диванханасынын он ики- нәфәр мүсалман вәкилиниң чүмләси бисавад вә мәһз бири ан- ҹаг һыгтана-һыгтана адыны јаза билир?

¹ «Молла Нәсрәддин»,
1906, № 1.

2. Көлдө улдуз чохдур, яа мұсалман базарында тұмархана?
3. нарада бир елә тә'лим китабы елә кәтирмәк олар ки, мұсалман ушағына түрк (Азәрбајҹан — T. h.) дилиндә савад еўрәтмәк мүмкүн ола?
4. Тәнбәллиқ вә гејрәтсизлик һансы мәмләкәттин кархана-ларында чыхыр?»

Мұһым бир һадисәни «тапмачаларда» олдуғу кими лаконик тәрздә вермәк үчүн истифадә олунан башга бир мұвағиғ форма «Телеграф хәбәрләри» иди, куя филан һадисәни журналын филан шәһәрдәки мұхбири телеграфла хәбәр верир:

«Петербургдан. Сакитликдир, гурд гузу илә отлујур.
Истамбулдан. Османлы һөкумәти күчә илә кедән вахт өс-
курмәји әналијә гәдәғен едибир».²

Нечә дә көзәл бир әдәби фәндидир. Нә гәрибә, мараглы хәбәрләр сечилмишdir: Ингилаб бешиji Петербургда сакитлик! Ингилаб шәһәринин тәлатумүнә, иғтишашына нечә усталыгla ишарә едилир!

Жаҳуд Түркиjәдә Әбдүлhәмид истибдадынын иртича дәһшәти нечә долгун бир истеһза илә чатдырылып! Ко-рундуjу кими «телеграмлар» һәтта «тапмачалар»дан да жыгчам вә долғундур. һәм дә өзлүjундә бу пријом нә гәдер мараглыдыр: тәзәчә нәшрә башлајан журналын мұх-биrlәri һарапала яылмышдыр — Петербург, Техран, Истамбул, Тәбрiz, Шамахы, Нахчыван вә с. узаг-узаг јерләрдән мәчмуәнин бириңчи нөмрәсинә «мұхбир телеграмлары» кәлмишdir. Лакин бу, ejni заманда, журналын жалныз милли چәрчивәдә галмајыб, мүәjжәn бир әрази илә мәһдудлашмајыб, башга-башга халгларын, узаг-узаг олкәләрин дә талеj илә марагланачағына ишарә иди.

Бүтүн бунлар һамысы нә демәк иди? Нә үчүн халг идракынын көзәл-көзәл бәһрәләринә «гәрибә» мұнасибәт бәсләнир? Халг идракынын һикмәтинге истеһза олунур? Әсрләрдән бәри яшајан дәрин-дәрин һикмәтләrin кинаjә мәгамына кәтирмәк нә үчүндүр? «Молла Нәсрәddin» нә һәнкәмә ачыр? һәлә Сә'ди Ширазинин көзәл кәламларыны Әбутұрабларын چәфәнк фикирләринә дәлаләт кими кәтирмәк нә үчүн? Бәлкә Әбутұрабын фик-

¹ «Молла Нәсрәddin», 1906, № 1.
² Женә орада.

ринә истеңза етдији кими, Сә'динин дә сөзләринә құлур? Бәс белә дејилсә, нә үчүн Сә'динин бәлагәтли, фәсаһәтли мисраларыны өзүнүн зәиф нәзминин мүгабилинә қатирир? Йохса бәдии дили садәләшdirән, ана дили шұарыны ирәли сүрән «Молла Нәсрәддин» бәдии тәфеккүру әлә салыр? О, тәзә үслубу илә бүтүн өзүндән әввәлки жазылы вә шифағи мә'нәви не'мәтләрә гаршы дурааг, халг идракынын, өлмәз дүһаларын жаратмыш олдугу бәдии ирсин нәһајәтсиз дәринликләрини дајазлашдырмаг, бәситләшdirмәк чәсаретинә дүшмәк истәјир? Бәлкә, «Молла Нәсрәддин» тәфтишчиликлә мәшғул олмаг — мұдрик халг әдәбијатыны вә дани сөз усталарыны, өлмәз классикләри тәфтиш етмәк истәјир, онларын шөһрәтинә көз жумур, онлары бәjәнмир, гуру тәшәххүс сатыр?

hәлә бу бир јана, халғын мәдәни јүксәлишинә чалышмаг истәјән бу «ағзыкоjчәk» журнал деjәсән техникаја да кинаjә нәзәри илә баҳыр — телеграфы әлә салыр, өзүндән дүзәлтдији, hансы уждурмачы «интеликентdәn» исә ешитдији, ja да башга дикәр мәнбәдән көтурдүjу бир-ики јалан-керчәk мә'lumatы телеграф хәбәри кими тәгдим едир?

Бүтүн бунлар әдәби мүһитdә бир чеврилиш, бөjүк бир ингилаб иди. Айда олурду ки, бу журнал jени бир әдәби мәктәбин гапыларыны тајбатај ачыр. «Молла Нәсрәддин» мәhз бунунла хәбәр веририди ки, о билаваситә халг әдәбијаты зәмининде дурур, онун истинад нөгтәси халг әдәбијаты, халг жарадычылығыдыр, халг дилидир. Буна көр дә халг әдәбијатындан өз үслубуна көрә истифадә ѡлларыны, бу әдәби хәзинәjә hансы гапыдан кирмәjин лазым олдугуну көстәрир вә hәmin гапынын ачарыны өз кәләчәk жарадычы гүvvәlәrinә тәгдим едирди. hәmчинин журнал илк нөмрәdәn хәбәр вермәji зәрури билириди ки, онун үслубу мәниjjәt e'tибары илә мүәjijәn дәрәчәdә классик әдәби үслублара гаршы дурса да, она жабанчы деjил, дöfмадыр, классик әдәбијатла билаваситә тәмасда олачагдыр, дайм онун ширин бәhрәlәrinдәn гидаланачагдыр. Буна көр дә «Молла Нәсрәддин» классик сәнәт усталарынын жаратдығы сөз сарајынын—мә'нәви не'мәтләр сарајынын hансы гапысындан кирмәjин вачиблиjини нишан верир вә hәmin гапынын сенирли ачарыны кәләчәkдә өз сәhifәlәrinи бәzәjәchәk гәlәm саhибләrinә тәгдим едирди.

Бу чәhәtlәriи hамысы «Молла Нәсрәддин» үслубу

нун тәзәлийиндән дөгөн форма јениликләри иди. Тамамила тәбии, һәм дә ганунаујгүн бир зәрурәт иди ки, журнал өз үслубуна мұвәффәгиј јәтлә хидмәт едә билән мұвағиг васитәләр жаратмалы иди. Аталар сөзу вә мәсәлләрдән истифадә үсулу, тапмача вә телеграф хәбәрләри формасына мурасиәт, классик әдәбијатта жени тәрздә жанашма вә с. бир тәрәфдән жени әдәби-ичтимай нағисе олан «Молла Нәсрәддин» үслубунун жаратдығы әдәби-бәдии пријомларын зәнкинлиji, формаларын рәнкарәнклиji, нечә дејәрләр, Нуh аjjamы васитәләринә, якниәсәглиjә дүшмән олмасы кими нәзәри чәлб едирдисе, дикәр тәрәфдән бу вәзијjәт журналын кәләчек сәнәткарларыны шаблончулугдан гачмага ҹагырыр, онлары жени-жени формалар, әдәби фәндләр тапмага һәвәсләндирир, ахтарышлара сөвг едирди.

«Манифестин» сонракы — үчүнчү чүмләсингә дејипир: «Еj мәним мұсәлман гардашларым! Зәмани ки, мәндән бир күлмәли сөз ешидиб, ағзынызы көjә ачыб вә көзләринизи јумуб, о гәдәр «ха-ха!..» едип күлдүнүz ки, аз гала бағырсағларыныз јыртылсын вә дәсмал әвәзинә әтәкләриниз илә үз-көзүнүz силиб, «лә'нәт шејтана!» дединиз, о ваҳт елә күман етмәјин ки, Молла Нәсрәддинә күлүрсүнүz».

Синтактик гурулушуна көрә мүрәккәб олан бу чүмлә садә бир диллә журналын охучуларына жени бир хитаб иди; диггәти бир даһа кәркиnlәшdirмәк үчүн әvvәлки мурасиәт ejnәn тәкrap олуңур: «Еj мәним мұсәлман гардашларым!». Дәрһал көзләrimiz гаршысына кәлир ки, журналы онсуз да диггәтлә охујан «мұсәлман гардашлар» гашларыны даһа сыйх чатыр, алынларыны даһа артыг гырышдырыр, һәр сөзу ачкөзлүкә гәбул едирләр, бу сөзләр санки онларын тәкчә бејнинә јох, үрәjinә, ганына да гида верир, инсан өзүнү бир бәладан сагалмыш кими јүнкүл hiss едир. Елә «мұсәлман гардашлар» чохдан бәри бу кәламлары көзләмиридими?! Бу шириң сөзләр haрадан назил олду? Ахыр ки, о күн кәлди. Ахыр ки, чуллу-чухалы «мұсәлман гардашлар»ы жада салдылар. Өзү дә бу кимдирсә чох јахшы адамдыр: көрүн нечә дә шириң-шириң дејир: «Аj мұсәлман гардашларым!». һәлә башга бир сөзә баҳ: «мәним». Бу даһа артыг јахынлыгдыр: «Еj мәним мұсәлман гардашларым!». Нәһајет, «мұсәлман гардашлар»ын чобан-чолуг дилинә арxa чевирмәдиләр, «битли-сиркәли, жамаглы-чындырыл

чөлчүләр»дән гачмадылар. Чохдан бәри һараданса ишылдајан гығылчым, дејәсәи, алышыб аловланмаг истәјир?! Бу гығылчымы аловландырмаг, оиуи шүалары-ны әтрафа яjmаг, бүтүн көрән, көрмәк истәjәn көзләрә чатдырмаг, истисини далга-далга апарыб, бүтүни дуjan үрекләри гыздырмаг үчүн, садә, мұлајим бир баһар қуләjn лазымдыр. Анчаг бу зәрә ишыг јаначагмы, бөjүjүб бир Күнәшә чевриләчәкми? Истәr-истәmәz адам дүшүнмәли олурdu:

Кәр ағзы күләкли кишиләр пүфләмәсәди,
Бир шә'm ки асуðа јаныр, һәм да јанарды.

«Зәмани ки, мәндән бир күлмәли сез ешидиб...»—aha, демәли, бурада күлмәли мәтләбләр јазылачаг, күлмәли сөзләр дејиләчәк. Демәли, буна көрә журналын ады «Молла Нәсрәddin»дир. һәлә бу јерә чатанда, јәгин ки, чохунун јадына Молла Нәсрәddиндән бә'зи сөзләр дүшүр, әvvәl-әvvәl бир яхшыча күлүр вә дејир: «Аллаh сәnә рәhмәt еләsin, Молла!». Анчаг бирдәn нә кәлир: «...о вахт елә куман етмәjин ки, Молла Нәсрәddине күлүрсүнүз».

Aha, дејәsәn, Молла зарапата башлајыр; бәс кимә күлүрләр? «Еj мәним мүсәлман гардашларым! Әkәr билмәк истәsәniz ки, кимин үстүнә күлүрсүнүз, о вахт гојунуз габағыныза аjnаны вә диггәтлә баҳыныз чамалыныза».

Дана сөhбәт бу јерә чатанда «мүсәлман гардашлар» арасында икитирәлик башлајыр; бә'зиләри фикирләширләр: бәли, һәмишә Молла Нәсрәddin касыб-кусубун тәрәфини сахламыш, зәhмәткеш адамын досту олмушшур, варлылары, ханлары, шаһлары, масгараја гојмушшур, назырчаваблығы, агиллиjилә һәмишә онлары мат еләмишdir. Јәгин ки, инди дә иши еләләрилә олачагдыр (анчаг унудурдулар ки, «Молла» онлары да јаддан чыхармајачаг, онлара да бә'зи сөзләр дејәчәкдир); Молла Нәсрәddини чох ешиитмишик ки, инди дә јазыларыны охујаг, көрәк бу мәзәли киши, дөгрүдан да, нечә кишидир! Анчаг, дејәsәn, бу «Молла» бир аз о Молладан чиддидир, јаман башлајыб! Бә'зиләри дә башга чүр фикирләшир вә бир-биrJәrinә дејирләр: дана бу нечә јада салмаг олду? Елә ширин-ширин «Еj мәним мүсәлман гардашларым!» дејәндә агла кәлирди ки, кимдир айын-күнүн бу вахтында мүсәлманы әзизләjәn? Дејәsәn, бу

«Молла» мұсәлман гардашларына» саташыр: бу нә сөздүр: «Ешшәйә күчү чатмыр, мұсәлманы тапдалајыр». Бу мұсәлмана саташмагдыр. Елә лотулар жаңы еләжібләр ки, алдадыб улағыны әлиндән алышлар, бу елә саташылмалы кишиидир. Бу нечә Молладыр, баша дүшмүр ки, «һәрчәнд дүнјада бәдбәхт вә лакин ахиретдә чәннет саиби мұсәлманлардыр», мұсәлман дүнјанын ән мө'мин бәндәсидир. Жох, дејәсән, бу «Молла» о Молла дејил, бунунла еңтијатлы доламаг лазымдыр; она сирр вермәк олмаз, адамы чамаат ичиндә рүсвај едәр.

Беләликлә, елә илк чүмләләрдән «мұсәлман гардашлар» «Молла Нәсрәддин»ә мунасибәтинә көрә ики чәбінәјә айрылмага башладылар. Бу, «Манифестин» сон дәрәчә аjdын вә сәрраст ифадәсиндән докурду. Анчаг һәр ики чәбінән нұмајәндәләри бир һәгигәти баша дүшмүшдүләр ки, бу, ләтифәләр гәһрәманы олан Молла Нәсрәддин дејилдир. Дәрк едирдиләр ки, бура ади, мәзәли, күлмәли ләтифәләр мејданы олмајағадыр, көрүнүр, күлмәклә мәсәлә битмири; бу, әjlәнчәли ләтифә құлушу кими кеф ачмайдан өтрут жаранмыр; күлмәк лазымдыр, лакин ондан соңра фикирләшмәк, дәрин-дәрин дүшүнчәләр башлајыр. Инди «...ағзынызы көјә ачыб, көзүнүзү жумуб...» ифадәсинин мә'насы аждынлашыр. Биринчи чәбін буны зарапатла, икинчи чәбін исә кинаја илә дејилмиш кими гәбул едир — көзүнүмулу баҳдыгда аjnада нә көрмәк олар? Демәли, дүнja көрмүш «Молла» өз ариф охучуларына ишарә едирди ки, көзүгапалы баҳмаг жарамаз, көзүчачыг олмаг, ешидилән күлмәли сөзләрин әсл мә'насыны, күлдүрән жох, дүшүндүрән мә'насыны тапмаг лазымдыр.

«Манифестин» сонракы чүмләсindә дејилир: «Сөзүмү тамам етдим, анчаг бирчә үзрүм вар: мәни кәрәк бағышлаасыныз, ей мәним түрк (азәрбајҹанлы—Т. h.) гардашларым ки, мән сиз илә түркүн ачыг ана дили илә данышырам».

«Молла Нәсрәддин» үзр истәјир, «түрк гардашларынын исә севинчдән көзләри жашарыр. Бунун үчүн үзр лазым дејилди, бу, шад хәбәрdir, бу, «түрк гардашлар» үчүн нәһајәтсиз бир севинчин мүждәси иди. Онлар шәһадәт бармагыны чәнәсine сөјкәјиб, көзләрини сонсузлуг ичә-рисинде hanсы бир нөгтәjә исә зилләjәрәк, дәрин фикрә кедирләр: гәрибәдир, күндә мин чүр фырылдаг гуранлар, һәр аддымда бир чииајет едәнләр нәчабәт әрканы

илә, барсыз ағач тимсалында башларыны дик тутанлар өз тұнаф һәрәкәтләриндән гүррәләнир, Молла исә айдын данышдығы үчүн үзр истәјир. Нә үчүн? Ондан өтру ки, «түрк дили (Азәрбајҹан дили — *T. I.*) данышмаг езибидир вә шәхсин елминин азлығына дәлаләт едир».

Бу чүмлә айдынлашдырыр ки, «Молла Нәсрәддин»ин јухарыдақы сөзләриндә сәрт бир кинајә вардыр — доғма ана дилинә арxa чевиран «јенилигчиләрин», вәтәнин чөрәјини јеиб әчинәбіләрә хидмәт едән мәдәнијәтбазларын, өз валидејнинин үзүнә ағ олан нанкор өвлад тимсаллы, милли дујгусуз, милли һиссәдән, гејрәтдән мәһрум олан космополитләриң үрәйинин башыны нишана көтүрмүш сәрраст бир кинә! «Тәрчуман»ын, «ћәјат»ын бүнөврә дашларыны силкәләјән, јериндән ојнадан илдырым гүдрәтли бир кинајә! Ана дилиндә данышдығы вә јаздығы үчүн һәр күн «лисан-али» азаркешләри тәрәфиндән истеңзаја гојуланларын көзләринә ишыг, ирадәсинә чәсарәт кәтирән бир кинајә!

«Түрк гардашлар» шән бир руниjjә илә ардыны охуурлар: «Амма һәрдән бир кечмиш күнләри јад етмәк лазымдыр: салыныз јадыныза о күнләри ки, ананыз сизи бешикдә јыргалаја-јыргалаја лај-лај дејирди...»

Анчаг бурада айдын олур ки, јухарыда дејилмиш фикир јалныз кинајәдән — инсаны әjlәndirmәк үчүн ишләнән бир кинајәдән ибарәт дејил; орада ёни заманда писан шүүруну нараһат едән дәрин бир тәэссүф һисси дә вардыр, демәли, бу, һәзин, кәдәрли тәэссүфлә гарышмыш нүфузедичи бир кинајәдир. һәмин тәэссүфлү кинајә «түрк гардашларын» көзләрини јашардыр.

Сонунчу чүмләнин билаваситә өзүндән тамамилә башга бир гәнаэт дә насил олурду. һәмин чүмлә илә «Молла Нәсрәддин» өз охучуларынын диггәтинә чатдырырды ки, бу сатирик журналда, онун сатирик-комик јазыларында лирик лөвһәләр дә күлүмсәјәчәкдир, онун сатирапары лирик мәгамларсыз олмајачагдыр. Догрудан да, сатирик иfadәләр мүһитиндә һәр јандан кинајә илә әнатә олунмуш бу чүмләнин өзү нечә дә сәмими бир лирика сәдасы илә сәсләнир! Бу тәнһа дүшмүш лирик чүмлә һәмин сатира мүһитиндә гәриб көрүнмүрмү? Тәк бу чүмлә бөյүк бир лөвһә јарадыр: инсан чох мәмнунијәтлә кечмишә, гајысызыз көрпәлик илләринә гајыдыр, санки гулагларында бешик сәсләри сәсләнир, санки гаибанә бир сәс һәзин-һәзин ешидилән ана лајласы охуур.

Тәк, бирчә олан чүмләнин (һәтта о бүтөв дә дејил, мүрәккәб чүмләнин бир ниссәсидир) јаратдығы лирик тәэссүрат узун заман инсанын ниссинә, тәфәккүрунә һаким кәсилир. Тәк, бирчә олан чүмлә өзлүйүндө бөйүк бир аләм чанландырыр. Бу аләм тез көрүнүб нисс едилмәз сурәтдә гејб олан фото дејилdir, чанлы һәјатын унудул- маjan бир парчасыдыр. Мәһз буна көрә дә сүр'етлә оху- нуб үстүндән кечилән ади сез јығыны олмајыб, инсан шүүруну магнит гүввәси илә сахлајан, ону дүшүнмәjә, нәтичә чыхармаға мәчбур едән нәһәнк бир параграф тә'сири бағышладығындан о, мөвчуд сатира әнатәсиндә гәриб көрүнмүр, сүн'и сәсләнмиr. һәмин чүмләнин икинчи јарысындан јенә дә әvvәлки ифадә тәрзи бәрпа олунур: «...вә сиз гулаг агрысы сәбәбинә сакит олмурдуңуз. Ахыры бичарә ананыз сизә дејирди: — Бала, аглама, хортдан кәләр, сәни апарар! — Вә сиз дәхи чанынызын горхусундан сәсинизи кәсиб агламагдан сакит олурду- нуз».

Бунунла да «Молла Нәсрәддин» башга бир чәһәти, дикәр бир аләми дөјәчләjән кинаjәjә кечирди. Анчаг, һеч шүбhәсиз, бу ичтимаи кинаjәни ади зарафат тону, зарафат тәрзи һесаб едәнләр дә јох дејилди. Кинаjә илә зарафатын бүтүн охучулар тәрәфиндән ejni дәрәчәдә сечилдијини демәк чәтингидir. Лакин бу, олдүрүчү дејилди, чәhаләт мүһитинин јетирмәси олан авам валидеjләрә гаршы ачы бир јумор иди.

Бурадан белә нәтичә ашкар олурdu ки, «Молла Нәсрәддин» һамыја бир көзлә бахмадығы кими, һамыны да ejni сәртликлә, ejni кинаjә илә сатира һәдәфинә көтүрмәjәчәkдир; һәр кәсә өз мугабилиндә паj дүшәchәkдир.

«Молла Нәсрәддин» өз «Манифестини» битирирди: «hәрдәn бир ана дилини данышмаг илә кечмишdәki көзәл күnlәri jad etmәjin nә ejbi var?!».

heч шүbhәsiz, «Молла Нәсрәддин» бурада «кечмишdәki көзәл күnlәri» ики мә'нада ишләdirди: биринчиси, ифадәnin кинаjәli mә'насыдыр; икинчиси исә, мүстәгим mә'надыр: дөгрудан да, ушаглыг илләри инсан өм- рүнүн ширин чағларыдыр. Мәhз бурадан «Манифестин» сон чүмләsinin эсл дәрин, кениш mә'насы башланыр. «Ушаглыг чағы өмрүн көзәл күnlәridir» — бу көзәллик анлаjышына jazычы нәji дахил едир? Чох шеjләri. Анчаг биринчи ачдығы мәтләблә бағлы — ана дилиндә данышмагы; ахы ушаг ана дилиндә лајла динләjәr, ана

сы ушагы плә ана дилиндә данышар; ушаг да дил ачанда анасы илә, таныјыб-билди, дуруб-отурдуғу, үнсијјетиндә олдуғу һамы илә «сұду доланыб ганы олмуш» һәмин анасының дилиндә данышыр. Беләликлә, ана дилинә, ана сүдүнә өкеjlәшән бир групп интеликент — «зијалыја» кинајә едән үзрүндән соңра «Молла Нәсрәddин» ачыг алына, бөјүк Үрәклә ана дилиндә данышмага башлајыр.

Беләликлә, «Манифест» нидалы бир суалла битирди; сон чүмләдәки нидалы суал «турк гардашларын» шүүруну сәфәрбәр едир. Бу чүмлә «турк гардашлары» гаршысына суал ғоур, мүһүм бир суал — халгын, вәтәнин кәләчәк мүгәddәратының чавабы олан бир суал! һәмин суалдакы нида гүдрәтли бир әл ними јапышыб «турк гардашлары» силкәләјир, онлары эсрләрин ағыр јухусундан — күмраһыг, раһатлыг, динчлик јох, јорғунлуг, сүстлүк вә әталәт кәтирән јухудан аյылмаға ҹагырырды. Бу нида гәфил, наканани бир зәrbә кими «турк гардашларын» шүүруна дәјиб онлары сәксәндирир, өзүнә кәтирир, чәналәт мүркүсүндән айрырды, хош, тәмиз һавалы мүһитә сәсләјирди. Бу нида һәмин суалы фәаллашдырыр, онун чавабыны зәрури бир тезлијә чевирирди.

Журналын биринчи нөмрәсендә Шәргин (бир гәдәр мүбалиғә илә десәк бәлкә дә дүнjanын) демәк олар ки, бүтүн мүһүм мәсәләләrinә тохунулур, һәм дә бу мәсәләләрә демократии мөвгедән, мүтәрәгги баһышларла јанашилыр. Бурада мәнфур зәнијјәт, Шәргин ичтимаи һәјатында онун чүрүдүчү әпридичи тә'сири ифша олунур, халглар достлугу тәблиг едилүр, милли нифаг салан мүртәче гүвшәләр сатира һәдәфи сечилир, дөврүн мүстәбид үсули-идарәси, әмәкчи халг күтләсингаршы онун әдаләтсиз рәфтары нәзәрдән яйынырды.

Журналын әдәби-бәдии вә ичтимаи симасыны мүәj-jәnlәшdirән бу илк нөмрә һәлә «Молла Нәсрәddин»и көрмәмиш, лакин белә бир әдәби һадисәнин варлығына еһтияч һисс едән, онун јохлуғуну дилсиз дахили бир јангы илә дујан кәләчәк молланәсрәddинчиләр үчүн һәм сијаси-ичтимаи платформасына, һәм дә әдәби-сәнәткарлыг тәләбинә көрә һәгигәтән програм тимсалында олду.

2. ҮСЛЮБ ВӘ ӘГИДӘ БИРЛИЖ

Гу нөмрә Тифлисдән узагларда — Азәрбајчаның кечмиш шөһрәтли шәһәри, Хаганинин, Сејид Әзимин вәтәни олан Шамахыда сабун кәсикләри јанында әлиндә кағыз-гәләм ше'р јазан кәләчәйин бөյүк Сабири үчүн дә програм олачаг иди. Бәлкә бу журналы охујаркән неч кәс Сабир гәдәр нәһајәтсиз бир севинчлә гучаглашмајачагды. Белә бир журнала надир исте'дадынын гүдрәти гызыл күлчәси ними гара торпаг алтында кизләнмиш Сабир гәдәр неч кәс мөһтәч дејилди. Ганына нопмуш бу гүдрәт нә гәдәр кәрәксизлик дәрәчәсиндә галмалы иди?!? «Молла Нәсрәддин» бир әл кими дүјүмләнмиш бу гүдрәтин тилсимини гырды. Индијә гәдәр сәбр етмиш бу гүдрәт ганадланараң, фыртына гушу кими бүтүн Азәрбајчаны, бүтүн Шәрги тәлатумә кәтирди.

«Молла Нәсрәддин»ин илк нөмрәси Шамахыда Сабирә дә чатды. О, нәһајәтсиз бир севинчлә, фыртыналы бир кәдәрлә, ачкөз бир мәһәббәтлә журналы охуду. Охујуб фикирләшди, дүшүндү; фикирләшиб, дүшүнүб охуду.

Сабир елә буны көзләмирдими? Долмуш бир үрәјин бошалмасы мұвағиғ бир ишарәјә бәнд олмурму?!

Сабирин тәфеккүрү журналын бүтүн гајесини вә тәләбләрини ән инчә јерләринә гәдәр дәрк еләди. О көрдү ки, журнал сағлам фикирләр, мүтәрәгги идејалар ајнасы олдугу кими, ejni заманда, јүксәк сәнәткарлыг мејданыдыр. Лакин Сабирин ән кичик нәгтәләри белә сечән гартал диггәтли нәзәрләри бир јерә даһа чох бәнд олурду; журналы нечә дәфә вәрәгләсә дә, hәр сәһиғәни нечә дәфә ашырса да, баҳышлары ән чох бир јерә илиширди. О бу надир сәнәт нұмұнәсисин бир сәһиғәсінә кәдәрлә баҳырды, көзләринә инанмамаг истәјирди.

Кәр гејриләри чәмдәјинә вурсала, динмә!

Кәр башын әјиб пејсәринә дурсала, динмә!

Памал едә дүшмән сәни, сәбр ет, бала, динмә!

Ja зұлм едә, ja бојнуна кәндир сала, динмә!

Ja рузуну өзбәр илә әлиндән ала, динмә!

Сал башыны ашағы вә неч баҳма јухары,

Лал ол вә данышма!

Кәр гүссәләниб еjlәјәсән наләвү зары,

Мал ол вә данышма!

hәр бир-икни күп дур аяға, бағла дүканы.

Кет бир јавуг һәммамә, узан, бағла һәнаны...

Сабир дөнэ-дөнэ охујур вә инанмырды. Мәзмун өз јериндә, мәтләб кәрәклидир, чох сәчијјәви мөвзудур. Анчаг нә әчәб «Молла» белә бир сөнүк нәзми ше'р ады-на вермишдир? неч белә бир журнала белә ше'р јарашармы? Бу нәэм парчасы «Молла Нәсрәддин»ин көзәл, јарашыглы либасында, диггәтлә назырланмыш формасында бир јамаг кими көрүнүрдү; һәм дә ағ палтардакы гара јамаг кими айдынча сечилирди.

«Молла Нәсрәддин»ин бу гүсурұна Сабир анчаг белә бир чаваб тапа билди: жәгин ки, журналын шаири јохдур; бу, нөмрәни ше'рсиз бурахмаг истәмәјән бир насири гәләминин мәһсулудур.

Демәли, журнал бу ше'ри бурахмагла өз охучуларыны хәбәрдар едири ки, о шаирсиздир; мәчмуә өз шаирини сораглајырды; өз нәсринә мүгабил ше'р, өз насириңе мүгабил шайр ахтарырды. «Молла» нечә дә сәмимидир, һәм дә ҹәсарәтлидир; «али сәюә» нұмајәндәләринин һүчумундан горхмур, онларын тәһигириндән чәкинмир. Бу анчаг јүксәк, нәшиб идејалар угрунда мүбәризә апа-ран, бүтүн варлығыны халғынын, вәтәнинин хидмәтинә верән бөјүк бир вәтәндашын фәдакарлығы иди.

Сабир тәләсмәли иди. О, «Молла»нын көмәјинә чатмалы, онун сәсинә сәс вермәли иди. «Молла»ны бу мејданда тәк гојмаг олмазды. Буна көрә дә гәләмини көтүрдү вә «Молла Нәсрәддин»ин өз үслуб тәрзинә мұвағиг шәкилдә жазды:

Милләт нечә тарач олур, олсун, нә ишим вар??
Дүшмәнләрә мөһтәч олур, олсун нә ишим вар??
Гој мән тох олум, өзқәләр илә нәди карим,
Дүнијаву ҹанаң ач олур, олсун, нә ишим вар?!

Өвләди-вәтән гој һәлә аварә долансын,
Чиркаби-сәфаләтлә эли, башы, булансын Дул
өврәт исә саилә олсун, ода јансын Анчаг мәним
авазеји-шә'ним учалансын.

Милләт нечә тарач олур, олсун, нә ишим вар??
Дүшмәнләрә мөһтәч олур, олсун, нә ишим вар??

Нәһајәт, «Молла Нәсрәддин» өз шаирини тапды. «Молла Нәсрәддин» бу рәван мусигили, сәрраст гафијәли, дәрін мәзмунлу ше'ри интизарла, нәһајәтсиз һәјечанла көзләјирди. Бир һәгигәтдир ки, журналын кәләчәк талеи белә бир шаирдән, онун мәзмунлу, дузлу ше'риндән чох асылы иди. Ше'р журналын руһуна сон дәрәчә

jaxынды, онун үслубунда иди. Лакин бурада гәләм сабибинин өз нәфәсинин һәрарәти хүсуси бир гызынылыгыла сечилирди. Айдын олурду ки, «Молла Нәсрәддин»ин нәфәсинә жени бир истилик кәлир, тәзә бир этир, руhy охшајан хош бир тәравәт артырылып, онун ганадларына сонсуз бир гүввәт долурду.

Дана бу тә’р «Лал ол вә данышма» нәзм парчасына бәнзәмирди, әсл санат нұмунәси иди.

Ше’рин журналын үмуми аһәнкинә нә дәрәчәдә жахын олмасыны даһа айдын тәсәввүр етмәк үчүн тәк ону хатырламаг кифајәтдир ки, онун әввәлине «Нијә мәни дојүрсүнүз» адлы чох ибрәтли бир фелjeton да артырылышдыр; журналын редактору Ч. Мәммәдгулузадә тәрәфиндән жазылмыш һәмин фелjeton ше’рин мәзмунуна чох жахындыр. Ше’р фелjetонла үзви сурәтдә бағлыдыр, санки һәр икиси бир гәләмин мәһсулудур:

«А моллалар, нијә мәни дојүрсүнүз?.. Олмаја горхурсунуз ки, әјилиб чамаатын гулағына бир нечә сөз пычылдајам, бир нечә мәтләбләрдән акан едәм?.. Мән дә моллајам, сиз дә мол- ласыз. Амма бир балача тәфавутымуз да будур ки, мән, неч олмаса, бир парча галын қағыз үстә бир нечә нағыл-нугул жазыбы, илан-гурбага шәкли чәкирәм вә пајлајырам мүсәлман- лара ки, огул-ушаг шәкилләре баҳыб құлсүнләр вә нөкәрләр қағызын. ч алыныг едіб асанлыг илә очагы жандырысынлао. Амма сиз моллалар дејирсизиз: ушагларын да чаны қәһәннә- мә, нөкәрләрин дә!»

Фелjetонла ше’р ванид бир мәгсәд күдүр. Санки өз шаиринин мәсләкчә жахынлығыны нұмајиши етдирмәк үчүн мәчмуә фелjetонла ше’ри ejni башлыг алтында бирләшдирмишdir; даһа журналын нәбзи там гајдасында иди; инди онун жашамаг горхусу јох иди.

Ше’р, сөзүн там мә’насында, «Молла Нәсрәддин» идеяларындан гидаланмышды. Ше’рдә билаваситә журналын әввәлки нөмрәләрindә гојулмуш мәсәләләре дә тохунулурdu; Сабир ejni заманда журналда мүшәнидә етмиш олдугу бә’зи ишарәләрин поетик ифадәсини вермиш, бә’зи ejhamлары поетик чәһәтдән үмумиләшдирмишди. Биз жалыз журналын идея истигамәтиндән ирәли кәлән үмуми руhy демирик, ше’рдә өз әксини тапмыш, биринчи нөмрәдән кәлән айры-айры конкрет штрихләри нәзәрдә тутуруг. Буну айдын шәкилдә тәсәввүр ет-

ыæk үчүн, heч олмаса, hәмин ше'рин ики бәндинә нәзәр салаг:

Сәс салма, жатанлар аյылар, гој hәлә жатсын,
Жатмышлары, разы дејиләм, кимсә ојатсын.
Тәк-тәк айылан варса да, hәтт дадымча чатсын.
Мән салим олум, чүмлә-чаһан батса да, батсын...

hәр милләт едир сәһифеи-дүнијада тәрәгти,
Еjlәр hәрә бир мәзизили-мә'вадә тәрәгти.
Jорған-дөшәјимдә дүшә кәр јадә тәрәгти,
Биз дә едәрик аләми-ро'јадә тәрәгти...

heч шубhәсиз, бу мисраларда «Молла Нәсрәддин»ин биринчи нөмрәсинин ilk сәһифәсindә чәкилмиш шәклә ишарә едилir. Bu о демәк дејилдир ки, ше'рин өз бәдии үмумиләшdirмәси јохдур. Гәтиjjәn! Ше'rdә Шәрг hәjаты үчүн сәчиijәви олан типик бир мәнзәрә экс олунмушdур. Лакин Сабир журналла үзви hәmrә'jли малик олдуғunu бир даһа долгун нәзәрә чарпдырмаг үчүн hәмин шәклә ишарә вурур; шәкилдә жатыш—«jорған-дөшәjиндә», «аләми-ро'јасында» тәрәгти едәn Шәрг әhли — «мұsәлманлар» нәгш олунмушdур: «Сәс салма, жатанлар айылар, гој hәлә жатсын» — дејәркәn шаир Шәрг эталәтини ifsha едәn поетик үмумиләшdirмә вермәклә бәрабәr, heч шубhәсiz, hәmin шәкилдәki вәзиijәti jada salmag истәмишdir. Лакин бу «ширин jухуя» кетмиш адамлар ичәриеindә тәk-тәk кәrnәшәnlәr dә варды; бунлар ингилаб далgalарынын сәdasыны «jухуда» eшидиб айылмаг истәjәnlәrdir. Сабир «Тәk-тәk айылан варса да, hәтт дадымча чатсын» — демәklә bir dә mәhз hәmin мәnзәreni хатыrlады.

Беләliklә dә, «Молла Нәсрәdдин» надир исте'dad саһibi олан өz Сабирини тапмышды. hәm dә kөzlәdi-jindәn dә tez, kөzlәdi-jindәn dә jaхshы.

Gejd etdik ki, hәlә биринчи ше'rindeki аjры-аjры ишарәlәrlә, hәm dә bутөвлükдә ше'rin үмуми форма, bәdii дил вә mәzmunu ilә Сабир журналын истәr идеja чәbһәsinini, истәrsә dә үslubunu inchәdәn-inchәjә dujdugunu dәrk etdiyini билdirdi. Сабирин kәlәchәk satiralarыnda «Молла Нәсрәdдин»in әvvәl хатыrlадыgымыз bүtүn формаларыndan kениш sурәtдә, hәm dә jaрадычы bir tәrzә istifadә etdiyinin шaниди olurug.

«Молла Нәсрәdдин» журналынын күчлү satира vasitәlәrinidәn олан «тапмача» формасыndan vәchdә kәlәn

Сабир, һәмни шәкилдә өзу суаллар гурур вә چаваблар верир. Сабир поэзијасының گәлбә сирајет едән дилиjlә верилән бу суалларын һәр бириның چавабы әзијјәтләрлә пәнчәләшиб әзилән инсанларын дәрдинә дәрмандыр:

Тап көрүм:
Һәп кичикләр кичик икән бојујур,
О нәдир ки, бојук икән кичилир?
Ал тапдым:
Бу кичилмәк фәгәт мүсәлманын
Бојуна һәр бир әмрә бичилир.

Бу үсуулун һәм лаконикили, һәм дә дүшүнчәјә даһа чох тә'сир етмә гүввәсини јүксәк гијмәтләндирән Сабир, чәми дөрд мисра илә Шәргин инкишафыны ләнкидән хәстә адәтләри сарказм нештәринин ағзына верир.

Бизә белә кәлир ки, Сабир ше'рләриндә әсас јер тутан бәдии суаллар «тапмача» формасындан кәлән гијмәтли бәһрәләрдир. Бу мәһз һәмин бәдии шәкилдән јарадычы сурәтдә истифадәнин ибрәтли бир инкишафы кими изән едилмәлидир. Әлбәттә, илк баҳышда бәдии суалларла «тапмача» формасы арасында һеч бир үзви әлагә олмамасы күман едилә биләр; бурадакы һәигигәт јалныз ондан ибарәт ола биләр ки, дogrудан да, формал зәнири чәһәтлә һәмин јаҳынылығы тәсәvvүрә белә кәтирмәк олмаз. Амма Сабирин бәдии суаллары илә «тапмача» формасы арасындағы бағлар о дәрәчәдә инчәдир ки, ону илк баҳышда сечмәк мүмкүн дејил. Экс налда Сабир тәглидчи оларды, сурәт көчүрән кими танынарды, бир сөзлә дани Сабир олмазды! Онун е'чазкар јарадычы тәфеккүрү дәрк етдиини мәһз белә мүкәммәлликлә һәзмә кәтире билирди. Сөзүн әсл мә'насында јарадычы истифадә мәһз белә олмалыдыр. Бу, Сабирдә кәмијјәtin кејфијјәтә кечмә диалектикасыдыр. Әкәр Сабир садәчә кәмијјәт дәјишикликләри илә кифајәтләниб јени кејфијјәтләрин нумайшкary олмасајды, о заман онун да ады тарихдә јашамаг һүтугу газана билмәјиб, әсәрләри өзләриндән габаг өлән тәглидчиләрин «јарадычылығы» кими заман кечдикчә лазым олмадығы үчүн ундуулан, јаддан чыхарылан тәзкирәләр архивинде галарды.

Үмумијјәтлә, Сабирин истифадәси һәмишә бир чичәк-дән јетишән мејвә тимсалыннадыр; биз алманы дәрдикдә онун өз этрини вә дадыны дујуруг; онун үзәриндә этә, ширәјә долдугу чичәини хатырламаг һеч ағлымыза да

кәлмир (буна heч лүзүм да жохдур); налбуки hәр алма бир чичәйин бәһрәсидир. Сабириң бәдии суалларыны даһа да дәринләшdirән мәһz hәmin суалларыны әсасында дуран илк рүшеjмләрdir. Зәнири чәhәтиңе көрә jухарыдақы «тапмачасына» бәнзәjен «Еjб икән шәхсә көрә nәfсины әjмәk, әчәба» мисрасы илә башлајан тазијанәни хатыrlамаг кифайәтdir.

Сабириң бу гәбилдән олан суал-чаваблары онун «тапмача» формасы илә тапмачадан чох-choх узаг олан эсл бәдии суаллары арасында кечид тәشكil еdir. Bu, hәmin форманың диалектик инкишаф силsиләсindә зәрури, лабуд бир hәlgә иди. Белә суал-чаваблар бир тәrәfdәn өзүнүн мәhz «тапмача» формасындан нәsh'et etmәsinи гиемәn аждын шәкилдә нұмашиш етдирир, дикәr тәrәfdәn кечид бир мәрhәlә олмагла Сабириң әксәr бәдии суалларының «тапмача» шәклиндәn инкишаф etmәsi hәkmүнү әjаниләшdirir.

Нә үчүн мәсәлә бу шәкилдә гојулур? Она көрә ки, халг ярадычылығында тапмачалар инсаны дүшүндүрөn, онун ағлыны сүр'етlә нәтичә чыхармаға сөвг едәn бир формадыр. hәmin форма мәчбүр еdir ки, инсан hәjатдақы нағисә вә әшjалары әгләn мұgaјisә etcini, онларын арасындақы мұнасибәтләri мүәjjәnlәшdirmәjә, бүnlардан нәтичәләr чыхармаға чалышсын. Белә бир вәзиijәtдә инсан ағлы истәr-истәmәz фәаллашыр. Bu наlда һамы ағыл ишләтмәli оlур, tәfәkkүr дәrәchәsindәn асылы олмајараг һамы дүшүнмәli, дүzmү-janlyshmy бир сөz демәlidir. Тапмачаның әn сәmәrәli, tәkanverichi чәhәti dә mәhz будур. Улу бабаларымыз бу форманы мәhz она көрә jаратмышдыr ки, инсан өz беjнини, idракыны инкишаф etdirmәk үчүn дaim фикиrlәshsin, ахтарсын, hәjатын никмәtinе jол тапмaga чәhд etcini.

Сабири бу формаja мұрачиәt etmәjә чагыран сәbәләрдәn бири dә тапмачаның мәhz hәmin сәmәrәli тохуму иди. Сабир dә дүшүндүrmәk, нәтичә hasil етdiрmәk istәjirdi. O, hәgigәti бәsит шәkiлдә diktә etmәkdәnsә, hәmin hәgigәti долгун тәrzdә гавратmag үчүn охучуларын шүүруну фәаллашдыrmaғы даһа үстүn тутурdu. Бир бу чәhәtinи, бир dә jығчамлығыны нәzәrә alaраг, шифаhi әdәbiyjat формасыны jазылы әdәbiyjata kәtiрәn «Молла Нәсрәddin»ин тәшеббүсүnә, новаторлугуна Сабир сәs верәrәk ону даһа da тәkмилләшdirdi.

Бәдии суалларының илк мәnbәjини көrmәk вә она

даха гәтийjәтлә инанмаг үчүн Сабирдә «тапмача» формасынын тәдричи инкишафыны, тәкамүлүнү ардычыл мисалларла әjаниләшdirмәк мараглы оларды. Эввәлчә:

— hәп кичикләр кичик икән бөjүjүр,
О нәдир ки, бөjүк икән кичилир...

Сонра:

Нә лап кичик, нә дә чох да чох иридир,
Гарны јогуи, бөјиу да дам тиридир,
Руhy олуб, иәфси hәлә диридир,
Иисаниjәт палтарынын киридир. —
Мәмдалидир, эксикләрин биридир!
Молла эми, көр тапдым, ja тапмадым.

Дана сонра:

Кимдир ариф? — деjә сордум, дедиләр, эсә көрә:
Арифин инди нә дини вә нә иманы олур.
Буну билдим, таныдым, заһиди сордум, дедиләр:
Занидин неч шеjи олмазса, чибишданы олур.

Нәhајәт:

Нә билирдик, нә зәнирмardы китаб?
Биз олан евдә hачан варды китаб?

Бурада беjти әvvәлки мисралар силсиләсинә баглаjan мә'на ондан ибәрәтдир ки, «китаб» сөзу hәmin характер үчүн әvvәllәr bir тапмача тимсалында олмуш, инди исә ону (тапмачаны) тапмышдыр, өз дүнjакөрүшү чәрчivәsinde китабын нә олдугуни баша дүшмүшдүр. hәmчинин:

Наәhл олана мәтләби гандырмаг олурму?
Сөz ганмыjана зор илә гандырмаг олурму?

Бурада мәтләб чавабы көзләнилмәjәn, даха догруsu, чавабы өзүндә олан bir «тапмача» — bir суал шәклиндә гоjулур (асанлыгla беjtin әvvәlinә «Ким деjәр?» суалыны артырыб, формача халг әдәбиjаты тапмача- сына уjгун bir модел әлдә etmәk олар). hәmчинин:

Сәn деjилмидин, дедин: думдур үмидкаhымыз?
Мәn демәдимми, вар буна думдуру иштибаhымыз?
Бакы вәкили кетдими, олдуму дадхаhымыз?
Кет, hәлә хамсән, долан, мәn деjәn олду, олмады?

hәmin бәнддә вахтилә сиррли bir мүәмма шәклиндә, ekәr белә demәk мүмкүнсө, ичтимai тапмача тимсалын

да ичтимаијјэт гаршысында дуран мәсәләләрим суал шәклиндә нәтичәси верилир. Нечә дејәрләр, һәмин ичтимаи мәсәләләр бу заманлар тапмача тә'сири бағышламыш, буна мұхтәлиф چәбінин нұмајөндәләри мұхталиф чаваблар вермишләр. һәјат бу чаваблары дүрүстләштирмиш, һансы ичтимаи зүмрәнин һаглы олдуғуну сұбут етмишдир: «тапмачанын» әсл чавабы көз гаршысынадыр. Қорундују кими ше'рдәки чаваблы бәдии суал асанлыгla өз «тапмача» бүнөврәсисиң багланыр.

Бу формадан истифадә о дәрәчәдә мәһсулдар шәкил алыр ки, һәтта биринчи шәкс дә өз қејфијјетини һәмин форма илә ифадә едир:

Нечин мәктәбә рәғбәтті олмајыр? —
Чибим долмајыр, долмајыр, долмајыр!

Бу бејти «тапмача» дејилән формаја жаҳынлашдыран икінчи — чаваб мисрадыр. Санки тип өзүнүн мәктәбә гаршы мұнасибәтинин сиррини бир анлыға мүәжжәнләшdirә билмәмишdir, нәһајәт, һәмин сәбәби тапаркән кәшф етмиш кими чавабы бир нечә дәфә тәkrар едир.

Кәтириджимиз мисаллары хронологи гајдада жох, «тапмачадан» әсл бәдии суала докру жаҳынлашма дәрәчәсинә қорә ардычыллыгla дүзмәjә чәһd етмишик. «Нәһајәт» сөзүндән соңракы мисаллардан сөзүн әсл мә'насында поетик бәдии суаллар башлајыр. Мәһz һәмин нөгтәдән кәмијјэт тәкамуլу jени қејфијјетә кечир. Лакин инкишафын бу мәрһәләси бир қејфијјэт олараг сабит галмыр, әvvәлki кәмијјэтләrin нәтичәси олан бу қејфијјэт, өз нөвбәсіндә, соңракы қејфијјэт үчүн бир кәмијјэт көстәричиси олур; инкишаф о јерә чатыр ки, бәдии суал бәдии ніда илә.govшур. Беләликлә дә, һәмир диалектик инкишафын зирвәсінни суаллы ніда тәшкіл едир:

Даш гәлбін инсанлары нејләрдин, иләни?!

Бизда бу сојут ганлары нејләрдин, иләни?!

Иш рәнчбәрин, күч оқузын, јер өзүнүнкү,

Бәјзадәләри, ханлары нејләрдин, иләни?!

Дана бу нә тапмача, нә дә чавабы ахтарылмалы еуалдыр; онун чавабы һәрәкәтдир, динамикадыр. Бурада мә'на инсан шүүрүнда тәлатум јарадыр — бурада суал жох, чошғун бир ҹагырыш — зұлм бинасы үзәринә hүчум ҹагырышы вардыр.

Еjни шәкилдә јарадычы истифадә «телеграф хәбәрләри» формасында да өзүнү көстәрир. Иран шаһы Мәһәммәдәли Мирзәнин Одессадан Авропаја сәфәрини, онун мәнијјәтини көстәрмәк вә ифша етмәк үчүн Сабир «телеграф хәбәри» формасына мурачиэт етмәji лазым билир. Бурада «Молла Нәсрәddин»дә әввәл мұшанидә етдијимиз шәкилдә јалныз бир «хәбәр» верилмир, һәмин мұнасибәтлә «хәбәрләр» силсиләси әкс олунур; нечә дејәрләр, санки сон хәбәрләрин ичмалыдыр. Бу, бир чәһәтдәn дә она көрә мұнасибидир ки, сатирик планда шайр мұхтәлиф өлкәләрин һәмин мәсәләjә мұнасибәтини үмумиләшдирир. Она көрә дә мұхтәлиф өлкәләрдәn вердијн «хәбәрләрин» сатирик ифадә тәрзинде мұхтәлифлик нисс олунур. Мәсәлән, Вјана хәбәрләриндән бириндә (биринчисинде) кинаjәli, икінчисинде чидди сатира варды; онун ардынча кәләn «Берлин мәтбуаты чиддән инандырыр ки» бәндиндә там чидди, «Русија мәтбуаты дејир ки» ниссәсинде там кинаjәli сатира үсулу сечил-мишdir.

Сабириң «хәбәрләри» «Молла Нәсрәddин»дә раст кәлдијимиз «телеграф хәбәрләри»ндәn дикәр бир чәһәти илә фәргләнири; «Молла Нәсрәddин»дә, үмумән, һәмин башлыгларла телеграф хәбәри илә heч бир әлагәси олмајан мәтләбләр сырф кинаjә гәлибиндә өз эксини тапырды. Лакин Сабириң һәмин «хәбәрләринин» әсасыны, һәгигәтән, гәзетләрдә чап олунмуш телеграф мә'lumatлары тәшкил едирди. Беләликлә дә, фактik материала иснад етмиш Сабир бу һәрәкәти илә өз сатирасынын атәш һәдәфини даha да кенишләндирмишdir. Бурадан ашкар олур ки, Сабир тәкчә Мәһәммәдәли шаһы дејил, ejни заманда Иран ингилабынын бу гәddар чәлладыны мұhaфизә едәn өлкәләrin дә сијасәтини ифша едирди.

Буна көрәдир ки, heр «хәбәрин» сатира үсулунда вә һәмин сатиранын һәдәфиндә ejнилик јохдур (геjd етдијимиз кими Сабир һәгиги телеграфлara иснад етмиш вә онлара өз мұнасибәтини билдиришdir).

Шайр Вјанадан мұхтәлиф тәрздә, мұхтәлиф мәзмунлу «хәбәр» иғтибас едир. Биринчи хәбәрдә дејилир:

Гардаш оғлу, әмидир Мәмдәли, Зили-Султан,
Сәнә нә, та билсән бүнларын әгвали нәдир?
Шұбыләніма, јох онун кизличә бир башга иши,
О кедир, та көрә Авропанын әһвалы нәдир.

һәмин бәнддә һәм кинајәли, һәм дә чидди мә'на вардыр. Кинајәли мә'на илә Иран мұчанидләринин дүшмәнләри олан Мәһәммәдәли шаһ вә онун әмиси Зилли-Султан, чидди мә'на иләсә Мәһәммәдәли шаһын сәфәринин әсл маңијәтини думанландыран Вјана телеграф акентликләри сатира атәшинә тутулур.

Шаир Вјанадан вердири икинчи «хәбәр»лә билаваситә биринчини тамамлајыр. Бу бәнддә һеч бир кинајә јохдур, фикир тәмиз чидди шәкилдә ифадә олунмушдур:

Биз әз дөгру хәбәрләр јетишир Ирандан,
Жазыјорлар ки, ишин сурәти, әшкалы нәдир!
Истәјир Мәмдәли һүрријәтә бир зәрә вура,
Joxса Авропада бича онун әшігаль нәдир??

Догрудан да, Мәһәммәдәли шаһ ади бир турист сәфәринә чыхмамышдыр, о муһачирдир вә өзүнә сығыначаг ахтарыр, навадарлары илә әмәлли-башлыча данышмаг истәјир. Бурада тәнгид һәдәфи һүрријәт дүшмәни Мәһәммәдәли вә онун мәчھүл навадарларыдыр.

Бу «хәбәр» — бу бәнд биринчи бәнддә шаирин мұнасибәтини даһа айдын тәсәввүр етмәк үчүн дә бир ачардыр; һәмин «хәбәр» васитәсилә илк «хәбәринг» икинчи сатира һәдәфи нағгындақы мәнфи гәнаәти дәғигләшир. Охучу һеч бир тәрәддүд кечирмәдән шаирин чидди планда верилән икинчи «хәбәринг» мәзмунуну дүзкүн аյдынлашдырыр.

Сонракы бәндләрдә — Берлин вә Рузија мәтбуаты хәбәрләриндә исә билаваситә сатира һәдәфи Мәһәммәдәли шаһ, онун мұһафизи — бир ај ону Одессада сахлајан руе чаризми вә наибүссәлтәнә Зилли-Султандыр.

Бу тазијанәләрин башланмасы вә јекуну да мараглыдыр. Мәһз бу өзөнчә Сабир «телеграф хәбәрләри» формасыны «Молла Нәсрәддин»дәки формадан фәргләндирир; шаир «натифдән кәлән бир нида» ады алтында Иран шаһынын Авропа сәфәринин сәбәбини суал едир. Бу суаллара чаваб олараг һәмин «телеграф хәбәрләри»ни верип; нәһајәтдә исә ибрәтли поетик ифадә илә өз јекунлашдырычы сөзүнү дејир, иранлылары аյыг олмага ҹагырыр:

Көрәсән, бојлә ағырдан јатан иранлыларын, —
Үстә салдыглары јорғанларын әшгали нәдир?
Дашмыдыр, күтләмидир, аһәни ғуладмыдыр?
Јох, олум јорғаныдыр, бүнлара әмсалы нәдир!

həmin forma üzərindəki sonrakı «əməliyət» ilo Sabir onu daha da təkmilləşdirərək, bашга shəklə — «teləgrafçı» shəklinə salır. Bu da həmin formanın xüsusiyyətlərinə uyğun kəlir. Bura da bir mə'lumat tərzi vardır, lakin ejni zamanda chiddi xəbərdarlıqlarıdır. həmin formanın işçimələyi da bilavasitə «teləgraf xəbərlərinin» tə'sirini bağıشاğıdır. Misal üçün şairin iki bəndlilik bir şe'rində müraciət edək:

Мұртәчеләр, севинин, кишвәри-Иранә юна
Таныјыб билдијиниз сајеји-султан кәлир!
Пишвазә јүйүрүн, кәлчәк опүн элләрини,
Чүнки бу зати-мүкәррәм сизә меһман қәлир
hələlilik dinnəjəcək, ojləki bärkizdi јерин,
Вермәјә нүррләрин гәтлини фәрман, кәлир!
Mülki-Təbrizdə kəsdiridi gurbənlardan
Инди Ширазда кəsdirməjə turban, кәлир!

Bu tərzdə jazyylan şe'rleri «teləgraf xəbərlərinə» jaхынлашdıran və ja ondan tərəmə olmasы gənətinə kətirlen bir çəhət də bündan ibarətdir ki, onlarын məvzusu ən çox bkr əlkədən, ja үmumiyyətlə uzagdan kəturułur, həm də bu, alynan jox, verilən «xəbər» səciyijəsi dasyayı. Elə həmin sonunçu oxşarlıqla fərg də mejdana chyxı — «teləgraf xəbəri» forması ilə ondan ~~həmin~~ etdən, inkishiəf edən sonunçu formanın fərgi, «teləgraf xəbəri» shəklinde məjjən bir mə'lumat, ekər belə demək mümkünsə, nəgl olunur, əzü də poetik bir dillə. Lakin bu ejni formada müraciət, xitab vardır, bura da qayışlılığı daha kuchludur, nida paфosu əsas jər tutur.

həmin forma, ejni zamanda, «məktub» tərzinə də jaхынlaşışdır. Daha dogrusu, məktub formasınyň da inkishiəfi təxminən bu istigamətə tərəf mejlənir.

«Molla Nəsrəddin»in keniş əlcədə müraciət etdiyi vasitələrən biri də «məktub» forması idi. Məktublarla məjjən icthimai fikir ifadə eidləməsinin ədəbiyətəməzliyin əvvəlki dəvrələrinə də mushmanidə eidirik. Vidadı, Vagif, Zakir, Aхundov, Sejid Əzim, Zərdabi və b. klassik simalarımyızın jarådyçılığında icthimai fikir məbadiləsi üçün məktublaşmaların kəzəl nümunələri vardır. həmin sənətkarlarımızın məktublaşmaları adı hal-əhval soruşma daırəsində galmamış, həm xalqın məgəddəratına aid dərin məzmunu,

һәм дә ибрәтли бәдии сәвијјәси, јүксәк сәнәткарлыг хүсусијјәтләри илә диггәти чәлб едән әдәби-бәдии нүмүнәләрдир.

Лакин «Молла Нәсрәдин»дәки «мәктуб»лар формасы вә ифадә тәрзинә көрә өз сәләфләринин ичтимаи мәктубларындан фәргләнир. «Молла Нәсрәдин» һәмин формадан кинајәли ифадә тәрзи үчүн сон дәрәчә мұнасиб бир васитә кими истифадә едир. Бу «мәктубларын» конкрет, ванид бир үнваны јохдур, бунлар үнвансыз, я да белә демәк мүмкүнсә, үнваны бүтүн дујан, дүшүнән бејинләре истигамәтләнмиш «мәктублардыр». Дәринге ичтимаи мәзмун дашијан бу «мәктублар» конкрет бир шәхсијәти дејил, бүтүн охучу күтләсими дүшүндүрмәк үчүн жазылмышдыр.

Бу «мәктублар» һәм дә рәнкарәнк пријомлары илә нејранедичидир. Будур, һәмин пријомлардан бири: куја мүәјјән мәтләби сирлә кизләдир, демәк истәмир, лакин долајы ѡолла, кәсәрли бир диллә ифадә едир:

«Ај Дәмдәмәки, сән лап дәлисән; киши, нечә горхмадын, о сөзләри мәнә јаздын?.. Киши, мән јаза биләм ки, Бакы гираэтханаларында бајгушлар башлајыр?.. Ај Дәмдәмәки, мәч- мүәмдә јаза биләм ки, сәфәр аյының ијирми сәккизинде гу- балылар илә бакылылар Биби-нејбәтдә елә шиддәтли баш јардылар ки, бир нечә нафәрин башынын ганы һәлә јенә ахыр?!..

Ај киши, мән јаза бишләм ки, декабр айында бакылылар гәрип оғрулары ешишәјә минидириб шәһәри кәздирдиләр, амма өз оғруларыны тутдугда бурахырлар, чүнкى бу оғрулар глас- ныларын гоһумудурлар?

...Бәлкә мән бу сөзләри јазајым, чаныны нара гојачаг идиң?»

Бу орижинал формадакы тәһкијә үсулу көзәлдир, адамы valeñ едир! Бурада мә'налы, ширин бир күлүш, русваједичи бир кинајә вардыр. һәлә бурадакы «гәрип оғрулар» вә «өз оғрулары» ифадәләри нә гәдәр тәзә вә мараглыдыр. һәмин сөз бирләшмәләри, бир тәрәфдән, хәфиф күлүшү шиддәтләндир, ejni заманда, бу шаграг күлүшләр арасында дүшүнчәјә јол ачыр, дикәр тәрәфдән, кинајени сарказма чевирир; кинајә елә бир јүксәклијә галхыр ки, орадан енән зәрбә өлдүрүчү бир гүввәјә малик олур. һәмин күлүшләр дәрди вә гүссәни унуттуран мәтләбсиз бир гәһгәһә, яңа ади ләтифә күлүшү дејилдир; бу курултулу күлүшләрин сәдасы тәфәккуру ојадыр, идракы сәфәрбәр едир.

«Мәктуб» формасынын мараглы пријомларындан

бири ejni үнвана тәкrap мәктуб, ja да үзрxaһлыг мәктубудур. Bu haлda тәнгид үсулунда мараглы башгалыг нәзәрә чарпыр; bir тәрәфдәn әvvәl соjlәnмиш мәтләb јада салыныр, әvvәlki тәнгид дубарә хатырладылыр, көһиә jаraлара јенә тохунулур, дикәr тәрәфдәn dә jени-jени мәсәләlәr галдырылыр, башга тәнгид hәdәfi сечилир. Demәli, инди фелjeton ики istигамәti: bir әvvәlki, bir dә jени обjектlәri dөjәchlәmәli olur. Bu, ejni форманын kетдикчә jениlәshмәsi, инкишафы демәk иди. Demәli, «Mолла Нәсрәddин»dә hech заман шаблон haлыna кечмәk горхусу гаршысында галан hech bir форма јохдур; «Mолла Нәсрәddин»dә сабит олан bir шеj варса, o да өлдүрүчү тәnгидdir.

Gejd etdiјimiz форманын — «чаваб vә ja үзrxaһлыг мәктубунун» bөjүk әhәmijjәti вардыр. Bu, zahирәn тәkrap kими kөrүn биләr (axы dejirik ki, ejni mөvzu, ja ejni hәdәf долајы шәkildә тәkrap eдiliр, mөvzu тәkrapы исә gүsurlu әdәbi nadisәdir). Lakin «Mолла Нәсрәddин»dәki тәkrap мәzijjәtdir. Hә учүn? Bu, hәr шeјdәn әvvәl фелjetонун башга әdәbi жанrlардан, мәsәlәn, hekaјә, шe'p vә c. фәргlәnәn хүсусиijәti ilә шәrtlәnir; mә'lum чәhәtdir ki, hekaјә, ja шe'p реal hәjati керчәliklә nә gәdәr бағлы олса да, үмумиләshдirmә чәhәti онлары конкрет hәjat nadisәsinдәn мүәjjәn dәrәchәdә, әlbәttә, тамамила jox, mәhз мүәjjәn dәrәchәdә, узглашдыра билир. hәmin үмумиләshдirmә фелjetонда da оlur, lakin фелjeton, биrinchi nөvbәdә, конкретликлә бағлыdyr, онун тәnгид hәdәfi өz үнваны ilә билаваситә ашкарда оlur. Dана бурада hekaјә vә шe'p охуяркәn олдугу kими, неchә dejәrlәr, hәr kәs өzүндәn шүбhәlәnmir, ja bu kejfiyjәtin kимә aид олдугуну ахтармыр. Doғrudur, фелjetondakы тәnгидdәn hamы nәтичә чыхармалы vә bu hamы учүn ibrәtamiz оlмалыdyr («Mолла Нәсрәddин»dә mәhз bu шәkildәdir). Lakin фелjetondakы nadisә vә шәxsijjәt oxuchuya билавасitә tәgdim eдiliр. hәmin mөvzuja дубарә тохунулдугда, demәli, конкретлик шәklinde mөvchud олан hәmin nadisәnin islaһы tә'kidlә tәlәb олунур, hәmin mәsәlә jениdәn bir зәrurijәt шәklinde чанландырылыр.

Anчаг бизим dediјimizdәn hech dә elә nәтичә чыхарlyмамалыdyr ki, куja биз үмумиләshдirmә sәчиijәsi dasyijan hekaјә vә шe'rdә конкретлиji vә конкретлик билdirәn фелjetонда үмумиләshдirmәni inkar eдiriк.

Эсла! Биз дејирик ки, һекајә вә ше'рдә үмумилик архасында конкретлик, фелјетонда исә конкретлик архасында үмумилик тәсәввүр едилүүр. Демәли, бу чөһэт дедуктивдән индуктиве вә эксинә истигаматтә көтүрүлмәлиди.

Журналын 1906-чы ил 7-чи нөмрәсіндә дәрч олун-муш «Бакылылар» фелјетону «үзрханылыг мәктублары» гәбилиндәндир. Бу, журналын 3-чү нөмрәсіндә «Молла Нәсрәддинин хәлвәт чавабы» фелјетонунун үнванына — Бакыjadыр. Куя мәчмуәнин әvvәлки нөмрәләріндә ве-рилмиш бә'зи мәсәләләр нағтында редаксија өз фикрини билдirmәк вә бә'зи тәсчиһләр етмәк истәмишdir. Лакин эсл мәсәлә кечмиш нөмрәләрдәki тәнгидләри дирчәлтмәк, әvvәл дејилмишләри јада салмаг, haфизәләрдә бәрпа етмәкдән ибарәттir. һәм дә бу фонда яни «гәһрәманлар» нұмајиши етдирилир, күнүн мүһүм хәстә чөһэтләри һәдәф көтүрүлүр.

«Молла Нәсрәддин» кечмиш нөмрәләріндәki ифшалары үчүн белә «үзр истәјири»: «Сөзүн вазеңи: haman мәнә килем язан шакирләрдән мән өзүм чох артыг дәрәчәдә дилкирәм. Эvvәлән, кичик hara, бөյүкдән шикајет етмәк hara? Сизә нә борчдур ки, «уштелләр четыре часаја кими испат еләмирләр?» Онлар охумуш адамдырлар, интилиментдиләр. Образованны адамын кечә saat дөрддән ирәли јатмагы нарада көрсәниб? Вә сиз нә билирсиз ки, saat дөрдә кими мүәллимләрнiz нәјә мәшгүл олурлар? Бәлкә елә һәгигәт әһja сахлајылар? Бәлкә кечәләр шура бәрпа едиб милләт дәрди чәкирләр?».

Бунун нечә үзр олмасы көз гаршысындаадыр; нечә дејәрләр, санки «үзрү күнаһындан бәйтәр» бир мұнасибәттә дејилмишdir. Бир- биринин ардынча бири дикәрindәn мүһүм мәсәләләрә тохунулур, чидди сијаси һадисәләрә ишарә едилүүр: «А гардашлар, ахыр бир дејиниз көрүм, мәним нә вечимә ки, сәһәрләр saat алтыда кантора кәлиб ахшам saat онда азад олурсунуз? Дәхи мән нә едим ки, сизин мусәлман хөзөйнләрнiz чүмә күnlәри дә сизи гатырлар кантора, гапылары бағлајылар вә лампа ишығына сизин ишләдид, аллаһ ярадан күнә сизи һәсрәт гојурлар? Мәним нә борчумду ки, мәвачибиниз аз, зәһмәтиниз һәddән артыг вә раһатлығыныз әбәдән јохдур».

Көрүндујү кими «үзрханылыг» фонунда шиддәтли, сон дәрәчә чесарәт тәләб едән сарказм верилир. һәлә һәмин

фелјетонда чарын азадлыға, ингилаба гәддар дүшмән кәсилмиш Витте, Дурново кими чөлладлыг тимсалы олан назирләринин, һүррийәт тәрәффәрләгына, мұба-ризлиинә нұмунә қәтирилмәсі вә бу тәшбенәдәки сарсы-дычы кинаја нечә бөյүк бир вәтәндаш үрәзи истәји!

«Молла Нәсрәддин»ин бу «мәктубу»нун үмуми мәзмунгурулушунда дәжишиклик олса да, ифадә тәрзи әввәлкі кимидир. һәтта финалы тәхминән Дәмдәмәкијә жазылмыш мәктубун сонлуғу илә ejnidir: «Валлаh мәэttәл галмышам: билми्रәм жазым, ja jox. Jenә жазмамаг мәсләhәтдиr». Нә лазымса, һамысыны өз охучусуна чатдырдыгдан соңра «jox, бунлары жазмамаг мәсләhәтдиr» дејир. Бу шәкилдә финал өзлүйүндә чох мә'налыдыр. Кинаја тәрзинде «бунлары жазмамаг мәсләhәтдиr» демәклә мүәллиф охучунун гаршысында ики вачиб мәсәлә гојур: бири будур ки, дөгрүдан да, белә мәсәләләрдән данышылмамалыдыр. Бунлар елә нөгтәләрдир ки, әслиндә һәјат онлары ичтимай бәлалар сәвиijәsinә галхмаға гојмамалы, һәр бир мәдәни шәраитдә белә нөгтәләр асанлыгla позулмалы иди. Лакин нә етмәлидир ки, заниян садә көрүнән бу мәсәләләрдән дәфәләрлә сөһбәт ачмалы олурсан. Көрүнүр, мөвчуд мүһит гәләм саһибинә вердији мөвзусу илә фәхр едир. Бир сөзлә, мүәллиф демәк истәјири ки, нормал вәзијәтдә белә мөвзулар әдәбијатын гаршысында дуран проблемләр олмамалыдыр, бу, һәјатын аномал чәhәтләриди.

Дикәр тәрәффән, һәмин финалла мүәллиф охучулары даһа дәриндән дүшүнмәjә сөvg едири; охучулара айдын олурду ки, «Молла Нәсрәддин» демәк истәдијинин анчаг бир гисмини, жазмаг истәдијинин анчаг мүәjjәn бир hissәsinи жаза билмишdir — инди мөвчуд мәтн әсасында охучу «Молла Нәсрәддин»ин демәк, жазмаг истәдикләринин һамысыны тәсәvvүр етмәк учун дүшүнмәлидир.

«Молла Нәсрәддин»дә «мәктуб» формасынын үчүнчү бир типи дә мүшәнидә олунур: мәсәлән, журналын 1906-чы ил 6-чы нөмрәсіндә чап олунмуш «Мәктуб» сәрлөвһәли фелјетон һәмин гәбилдәндир. Бурада һәм «калыныш мәктуб», һәм дә она верилән чаваб ejni башлыг алтында бирләшдирилир, бүтөв бир фелјетон налында дәрч едилир. һәмин «Мәктуб» фелјетонунда куja һәштәрхан мүфтисинин «Молла Нәсрәддин» журналына жазысы вә редаксијанына чавабы верилмишdir. Бунунла да тәнгид һәдәфини сарсытмаг учун көзәл бир

әдәби пријом сечилмишdir; тәнгид hәдәфини икитәрәфли зәrbә илә дөјәчләмәк үсулу мәгсәдәујғун көрүлмүшdүр. Бир тәрәфдән сатира објекти өз жазысы илә өзүнү рүсвај еdir, өз әмәлләрини садаламагла өзүнү күлүнч вәзијjетә салыр, демәли, тәнгид едән субјект тәнгид олунан објектин өзүдүр. Бу, сатирик типи өз дили илә данышдырааг ифша етмәин жаxшы бир шәклидир, өз жазысы илә ифша өз данышығы илә ифшанын гоhуму олан әдәби васитәdir. Дикәр тәрәфдәn типин өз жазысындакы сарказм зәrbәsinin ардынча редаксијанын чаваб мәктубундакы тәnгид зәrbәsi кәлир; икинчи зәrbә биринчини күчләндирir, ағырлашдырыр, амансыз, сарсыдышы гүвө hальна салыр. Белә мәктублар икидилли гырманч тэ'сири бағышлајыр.

«Мәктуб» формасынын бу мұхтәлиf шәкилләrinдәn Сабир кениш өлчүдә истифадә етмишdir. hәmin форма мүәjjәn мәтләбин ifadәsi үчүн шаирин әлиндә мұнасиб бир vasitә idi. Әлбәttә, елә tәsәvvүr едилмәmәlidir ki, куja Сабирин «мәктублары» журналдағы башга «мәктубларын» hәrfәn мәнимсәnilmәsidi. Ja белә nesab етмәk dә дүзкүn деjildir ki, фәрг јалныz Сабир «мәктубларынын» мәnзum шәкилдә олмасындадыr. Эсла! Бүтүn башга формаларда олдуғу кими, бурада да истифадә сөзүn hәgиги mә насында сабиранәdir. Сабир нәfәsinin hәrapәti бурада да сечилиr; Сабирин хәтти (биз бу сөзү mәhз «дәст-хәтт», «сәлигә» mә'насында ишләдирик) бурада да аjdыn сурәтдә фәргlәniр.

«Мәктуб» формасыны «Молла Нәсрәddin»dәn мәnimsәjәn Сабир, bә'зәn өз «мәктубларында» онун ifadәlәrinи mүәjjәn mә'nada tәkrar еdir. «Jox, jazmaram!» мәktub-шे'rinә nәzәr салаг:

Молла даы, чох бәрк дашыр газаны!
Башчысысан hәр јолуидан азанын,
Банарындан көрүмәjир хәзанын,
Чүниki hәр јердан вар нечә жазанын;
Бурдан да мән хәбәр жазым, жазмајым?
Jox, jazmaram! Амма һәлә goj жазым...
Гисмет олса, буидан белә jazmaram,
Тохумаса созүм елә, jazmaram!

Көрүндүjү kими «Бурдан да мән хәбәр жазым, жазмајым? Jox, jazmaram! Амма һәлә goj жазым...» мисралары «Молла Нәсрәddin»dә әvvәl геjd етдијимиз «Валлаh мәettәl галмышам: билмирәм, жазым, ja jox. Jенә жазма

маг мәсләһәтдир» финалына јахындыр. һәмин фелјетонда олдуғу кими, бу ше'рдә дә шаир мүәjjән фикри дедикдән соңра суал едир: «Јазым, јазмајым?».

Жұхарыдақы бәндін сон мисрасына диггәт едәк: шаир өз фикрини, тенденсијасыны ачығ шәкилдә ифадә едир: «Тохунмаса сөзүм елә, јазмарам!» Демәли, шаирин әсл шуурлу мәгсәди охучуларының тәфәккурунә тохунмагдыр. Бу сөз (тохунмаг) һәр икى мә'насында (тохунмаг — тә'сир етмәк; тохунмаг — дәјмәк—мә'чази мә'нада) ше'рин мәзмунуна тамамилә мұвафиг қәлир.

Сабириң мәктуб ше'рләри бә'зән жалныз үмуми мұрачиэт шәклиниң көрә юх, бүтүн гурулушу илә аді әрз-хал мәктубунун схеми ше'ри мәһз классик сатира нұмунәсі сәвијјәсінә ғалдырыр. «Мәнә нә» рәдиофли ше'р бу өзіндең сон дәрәчә сәчијјәвидир:

Ше'rimi, Молла дајы, зәнбила салсан, мәнә нә?!
Дүшмәјиб үмдәнү саһвән ѡада Ширван, мәнә нә?!
Әзүм ачиз дејиләм, шәһримизин әтварын
Чәкәрәм наәзә, әкәр олса да һәдјан, мәнә нә?!
Әввәлән, үмдеји-мәтләб бу ки, шәһр әһли тәмам
Тәнбәлү қаһилү биһүммәтү надан, мәнә нә?!.
...Фүтәраның ганыны чох да соруллар лотулар,
Шејхләр халғә сатыр нуријү гылман, мәнә нә?!
Ганмасан созләрими, журнала да јазма дәхи,
Мәсләһәт амма будур, фикр елә, бир ган, мәнә нә?!

Ади мәктубларда шаблон вәзијјәтә дүшмүш ифадә тәрзи мәктуб-ше'рдә ғалыр; бу, һәр шејдән габаг, ше'рдә ишләнмиш «әввәлән» сөзү васитесілә тәзәһүр едір. Мәһз һәмин сөз ше'рин формасыны әрз-хал мәктубу гурулушуна һәрфән јахынлашдырыр: лакин ejni сөз ше'рин формасыны һәм дә аді мәктуб схеминдән узаглашдырмыш олур, чүнки «әввәлән» вар, анчаг «санијән», «салисән» жохтур. Шаир буну едә биләрди. һәр бејтдән, я бир нечә бејтдән соңра «икинчи», «үчүнчү» вә с. дејәрәк мәтләби давам етдирә биләр вә бунунла да ше'рин мұвафиг «мәктуб» формасыны «мүкәммәлләшdirмиш» оларды. Лакин шаир буну шүүрлү сурәтдә, наглы олараг һәмин шәкилдә етмир вә мәһз белә етмәмәклә дә өз ше'ринин ифадәсіндәки мәтләб дәринлијини, мә'на даирәсіни нәһајәтсизлијә гәдер кенишләндирмиш олур. Шаир «әв- вәлән» дејир вә бунунла да өз мәктуб-ше'рини гуртарыр. Бу көстәрир ки, шаир мәтләбини гуртартамыш, жалныз ону башламышдыр. һәлә анчаг әввәлинчинини демиши

дир, иккинчи, учунчү вә с. исә охучунун өзүнә һәвалә едилир.

Көрүндүү ними шаир өз охучусуну һадисәјә мудахилә етмәјэ чагырыр, онун тәффеккүрүнү фәаллашдырыр. Беләликлә дә, Сабирин охучусу охучу олмагла галмыр, о шаирин мәтләбинә, фикринә ыүфуз етмиш олур. Охучу һәјата мүниасибэт хәттинин башланғыч нөгтәсини иш'рдән көтүрүр вә өзү мүстәгил олараг һәмин хәтти тамамламаг үчүн ичтимаи варлыга мудахиләјә кечир. Охучунун шүүрунда бир гисми бу ше'рдә садаланмыш, лакин һәјатда күллү шәкилдә мөвчуд олан ичтимаи дәрдләрин бөйүк силсиләси чанланыр. Ше'рин финалы һәмин мудахиләни әјаниләшдирмәк вә күчләндирмәк үчүн хүсусилә тәкан верир: «Мәсләһәт амма будур: фикр елә, бир ган!». Шаир өз мәгсәдини эн инчә нөгтәләри илә вермәјә мувәффәг олур. Өввәлчә охучуя «фикр» елә» дејир. Лакин бунун ардынча гүввәтли нида илә даһа да тәкан верир: «Бир ган!».

Сабир охучунун шүүруну ојадыр, ону динамикаja кәтирир вә санки өзү лагејдликлә кәнара чәкилир: «Мәнә нә?!» Лакин бу, лагејдлик тә'сири көстәрмір, әксинә, әvvәлки нидалары, чагырыши мә'нача даһа да дәрин-ләшдирир. «Мәнә нә?!» суалы јалныз кинајә мә'насыны күчләндирән ади үслуби бир фигур кими ше'рә дахил едилмәшишdir. һәмин суалын кениш мүстәгим бир мә'насы да вардыр; шаир демәк истәјир ки, бүтүн бу ичти- маи бәлалары арадан галдырмаг тәк бир фәрдин — «мән»ин имканы дахилиндә дејилдир, бу ичтимаи дәрдләр үмуми бир гүввә, күтләви бир һәрәкәт нәтижәсindә мәһв едилә биләр.

Лагејдлик формасы илә дәрин ингилаби мәзмун ифадә едилмишишdir, бу, Сабирдә езоп ифадә тәрзинин бир нүмүнәсидir.

Әсл әрз-hal схемли мәктуб-шешерин дикәр сәчијјави нүмүнәси шаирин «Шаһнамә» сатирасыдыр. Бурада да әvvәлки ше'рдә олдугу кими, сатираны һәмин схемә бағлајан хүсусилә илк мисралардыр:

Шәним, тачидарым, гәви шөвкәтим!
Мәләк еңтишамым, фаләк рүф'этим!
Әкәр лүтфлә сорсан әһвалымы,
Бу намәм сәнә билди्रәп налимым.

Бу бејтләр, созүн һәгиги мә'насында, стандарт мәктуб башланғычыдыр. Лакин бу «стандарт башланғыч»

сатиранын кетдикчә гүввэлэнэн кинаја зэрбэсинэ илк тэканы верэн сон дэрэчэ мұвафиг вә мұнасибәтли бејтләрдир.

Сабирдә «мәктубун» чох мұхтәлиф, рәнкарәнк формаларындан истифадә едилir. Бу, бириңчи нөвбәдә, мұвафиг мәтләби кәсәрли шәкилдә чатдырмагла әлагәдардыр. Мүәjjән бир мөвзуну ифадә етмәк үчүн жалныз «мәктуб» формасына үстүнлүк вермәклә иш гуртармыр; «мәктубу» нә тәрздә «јазмаг» лазымдыр ки, охучулара максимум дәрәчәдә тә'сир едилә билсін? Буна көрә дә «мәктуб» формасы мұхтәлифләшмәли, рәнкарәнкләшмәли олур. Сабирдә hәmin форма «чаваб мәктубу» («Ағрын алым, ај Мәшәди Сижимгулу»), «хәбәрдарлыг вә ja өjүд-нәсиhәт мәктубу» («Чапма атыны, кирмә бу мејданә, а Молла!»), «мәктуб-е'лан» вә ja «мәктуб-билдириш» («Сатырам», «Молдаы, салмады ел дил-богаза»), «ачыг мәктубу», «hәдә мәктубу» вә с. шәкилләрдә инчә голлара шахәләнир.

Жухарыда гејд етдијимиз кими «мәктуб» формасынын инкишафы нәhәjәти е'тибары илә «телеграф хәбәрләри» формасына жаһынлашыр. Лакин бу жаһынлыг мүәjjәn hүдудла фәргләнир. Шайрин:

Османлылар, алданмајын, аллаhы севәрсиз!

Иранлы кими жаимајын, аллаhы севәрсиз —

мәтләли сатирасы буна мисал ола биләр. hәmin ше'р «өjүд-нәсиhәт мәктубу» формасындадыр. Лакин бу сатира өз ифадә тәрзинә көрә шайрин мәктуб формалы башга ше'рләриндән фәргли олараг, «телеграф хәбәрләри» үсулуна да жаһынлашыр. Анчаг hәчинин бөjүклюjү сатираны «телеграф хәбәрләриндән» аյырыр. Беләликлә дә, hәчм инкишаф едәрәк бир-биринә жаһынлашан бу ики форманы фәргләндирән башлыча көстәричи кими чыхыш едир.

3. ШУАЛАН АН МИСРАЛАР

Сабир сатиralарынын лүгәт тәркиби ичтимаи hадисәнин тәбиэтинә, бәдии типин hәјат вә шүүр тәрзинә там уjгу кәлир. Онун лексиконуна дахил олан сөзләр өз чокисинә көрә дә фәргләнир. Саби-

рин мәгсәди бу сөзләрлә дөјмәк, зәrbә вурмагдыр. Бунун үчүн дә онун сатирапында hеч бир сөз орта чәкидә чыхыш етми; онда hәр сөз өз ағырлығынын ән жүксәк дәрәчәсиндәдир. Сабир ше'ри үчүн сөзүн максимум ағырлығы сәчијәвидир. Бурада сөзүн бүтүн гүдрәти мејданадыр. hәттә Сабир бөйүк чәсарәтлә көмәкчи сөзләрә архаланып; айрылыгда конкрет лүгәти мә'наja малик олмајан, анлајыш билдirmәjәn, жалныз грамматик әлагә жаратмаға хидмәт көстәрән көмәкчи сөзләр Сабириң мәтниндә мүстәгил мә'налы сөзләrin гүдрәтини кәсб едир.

Бирчә бу мәшрутәни шаһ нечин вермәјир?

Каһ верир фильмәсәл, каһ нечин вермәјир?

Ше'рин бу башланғыч бејти hәр бәнддән соңра да тәkrар олунур. Мәшрутә вә'd едән Иран шаһыны дөјәч-ләjән сатирада hәmin бејт хүсуси гүввәтлә сәсләнир. Сабир бу мисралардакы мә'налы суалларла шаһын вә'дини башына чырпыр. Бејт өз амансыз кинаjәси илә hәр бәнддин соңунда мәрми кими ачылып. Шаир бу гүдрәти чәми сәккиз сөзүн әсасында јарадыр. Лакин бу сөзләрдән анчаг үчү (мәшрутә; шаһ; вермәк) чүмлә харичинде конкрет анлајыш ифадә етмәк имканына маликдир. «Бу» вә «нечин» әвәзликләри исә конкрет мә'на билдirmәjәib жалныз мүәjjәn анлајыша, мәфһума ишарә едә биләр; галан көмәкчи сөзләр дә әдатдан (бирчә), модал сөздән (фильмәсәл) вә бағлајычыдан (каһ; каһ) ибарәтдир. Анчаг гәрибәдир ки, бурада кинаjәни јарадан да, ону аловландыран да мәһz hәmin көмәкчи сөзләрдир. Бејтдә «бу» әвәзлиji олмајан шеjә (мәшрутәjә) ишарә етдиji үчүн кинаjә кәсб едир; hансы мәшрутә? Мәшрутә вармы ки, «бу» да ону тә'jin етсін, она ишарә етсін? «Бу»нун көстәрдиji истигамәтә бахыб hечлиji көрүрсән, «бу» бошлуға ишарә едир. «Нечин» суал әвәзлиji hәmin бошлуғу бир даha суал алтына салыр; «каһ, каһ» бағлајычысы ики инкарь («верир» вә «вермәјир», бурада әслиндә, «верир» формасы да инкар билдирир. hәmin сөзү кинаjә илә jүklәjәn дә мәһz тәsдиг формасында олмасы вә инкар етмәсидир—олмајан мәшрутәни вермәк?) вә вары (тәsдиги) јоха (инкара) бағлајыб, јоха (инкара) чевирир, ики экс гүтбү бәрабәrlәшdiрир, ejni jүklү (мәnfi) едир; ehtimal билдири «фильмәсәл» модал сөзү дә бурада эсла ehtimal, күман билдирир, эксинә, мисрадакы сөзләрдә инкар мә'насыны там гәтиjәтлә

тәсдиг едир; нәһајэт, «бирчә» көмәкчи сөзү. Бу, бејтдә дилдәки өз hәгиги јүкүнү дашијан јеканә сөздүр; гүввәтләндирчилик билдириң «бирчә» әдаты бурада да мәһз гүввәтләндирчилик көстәрир. hәмин әдат сөзләрин бирләшиб јаратдығы үмуми кинајени даһа да күчләндирир вә сарказма чевирир.

Көрүндүјү кими бејтдә әксәрийјэт тәшкил едән көмәкчи сөзләр јалныз дилчиликтәки адларына көрә көмәкчидир, сатирада исә бунлардан hәр бири эсас вәзиғе дашијыр, мұһум тапшырыг јеринә јетирир. Сабир бу көмәкчи сөзләре чидди вәзиғе верир, онлар да интизамла итаёт едириләр.

Бөйүк сөз устасы ади сөзләрлә гејри-ади мә'налар ифаде едири. «Jүксәк үслубун» нүмајәндәләринә ади мәишәт ифадәләри, лору данышыг сөзләри кими көрүнән сөз вә ифадәләрлә Сабир инсан сурәтләри, бәдии хәрактерләр јарадырды. Сабир сатирапарының зәrbәси дә типин дахили кејфијәтини (даһа дөгрису, кејфијәтсизлигини) вә харичи портретини јаратмагда тәзәнүр едир. О, типи јарадыб олдуғу кими тәгдим едир, тип өзү өзүнүн русвајчысы олур.

Сабир типләринин портрети сөзләрлә јараныр. Рәнкләрлә јаранан портретдә инсаны охумаг анчаг бир истигамәтдә мүмкүндүр; јалныз занири чизкиләр дахили аләмә дә ишарә едир, дахили аләм hаггында тәсәvvүр јарадыр. Лакин сөзләрлә јаранан портретдә имканлар кенишләнир: hәм харичи портретлә дахили кејфијәт тәсәvvүр едилir, hәм дә мә'нәви кејфијәтләrin тәсвири фонунда харичи сифәт чанланыр. Бу, имканын ики дәфә артмасы дејилдир, ән башлыча мәзијәт бу имканлардан hәр биринин јаратдығы динамиклијин вүс'этиндәдир.

Габаг дишим токулуб,
Азыларым сокулуб,
Мәнә гоча демазләр,
Бир аз белим бүкүлүб.

Бу бәнддә бир сатирик типин харичи портрети фырча илә чәкилмиш кими чанланыр. Сонракы мисраларда исә бу чизкиләр даһа мүкәммәлләшири. Лакин бу мисралар, ejni заманда, гочалығында јорғалыг едән типин дахили аләминин чүрүклүjү, тәбиэтен позгун, мә нән шикәст олмасы hаггында тәсәvvүр јарадыр.

Әжинләриндә булуз, башларында бафталы шапга,
Алынларында урус тәк нишан бу бојда, бу бојда.

Бурада ики труп инсан сурәтләри чанландырылып: бир труп — «бу бојда, бу бојда» оланлар, дикәр исә онлара кәнардан һиддәтлә баханлар. Сатирада биринчи группун билаваситә харичи сифәти, икинчисинин исә билаваситә мә'нәви тәрәфи көстәрилир. Лакин һәмин сөзләр зәмининдә биринчи группун дахили аләми вә икинчинин — данышанын исә харичи портрета дә чанланып. «Бу бојдаларын» заири көрүнүшүнүң, кејимини тәсвир едән сөзләр (әйниндә булуз, башында шапга, алнында нишан) һәм дә онларын характерләри, онларын чәмијјәтә вә чәмијјәтин онлара мұнасибәти барәдә мә'лумат верир; бунлар савадсызылыға гарышы дуран яени типли мәктәбләrin шакирдләридиr, онлара «шапгалы» мүәллим дәрс деjir. Бурада да аjdын олур ки, һәмин «бу бојдалар» ишыглы дүшүнчәjә малик, аждын фикирли, мә'нәви чәhәтчә пак инсанлардыr, кулумсәр кәләчәjin гуручулары олачаг балалардыr, о бириләри гаранлыг ашиги, зүлмәti севәn, тәрәггиjә дүшмәn олан әталәт достларыдыr. Онларын кејими, харичи гурулушу охучуя аjdынлашып: башлары Бухара папаглы мұсәлманлар — һәна илә бојамыш саггалы дөшүнә енән рәзиil, көhә фикирли инсанлар.

Бунларын экs тәрәfi дә олур: сатирада јалныз дахили характер тәсвир олунур, типин билаваситә дахили сифәти тәгдим едiliр:

...О гәдәр хошланырам түстүсү чыхчаг кабабын, —
Ач пишик тәк чумурам шөвг илә бирбаша этә.
Көрүрәм та эти гәссаб дуканында асылыб,
Аз галыр ит кими нәфсим һүрә, дырмаша этә.
Нуш олур чанымса эт, хассә о һәнкәмдә ким,
Мәм яјәм, хырда ушаглар баха, аглаша, этә.
Эти чох истајирәм, лейк пулу ондан чох,
Нола гузүн кими та мүфтә гонам лаша, этә.

Бу тип рәзиil дәрәчәdә хәсисдир, онда heч бир инсаны кејфијjәt галмамышдыr. һәтта хәсислиji учундан өзу дә һәмишә ачлыг hiss едир. Бу адам тәбиэтән, өзу дедижи кими, итин, пишиjin сәвиijjәsinde duurur. Белә дахили кејфијjәtләr зәмининдә онун харичи көрүнүшү дә тәсевvүр едiliр: бир дәри, бир сүмүкдәn ибәрәт арыг бели бир гәдәр әjилмиш, чәnәси ирәли чыхмыш, пул хәрчләmәk хофу илә jашајan, эсәbi көрүнүшлү, ач пишик баҳышлы, чанлы организмдәn даha чох скелетә бәнзәjәn инсан.

Сабиrin сатиralарында сурәтләr, типләr зүлмәt ичәрисindә kur проjektor ишығыndakы һәшәratлар

кими гајнашыр. Лакин бу ишыгда пәрванәләр дә көрунүр-үрәзи ган олан чочуглар. Бу ишыг киминин көзү- нү гамашдырыр, гапајыр, кимисинә дә гаты гаранлыгда нурлујол көстәрир.

Ај иенә, бир гырмызы саггал киши.
Ағзы дуалы, гоча бағгал киши.
...Нитти һәгигәтли, сөзү фал киши...

Бу ше'рдә әvvәl-әvvәl үч сурәт чанлаиыр: гырмызы саггал, ағзы дуалы, гоча бағгал киши; думанлы, гаранлыг бир мүһитин, дөврүн чәналәти ичәрисиндә сүрунән, Шәрг эталәтинин сүкуту илә оғлуну динләjәn, бағгал әри өлмүш дул гадын, соңра һәјата јеничә көз ачмаг истәjиркән дөврүнүн әсарәтини дадмаға башлајан, түфеjиләр, бәдхәнлар аләминин һијләсингән баш ачмајан бәдбәхт бир ушаг. Лакин бир нечә бәнддән ибарәт олан бу кичик ше'рдәки сурәтләр бу саýланларла битмиr; те'r ахыра گәдәр охундугдан, «гоча бағгал киши»нин тәбиәти, мә'нәви портрета чанландыгдан соңra әсәрдәки типләрин саýы даňа да артыр. Әvvәlчә, гоча бағгалы тә'јин едәn бәдии сифәтләр санки нәфәсә кәлиб, чанлы сифәтә — бәдии типләрә чеврилир, тәшбеñlәр, бәдии сифәтләр чанлы сурәтләrә дөнүр. Инди артыг тә'јин едиләn «гырмызы саггал кишинин» өзү тә'јинә чеврилир. Әvvәl охучунун фикриндә гоча, лакин әдалы, софи кирдарлы вә садаланан башга тәбиәтләrә малик бир бағгал баш галдырырды. Бир нечә мисра соңra исә аjdын олур ки, һәмин мәл'үнлар — «нитги һәгигәтли, сөзү фал кишиләр» шаирин тәгдим етдиji бағгал кими позгун тәбиәтли, үздәнираг инсанлардыr, түфеjli һәшәратлардыr. һәлә бурада ше'ri-сеñбәти өз дили илә даныштан ушагын «рәhмәtлик атасынын» портретини дә көрүрүк. Аjdын олур ки, о «рәhмәtлик дә» бу рәhмәtлик олмамыш «ағзы дуалы бағгал» јолдашындан кери галмајан түфеjlinin бириسى имиш:

Соjlәjир, ах, ах, иә көзәл чағ иди.
Онда ки, рәhмәtлик атан саг иди.
Ишбу дуканда мәнә ортаг иди;
Күнде сатырды иә گәдәр мал, киши,
Ағзы дуалы гоча бағгал киши.

Көрүндүйү кими Сабирин һәр сөзү, һәр мисрасы, һәр тәшбени бир сурәт дөгүрүп. Бу кичик ше'рдә нәһајети күчлә көрүнән бөյүк бир сурәтләр аләми јашајыр. Сабирин ифадә мәһәрәтинин нәтичәсindә айры-айры фәрдләр дејил, бүтөв ичтимаи зүмрәләр ашкар олур; «гырмызы саггал», «ағзы дуалы» демәклә Сабир бүтүн көнәлик галыгларыны ифша вә рүсвај едир. Беләликлә, Сабир бүтөв јарамазлығы, алчаг тәбиэтләр аләмини сатира һәдәфинә көтүрүр. Сабирин дүрүст сечилмиш сөзләри, ифадәләри бу һәдәфи бир снајпер күзкүсү кими чәкиб сәрраст атәш алтына салыр. Даһа ашкар сурәтдә көрүнүр ки, ялныз бүтөвлүкдә Сабирин бәдии ирсиндә дејил, һәтта айрыча әсәрләриндә белә типләр гајнашыр.

Хандосту, аманды, гојма, кәлди,
Дидары јаманды, гојма, кәлди —

дејә әр адына бабасы јашда бир гочаја сатылмыш көрпә «кәлинин» «хандосту»на хитабән сөјләдији гыса, лакин долгун тракик монологда дөрд типин мүкәммәл портрети чанланыр: көзүјашлы, горхусундан бағры ипә сарылан, чаһиллик гурбаны көрпә «кәлин», онун гучагына сығындығы, көмәк диләдији е'тинасыз гадын вә габан көрүнүшлү гоча адахлы. Бу гочанын зәнири портрети будур:

Дудкеш кими бир папаг башында,
Ағ түкләри бәллидир гашында.
Кәрчи гочадыр — бабам јашында,
Хортдаңды, хоханды, гојма, кәлди.
Кирдары јаманды, гојма, кәлди.

Бу мисралар ики типин сурәтини јарадыр: бир тәрәфдән дудкеш папаглы киши бүтүн чизкиләрилә көзләримиз гаршысында чанланыр. Шайрин бу кишини сәчиј-јәләндирән сөзләринә, ифадәләринә диггәт едәк: «Ағ түкләри бәллидир гашында». Әvvәлән, айдын олур ки, көрпә «кәлинин» адахлысы ән кеч агармаға башлајан гашларынын белә агардығы дәрәчәдә гочадыр. Сонра «бәллидир гашында» ифадәсилә шайр өз типинин сатирик чизкиләрини даһа да түндләшдирир. Бурада «бәллидир» сөзү о гәдәр мұвағиғ сечилмишdir ки, бунун васитәсилә санки шайр типини тәсвири етмәји бир јана гојуб, онун фотосуну көзләримиз гаршысына тутур. Шайр демир ки, «гочанын гашлары агармышдыр», «гочанын

гашларында ағ түкләри вар вә ja ағ түкләр көрүнүр» вә с. О мәһз «бәллидир» дейир. Бу сөз портретин чәкил мәсіндә нә рол ојнајыр? Мәһз hәмин сөздән айдын олур ки, гоча өз яшыны пәрдәләмәк үчүн башыны дибдән гырхдырымыш, сагталына да түнд hәна яхмышдыр. Мә’лум олур ки, гочанын ағ түкләри мәһз гашындан бәллидир.

Дикәр тәрәфдән, бу мисралар ше’рдәки дөрдүнчү бир типи дә заңир едир. Бу, көрпә «кәлинин» бабасыдыр. О дейир: «Кәрчи гочадыр — бабам яшында». Бунун ардынча гыз «хортданды, хоханды» кәлмәләрини ишләдир вә соңра да сөзүнә белә давам едир:

Ијранишәм ағзынын сујундан,
Гәтран гохусу кәлир бујундан.

Дани Сабирин поетик мәнтиги айдынлашдырыр ки, гыз адахлысыны јалныз яшына көрә бабасы илә мүгајисә етми; онун бабасынын да портретинин чизкиләри үмүмән «әринин» кејфијјәтләри вә заңири әламәтләри илә.govушур.

Ашкар көрунүр ки, Сабир сөзләрини өлчүб-бичиб ишләдир, онда елә белә, кәлишиккәзәл дејилмиш сөзләр, ифадәләр јохдур. Биз Сабир ше’рләриндә мувәффәгијјәтлә сечилмиш бәдии сөзүн е’чазкар гүдрәтинин шәниди олурут. Онун сөзләри hәмишә, hәр јердә ана дилинин мұдриклиji, халғ дилинин гүдрәти илә нафәс алыр.

Сабирин ше’рләри јанан бир үрәјин, hәссас бир гәлбин дујгуларындан, hиссләриндән јаранмышдыр вә охундугча да бунлар охучунун гәлбиндә, дүшүнчәсindә hәмин hиссләрин, дујгуларын өзүнә чеврилир:

Ики гоншу бир-биринин
милләти, hәр икиси бир пејғәмбәр
уммати.
Бири кәсир гурбан, биширир эти,
Бајрам едир Хәлилуллаh ешгинә,
О бири дә баҳыр аллаh ешгинә.

Бурада дөврүн ичтимаи hadisәләрини долгуналугла экс етдирмиш бир инсан тәфәккүру шүаланыр. Бу, дәрин hәјат мүшәнидәсинин сөвгү илә јаранмыш вә варлылар-joхсуллар аләминин, бәрабәрсизлик чәмијјәтинин, истисмар дүниясынын диалектикасыны экс етдирән бир нәгмәдир, реал hәјатын поетик образларла идракыдыр. hәмин hәјат hәиггәтини дујуб гәләмә аларкән, бөյүк Сабир нечә

һәјәчан кечирмиш, һансы һиссләрлә јашамышса, бу ше'рни охучусу да ejni дүшүнчәләрә далыр, ejni аләмлә јашајыр. Өзү дедији кими шаирин дүшүнчәси ичтимай һәјатын ајнасыдыр. һәјат ән мұхтәлиф бојаларла, рәнкарәнк формаларла бу аjnада әкс олунур. Шаир бир варлынын дили илә 1907-чи илдә Зәнкәзур тәрәфләрдә баш вермиш ачлыға ишарә едир, сатирик типин лагејдлик мұнасибәтинин архасында шаирин фәал тенденсиясы сечилир:

Бу да сөздүр, газандыгларымыз парәләри һej
верәк, bogmalasын Zәnкәzур авараләри?
Бизләрә дәхли нәdir? Joхdur әкәр чарәләри,
Goj агарсын фүгара козләринин гарәлори,
Чәксин ойлар кечә-күндүз никаралыг, бизә нә?
Тапмајыр ач-jalавачлар күзәранлыг, бизә нә?

Бу сөzlәр нүфузедици бир мелодија чеврилиб, писан дүшүнчәсини өз аһәнкинин ардынча апарыр. Сабир ше'рләриндә шаирин һәссас һиссләри, дүгүлары һәкк олунмушдур, охундугча бунлар сәсләнир. Шаир өз үрәјинин ганыны ахытмыш, онунла нәгмәләрини јазмышдыр. Ше'рләр охундугча бу ган охучунун нәфәси илә һәrapәт кәсб едиб, мисраларда — дамарларда һәрәкәтә кәлир: шаирин үрәji дејүнмәj башлајыр вә биз бу дејүнтуләри ешидирик. Бу, инсан һиссләринин мусигисидир. Лакин аһәнки е'тибары илә мусигидир, мәзмунча сөzlәрдир. Мусиги инсан һиссләрини, дүгүларыны үмуми, һәтта, бир нөв, мүчәррәд дүшүнчәләр аләминә ганадландырыр. Лакин Сабирин мусигиси сөзлүдүрнәгмәдир; бу дүгүлары, тәфәkkүрү конкретлиj бағлајыр. Бу мусиги, бу нәгмә инсанын һиссләриндән зијадә тәфәkkүрунү, идракыны еңтизаза кәтирир, ганадландырыр. Биз гулаг асырыг, анчаг мүчәррәд шәкилдә тәфәkkүrә далмырыг, гаршымызда үмумиләшмиш кон- кретлик дајаныр.

Сабирин сәнәткар шаир гәләми ejni заманда, hәm bәstәkar чубугу, hәm dә rәssam фырчасыдыр. O, jazыр, bәstәlәjir вә лөvhә чәкир.

Онун сөzlәри мә'на ifadә etmәkлә mәhдудлашыб галмыр, rәssam фырчасына чеврилип портрет jaрадыр, бир тәrәfdә «тиr бојунлар», «шиш гарынлар», «гырмызы саггаллар», дикәr тәrәfdә ачлар, joхсуллар, «тарач оланлар», «mөhтac галанлардан» ibarәt бир лөvhә чы

зыр, сатирик фон архасында тракик бир сәһнәни инсанын көзләри гаршысында чанландырыр, нифрәт, гәзәб ојадыр, амансызчасына гамчылајыр. Бу, рәсмдир. Лакин рәсм ән мүчәссәм, идеал бир фикри, һәрәкәти анчаг бир анында, анчаг бир сүкут һалында экс етдирир. Бу рәсмләрин дили, онун лүгәт еhtiјаты мәһдуддур. Сабирин рәсмләри, портретләри исә динамикададыр. Сабир рәсмләрини данышдырыр, һәм дә онлар өзләри даны- шырлар. Сабирин јаратдығы портретә һансы тәрәфдән— ишыгдан, ja көлкәдән, яхындан вә ja узагдан бахсан, фәрги јохдур, бир шәкилдә, ejni айдынлыгla көрүнүр:

Ачдың көзүнү рәнчү мәшәггәт көрәчәкесән,
Милләтә ғәм, үммәтдә құдурат көрачаксан,
Гылдыгча нәзәр милләтә һејрәт көрәчәкесән,
1әк башына јорғаныны, никбәтдән аյылма.
Лајлај, бала, лајлај,
Жат, гал дала, лајлај.

Бурада ja сөз јохдур, анчаг шәкил, портрет вардыр, ja да бу сөzlәр әфсунлудур, онун көзә көрүнмәjәn ултра шүалары вардыр; бу шүалар һәмин сурәтләри өз ултра-далғалары илә илләрин архасындан бу күн дүшүнчәмизин, идракымызын тәсәввүр ајнасында чанландырыр. Бу сурәтләр маңын вә заһирән карикатураleshырылмаýбы, онлар һәјатын өзүндә көстәрилән шәкилдә мөвчуд олан типләрдир. Бу фигуrlар мүчәррәд инсан көлкәләри де-жилдир. Бунлар колоритлә нәфәс алан инсан шәкилләри-дир, тәглидедилмәз комик инсан портретләридир.

Сабирин мисралары вә сөzlәри шө'lәләнир. Бунлардан бәшәри идеялар, долгун мә'налар, мүкәммәл типләр идеал сурәтдә шө'lәләнир. Сабирин көзәл сурәтләр јаратмасы нә демәкдир? Сабирин тәсвиr етдиji һәјатдакы реал инсанлар көзәлдир, ja Сабирин јаратдығы портретләр? Көзәлин сурәти вә сурәтин көзәл јарадылмасы — бири һәјатда көзәлдир, о бири сәнәтиң көзәlliјидир. Һәјатда ejбәчәр көрүнән бир чәhәтиң бәдии ifadәси көзәл бир чәhәтиң, көзәл бир сурәтин бәдии эксиндән даһа көзәл, даһа чәлбедини, даһа артыг нүffузедиң ола биләр. Мүгајисә учун Сабирин ики ше'ринә мурачиэт едәк. Шайрин бир гәзәлиндәки көзәлин портрети:

Хосрови-һүснүн, әзизим, сән имишсән тачи,
Хубләр чүмлә сәнниң дарканини моятчи.
Габи-говсеji гашын, леjләтүл-әсрарулфүн,
Тапмысан мәртәбеji-һүснә сән ме'рачи.

Инди дә шаирин бир сатирасына диггәт жетирәк:

Бир бөлүк бошбогазыг һејвәрәлик адәтимиз...
һәр сөзә чулғашарыг, һәр бир иши гурдаларыг,
нарда бир нур көрүрсәк, она гарышы оларыг,
Бә'зинә диши гычадыб, бә'зинә гүјруг буларыг
Биза һәр кәс чөрәк атса, ону тәгдир едәрик.
Мұмқұн олдугча мұсалманлары тәкфир едәрик.

Бурадакы сурәтләрин һансынын даһа чанлы чыхмасыны, һансынын даһа артыг бәдии зөвг тәлгин етмәсими сүбуга ентияч юхдур. Түфејли инсанын, јарамаз вејилин бәдии портретинин инсан зөвгүнә ашыладығы естетик һәzz бир көзәлин бәдии суретинин бағышладығы тә'сирдән даһа зијадәдир. һәр ики ше'рин бәдии формасындакы, ифадә тәрзиндәки айрылыгla јанаши, бурада чанланан портретләрин кәмијјәтләри дә бир-биринә гарыш дуур. Гәзәлдә бир көзәлин сурети верилдији һалда, сатирада бир дәстәнин, бир зүмрәнин, өзләринин ифадәси илә десәк, «бир бөлүк бошбогазын» портрети бүтүн чизкиләрилә чанландырылмышдыр.

Сабирин мисралары һәм бизи һејран едир, һәм дә бизде нифрәт ојадыр. Сабир биздә һәр ики һисси — һејранлыг вә нифрәт һиссини ejни заманда ejни бәдиилик әзәмәти илә јарадыр. һејран галырыг, мәфтун олуруг она көрә ки, Сабирин јаратдығы бәдии сурәтләр өз мүкәммәллијилә идеал дәрәчәдә көзәлдир. Инсан вален олмаја билмир. Нифрәт едирик, гәзәбләнирик она көрә ки, көзәл чәкилмиш бу сурәтләрин тәчәссүм етдији һәјатдақы инсанлар — бу сурәтләрин прототипләри чәмијјәтин түфејли, нифрәтәлајиг үнсүрләридир. Шаирин тәгдим етдији бу инсанлара нифрәт етмәјә билмирсән. Буна Сабирин сөзләри инадла мәчбур едир.

СОН СӨЗ ЈЕРИНӘ ВӘ JA САБИР ҮҮНЭРИНИН ТӘКРАРЫ

П оезијамызын тарихиндә, нәһајәт, Фұзули «тилсими» тамам гырылды. Ону Сабир дағытды. Лакин о өзү поезијада жени бир тилсим жаратды: Сабир тилсими!

Сабир сатирасынын мұвәффәгијіеті вә шеһрәти һамыны һејран гојду. Әлинә گәләм көтүрән һәр кәс ичтимаи јарапары Сабир кими нештәрләмәjә чалышды. һамы онун кими күлдүрмәjә сә'j көстәрди. Инсафән күлдүрүрдүләр дә. Занирән Сабирин күлүшүнә охшајырды да. Лакин бу Сабиранә күлүш дејилди. Сабирин күлүшү қәсилендән соңра дәрин дүшүнчә башлајыр, охучу фикрә кедир, шаириң мәтләбинә нұғуз едир. Анчаг Сабирин шакирдләринин әсәрләри охунма просесинде докурдуғу күлүшлә өз ишини гурттарыр. Бәдии шәрайт ше'рин өзү илә гурттарыр, тә'сир вә гаврама просеси сатиранын гурттармасы илә дајаныр. Сабирин сатирапарында нечә-нечә ифадә, афоризм жадда галыр. Шакирдләринин сатирапары исә жаҳшы һалда Сабирин һансы ифадәсини исә жада салыр. Айдын олур ки, бу мүәллифләр Сабирин сатира «тилсимиңә» дүшүбләр. Онун сөз вә ифадәләриндән, сатирик тәшбенләриндән, һәтта вәзи вә гафијәләриндән жаҳа гурттара билмирләр. Сабирин мөвзулары вә ифадәләри тәкrap олунур, лакин дузу јеринде дејилдир. Нечә дејәрләр, Сабирин башмагыны кејирләр, анчаг онун јеришини јеријә билмирләр.

Сабир поезијада адәт олунмамыш ифадә тәрзи жаратды. Ондан соңра башгалары да «кобуд» сөзләри ишләтмәjә башладылар. Горхсалар да, чәсарәтсиз даврансалар да, һәр һалда, ишләтдиләр. Бу сөзләrin ичтимаиүслуб дәjәрини там һүгугунда дәрк етмәсәләр дә,

механики, кор-коранә ишләтдиләр. Ишләтмәмәк истәдиләр, лакин бир дә көрдүләр ки, ишләдибләр. Сабирин үнванина кедән сојушләрдән яха гурттармаг истәдиләр, бир дә көрдүләр ки, мисраларында Сабир вар. Анчаг неч онлары сојмурдүләр, чүнки «hamy» Сабири сојурду; чүнки онлар тәзә сөз демирдиләр, Сабир дејәни дејирдиләр.

Тилсимдән чыхмаг учун Сабирин өз јарадычылыг тәчрүбәсini тәкrap етмәк лазым иди: Сабирдән өjrәnmәk, анчаг ондан узаглашмаг, үслуби мүстәгиллик газанмаг. Онун дузуну көтүрүб яни јарадычылыг мәһсулу, яни кејијjәтли бәдии-зәһни гида назырламаг, hәmin дузла hондурулмуш башга әдәби форманын естетик тә'сири илә гидаландырмаг. Сабир өзу Фүзули «тилсиминдәn» бу ѡолла хилас олмушду.

Мәсәләни аждын тәсәvvүр етмәкдәn, Фүзули ирсийәти илә Сабир варислиji арасындақы әлагәләрин бүтүнлүклә әдәби-тариhi просес учун ганунаујгунлугуна инанмагдан отру аналоги hәrәkәtin Сабирлә Чаббарлы арасындақы типологи тәкrapына диггәт јетирәк. Мәлумдур ки, кәңч Җәфәр Чаббарлы сөз сәнәтиндә мәһz Сабир сатирапарынын шөвгү илә дил ачмышдыр. Фитрәтәn романтикаja, лирикаja даha яхын олан Чаббарлынын лирик кәнчлијиндә сатираja күчлү меjl көстәрмәси дә мәһz Сабир сәнәтинә hejранлығы вә пәрәстишкарлығы илә бағлышдыr. hәигигәтәn, Чаббарлы Сабир үслубунда язылмыш јумористик ше'рләrin, назырчаваб сатирапарын мүәллифидir. Онун сатирапары өзлүүндә көзәлdir. Ритмаhәнкдарлыг әlamәtlәri илә зөвгү охшаыр. Сатирик образлар шаирин тенденсијасындан асылы олараг, јеринә көрә hәm јумора, hәm дә нифрәтә lajig дәрәчәjә галдырылыр. Лакин аждын олур ки, бу образлар Сабир сатирапарынын мәһшәринә мә'ruz галмышлар. Чаббарлы дилинин сатирик арсеналы Сабирин мәшhур сөз-образлары, тәшбенlәri илә тәчhиз олунмушdur. Онун сатирапарынын дилиндәki тазаләr, көhнәләr, јекә gur-shaglar, јекә nejsәrlәr, bojnugyraxmallylar вә с. илк дәфә Сабир тәrәfinндәn сатирик нитт үчүн назырланмышдыr. Милли мәдениjјәtә хор бахан зијалылары Сабир itilket дамгасы илә кинаjә обьектинә чевирди. Кәңч Чаббарлы да hәmin сатирик дамганы өз көрдүjү «интеликентләrә» япышшырды («Var итилкетимиз бетон чүт, јох олардан фаидә!»). Мараглышдыr ки, «гырмы

зысаггапларын» гејри-мұнасиб евләнмәләриндәки сатирик жам һәddини Чаббарлы да Сабир кими мәһз алтмыш рәгәми илә гејдә алыр («Алтмыш иллик пәзәвәнкин бири једди јашында гызын олмуш әри»), Көрүнүр чаван шаир бундан јухары сатирик мұбалиғәни гејри-тәбии сајмыш дыр. Гадын авамлығына ачысыркән, Сабирин «Фатма Түкәзбан» штамп-образына мұрачиәт едир («Елмара? Билкиара? Фатма, Түкәзбанара?»?). Жаҳуд «интеликентләрин» Шәрг гадынларына хор баҳышыны, мәктәби булвара гурбан вермәсими гамчыладығы көзәл сатирадакы бәдии тә'јинләр, сөзләрдәки тикан-кинајәләр охучуя таныш кәлир, сатирик типи санчан биз — нештәрләр, нечә дејәрләр, охучуя доғма көрүнүр:

Дилбәрим, фәхрим, сүруум, ихтијарым Жанкадыр.
Мәктәбим, дәрсим, үлүмим, кул'узарым Жанкадыр.
Чернилим, ручкам, јазым, һәр дүрлү карым Жанкадыр.
Мұхтәсәр, диним, һәјатым, ифтихарым Жанкадыр.
Кетмәрәм мән мәктәбә, мәктәбә наным чыхса да,
Чәкмәрәм булвардан ал, булварда чаным чыхса да!

Бу мисралара Сабирин бир бәндилә мугајисәдә нәзәр жетирек:

Нури-чешманыммысан, ej пул, ja чаныммысан?
Исмәтим, намусум, ирзим, гејрәтим, ганыммысан?
Нөрмәтим, фәхрим, ҹәлалым, шөвкәтим, шаныммысан?
Мүснәфим, Мәккәм, Мәдинәм, гибләм, әрканыммысан?

Бу бәndlәрдә јалныз бәдии объектләр мұхтәлифdir, хитабларын һәдәфи айрыдыр. Бәдии тә'јинләр, тәшбенләр системи, ифша үсулу исә тамам уйғундур. Бәndlәrin лексик тәркиби бир-биринә сон дәрәчә јахындыр. һәр ики бәнддә сөзләр ejни иjnәlәmә күчүнә саһибdir. һәр ики бәнд үчүн мүштәрәк сөз — тә'јинләrlә јанаши, һәр бәнддә сатирик субъектин ихтисас саһесинә аид сөзләр дә вардыр. Лакин бу айрылан профессионализмләр дә синоним мөвгејиндә дурур, бәndlәrin үмуми сатирик руһуна бу сөзләрдә мә'на уйғунлашмалары јараныр. Мұхтәлиф мә'налы сөзләр сатирик нава ичәрисинде гызыр, јумшалыр, бир-биринин рәнкинде бојаныр, үслуби синонимләре чеврилир, түнчлашараг сојуур. Анчаг өз тәңгид һәдәфини лајигинчә дөјән Чаббарлы сатирик материалы Сабирин сөз мә'дәниндән алмышдыр. Чаббарлы бу сөз-күлчәләри хам налында алыб назырламамышдыр.

Онлар (сөз-күлчәләр) Сабириң сатира көрүјүндө бишиб тунчлашандан соңра назыр һалда мәнимсәнилмишdir.

Бә'зән алудәчилик о һәddә чатыр ки, Ч. Чаббарлы айры-айры сөзләри, тәшбенләри, юх, гејри-ихтијари олараг бүтөв мисралары көтүрүр:

...Кет бишир евдә, бала, дүшбәрәни, бозбашыны,
Веркинән мејлини хинкала, фисинчана, гызым!
Отур евдә, атанин ejэл пинэ чул-чухасын,
Ананын битләкәнән сүбнү мәса баш яхасын.

Бу тәнгиди шәрайтдә бөйүк сатирик мәшһүр мисралары дөгма мүһитинә дахил олур кими кәңч шаирин сатирик мисраларына гошуулур. Бунунла Ч. Чаббарлы ики иш көрүр: бир тәрәфдән өз сәнәткарлығыны јохламаг үчүн, өз ше'рини сынағ өлчүсү кими Сабириң мәһәк даты мисраларына чәкир, уста сатирик мисралары илә езүнүнкүләрин ујушдугуну көрүб үрәкләнир; дикәр тәрәфдән Сабириң мисралары илә өз сатирасынын хүсуси чәкисини артырыр, те'рә әлавә сатирик күч газандырыр.

Сабириң асанлыгla ядда галан мәшһүр ифадәләри, сатирик афоризмләри, тәшбенләри Чаббарлынын сатириларына сәпәләнмишdir вә аjdынча сечилир. hәтта конкрет шәкилдә Сабириң сөзләри, ифадәләри, сатирик бәнзәтмәләри сечилмәдикдә белә, Чаббарлы сатирапарынын үмуми ифадә тәрзи, ритми, хитаблары, нода вә суаллары таныш кәлир, көркәмли сатирики јада салыр: «Мән демәдимми сәнә, етмә бизи дәнкәсәр! Мән деjәn ол-мадымы, олду ja сәrbәsәr?!» («Гач, баба»), «Эчнәби кетди габаг, ај гәзетчи, мәнлик нә вар?» («Гијамәтм.и гопар»), «Төвбә, ej молланумалар, сизә аг олмагыма» («Төвбә»), «Шад ол, јенә шад ол, јенә шад ол, јенә шад ол! Ej van ки, ахырда пешиман олачагсан!» («Олачаг-сан») вә с. Догрудур, Чаббарлынын сатира hәдәфләри мүәллимининкеләр гәдәр рәнкарәнк деjил, лакин онларын арасында ујунлуг вардыр. hәтта Чаббарлы да бир нечә ичтимай трупу бир јерә чәмләшдириб, сабирсајагы намысыны бирликдә кинаjә hәдәфи көтүрмәji бачарыр:

Гәзетчи, интеликент, милжонер, зијалы, филан,
Кабабчы, ләбләбичи, ортада-арада галан,
Едiblәр энд ки, чан сојләжиб ешитсин чан,
Бу милләт, ај Баба, лап иттифаг едир нә әчә?

Бунлар Сабирин типләридир. Чаббарлы да бунларла ишләмәји бачарыр (анчаг Сабир бурадакы гәзетчи, интеликент, зијалы типләрини бир сөзлә верәрди вә кәндлини ора гатмазды). Онларын өһдәсиндән кәлә билир. Лакин бүтүн бу угурулуга нәтичәләрә баҳмајараг, ашагы-јухары јенә дә Чаббарлы Сабири тәкрар едир, онун тәглидчисинә чеврилир.

Сәнәтдә пүхтәләшдикчә, јаша долдугча Чаббарлы бу јолун мәнијјетини анлајыр вә јеришини дәжишир. Анчаг бу јол она чох шеј өјрәдир. О, Сабирин сәнәт дүнјасына кирир. Орадан хаммал кими көтүрдүкләрини сонралар ишләјир, өзүнүн едир. Бу илк тәглидчиликдән һәјата сабиранә баҳмаг бачарығы, надисә вә инсанлары сабирчесинә думаг вә тәһилел етмәк һәссаслығы, Сабир усталығы илә јијәләнмәк мәһарәти она мирас галды. Образлы десәк, о, Сабирин сәнәт хәзинәсендән чаванлыгда — тәчрүбәсизликдә гучаг-гучаг көтүрдүкләрини бүтүн өмрү боју хәрчләмәји бачарды, гијмәтли инчиләр газанмага наил олду.

Чаббарлы јарадычылығынын икинчи дөврүндә Сабирлә әлагә айдын көрүнмүр. Бу заман даһа чох романтик хасијјети илә сәчијјәләнән драматург, санки Сабирдән узаглашыр, онун сәнәтиндән тәчрид олунур. Онун сәнәтиндә јалныз Сабирин естетик темпераменти галыр.

Јарадычылығынын үчүнчү дөврүндә исә Чаббарлы сәнәти јени үслуби хүсусијјәтләрлә долгунлашыр. Онда Сабирдән кәлән элементләр көрүнүр. Лакин бу элементләр механики алышмалар дејил, шүурлу шәкилдә гавранылмыш, кејфијјәтчә дәжишдирилмиш әдәби нумунәләрдир. Бу, әсл сәнәткарлар арасындағы әлагә, хәләфлә сәләф арасындағы јарадычы әдәби-естетик мұнасибәттір. Артыг бу јарадычылығ мұнасибәттінде Чаббарлы Сабирлә ejni hүгүгда иштирак едир.

Бу әдәби-естетик әлагә тәзәһүрләри ичәрисинде ән чох нәзәрә чарпан а麸ар-күләјәнлик вә онун һәр ики сәнәткардақы өзүнәмәхсүслугудур. А麸ар-күләјәнлик кејфијјети Сабирдә ejni сөзүн, ejni ифадәнин ичәрисинде чәмләшир. Анчаг Чаббарлыда бу кејфијјәт јени ичтимай мәзмунда вә јени естетик формада үзә чыхыр, күлүшлә көз јашыны, күлүнчлә чиддини нөвбәләшдирир, яхуд ejni сәһнәдә бу компонентләри үз-үзә гоjur. Бунлар бир сәһнәдә бирләшән, композиција бағлары илә бағланан мұхтәлиф тәрәфләр кими тәгдим олунур.

Бу гүтбләрин тәзадында ичтимаи-естетик мәгсәд габарыглашыр.

Чаббарлы Сабирдән өјрәндикчә тәглидчиликдән узаглашыр, ону дәрк етдикчә мұстәгилләшір. Тәглидчиликдән узаглашдыгча вә мұстәгилләшдикчә руһән она жахынлашыр. Инди Чаббарлы сәнәтинин бүтүн чәһәтләриндә Сабир дүнасы дујулур, Сабир сәнәтинин дузу нисс олунур: онун образлар системинде да, сез вә давранышында да, сәнәт һағындақы дүшүнчәләрinden да. Драматург јенә дә Сабирин Фатма-Түкәзбанлар аләминә мұрачиәт едир. Лакин онлары Севилләр шәклиндә бәдии сәнәт кәтирир, Фатма-Түкәзбанлары тәкамүл процесинде верип. Онларын мұғабилинә мұсбәт, дөјүшкән һәм-чинсләрini — Құлұшләри чыхарыр вә бу көр-көтүр дүниясында онлары ибрәтә мәчбур едир. Бу динамика Севилин тимсалында айдын көрүнүр. О, өмрүнүн бир ниссәсини Фатма-Түкәзбан нәнәләри — сәләфләри кими жашајыр, соңра Құлұшләрин һәјат тәрзинә жијеләнир. Дикәр тәрәфдән драматург бу инкишаф процесинде Фатма-Түкәзбанлардан Құлұшләре, Алмазлара докру тәкамүлдә Севилләрлә јанаши, Дилбәрләри дә көрүр. Дилбәрләр Сабирин миллиләшдирилмиш Анна-Сонжаларыдыр ки, драматург бунлары Едилжалар ады илә тәгдим едир. Едилжалар, ejni заманда, Сабирдәки интеликентләрин гадын гарышылыгларыдыр. Онларын ганады алтында сүрүнән Балашлар исә һәмин интеликентләрин варисләридир. Сәнәтдә белә әдәби-бәдии вә ичтимаи трансформасия Чаббарлыја мәхсусдур. Бу ѡолла о, сәнәтдә өз системини јарадыр. Ejni кејфијәт дәжишмәләрини драматургун башга образларынын тәзәнүүрүндә дә мұшаһидә етмәк олар. Имамјар манийјәтчә сабиранә тәрзә ифша олунур. О, Сабир типләри кими мүэллиф мұдахиләси олмадан өз ич үзүнү ачыр, өзүнү рүсвај едир. Имамјар өз сәсләри, өз дили илә икىүзлү хасијә-тини ашкара чыхарыр. Сабирдән фәргли олараг, Чаббарлы өз данышыгы илә, ифша үсулуна һәрәкәти илә ифша факторуну әлавә едир. Сабирдә сатирик типин һәрәкәти сөзүн, бәдии фикрин мәнтиги нәтичәси кими үзә чыхыр. Анчаг Чаббарлы драматуркијанын имканлары әсасында сөзүн, данышыгын мұғабилиндә һәрәкәти, давранышы реал факт кими чыхарыр, сөзлә һәрәкәтин нифагыны, данышыгла давранышын тәзадыны әјаниләшдирир.

Сабир сатиralарындакы капиталист типлери ни шэкилдэ Чаббарлынын усталыгla яратдығы Саламовун симасында тәсөввүр етмәк олар. Өз нитги, дуня-көрүшүнүн бәситлиji, күтүүjу илә Саламов Азәрбајчан капиталистинин типик нүмүнәсидir. Әсириjan әвәzinә Әсириjов, Васja әвәzinә Васкә, графиня әвәzinә графинкә, Тимофеевна әвәzinә Туманифеjнән деjәn Саламовун савады, мәдени сәвиijәси көz габагындадыr. Онун дили учүн ишләk сөz вә ifадәlәr беләdir: годуглуг, гурумсаг, көпәjөглү, бич вәләдүzzина, анасынын әмчәjини кәsен вә c. О, чәназәjә iшарәjlә белә деjir: «*Дана кор-кор, көр-көрдүр дә. Габагында јекә бир зурна, тир чәкиб узаныбыр, көрмүрсән, бу боjда да сәhв олмаз ки.*» Бахты деjәндә ки, «мәn бу вахта гәdәr сијасәtэ гарышмамышам», о дәрhal бу әдәbi дил сөzүнү өz нитгинә чевирир: ««Иншаллаh, бундан соnra гатышарсан, геjрәtin олса, гатышарсан». Бурада драматург капиталистин үмумхалг сөzүнү өz сәs мәхрәчинә уjгуnлашдыран нитги илә үмумхалг ишини өz әgidәsi нөгтеjи-нәzәrinдәn гиjmәtlәndirәn мәslәki арасындакы работәni усталыгla бирләшdirir. Бу дил Сабиrin «Сәnә динmәdiкчә, әбләh, азыхыb ѡолун чашыrsan. Гапыда дајанмаjыb да зала догру дыrmашыrsan»; «Адә, фә'lә, сәn кет элләsh, сана күnlәrin aj олсун» вә c. кими ifадәlәrlә danышan сатиrik капиталистинин нитгинә тамам уjгуndur. hәm дә «геjrәtin олса» деjәn Саламов «геjrәt» mәfһүmuнu hансы ичтимai мәzмунда баша душүrcә, Сабиrin фәhlәjә mүrachiätлә «киссанлыgы асанмы саныrsan» деjәn капиталиста дә «киссанлыg», «hүmmәt» анлаjышларыны hәmin мә'нада фәhм еdir. Бу да мараглыdyr ки, «1905-чи илдә» эсәrinин эсас конфлиkt Сабиrin «Бeјnәлмиләl» шe'rinдeki «Фитнеji-иблисимәl'ун олду накәh ашикар» мисрасынын ичтимai вә бәdии мундәричәsi үзәrinдә даjаныр.

Көрүndүjү kими Чаббарлынын башга образлары илә Сабиrin сатиrik персонажлары арасында хәләf-сәләf-lik мұнасибәtlәri олдугү halда, «1905-чи илдә» драмындакы сурәtlәrlә сатиrikin эsәrlәrinдәki мұвағifig характерләr арасындакы ejni dөvrдә вә ejni ичтимai шәraitde jашаjan, уjғun хасиijәtlәre малик олан инсандарын мұхтәлиf бәdии формаларда, аjры-ajры жанrlарда специfik шәkiлde jaрадыlma мұнасибәtlәri var-

дыр. Икинчи һалда да жөнө Чаббарлы мәһз өзү кими мејдана чыхыр.

Ч. Чаббарлыда да сабиранә тәрздә ади данышыг мәишәт сөзләрини јүксәк ичтимаи мәзмунла јүкләмәк габилийәти јүксәкдир. О, мәишәт предметный усталыгla ичтимаи-сосиологи тәшбенә чевирир вә ичтимаи мәчаз асанлыгla гавранылыр. Күлүш Севилә мурачиэтлә «сәнин көзләрини пәрдә өртмүшдүр, мән о пәрдәни јыртмаг истәјирәм» дејәркән «*пәрдә*» сөзүнү һансы ичтимаи мәзмунда ишләдирсә, Сабирин сатирик образы да «ејбимизи чулғаламышды гәба» дејәркән «*гәба*» сөзүнү һәмин мә'нада сөјләмишдир. Лакин сөјләмәнин тәрзи-услубу вә сөjlәjәnlәrin шәхсијәти мұхтәлифдир. һәр ики сәнаткарда мәишәт сөзү ejni ugurla ичтимаи мәзмuna долур. Сабирдә, Мәммәдгулузадә вә башга молланәсрәддинчиләрдә «*папаг*» сөзү фикир, дүшүнчә, дүнијакөрүш мә'наларында мәчазланыр. Молланәсрәддинчиләrin кина јә планында яратдыглары мәчазы Чаббарлы чидди- ләшдирир вә jени дөврун мәдәни ингилабарынын пафосу илә сәртләшдирир. Күлүшүн атасына мурачиэтлә дедижи сөзләри хатырлајаг: «Ата! Папагынызы чыхарын... онсуз да бу папаг башынызда дајанмајачагдыр, сәнә жахшы папаг лазымдыр».

Умумијәтлә, Ч. Чаббарлы сөзләрә чидди ичтимаи рәмзи мә'налар вермәјин устасыдыр. Бу усталыг онун яратдығы хүсуси исимләрдә дә көрүнүр: Севил, Күлүш (Күлүш өзү дејир ки, индилик күлүшәм, бөйүjәндә исә гәhгәh олачагам), Алмас, Іашар, Заман, Күндуз вә с.

Сатира материалы олан сәрт, габа сөз вә ifadәlәri Ч. Чаббарлы фелjeton ifadә тәрзиндән чыхарыб памфлетләшдирир.

Дилбәр Күлүшүн дилинин сәртлијинә ишарә едәркән белә чаваб алыр: «Сынамышам, дашдан кечир, анчаг бирчә дана көнүнә ишләмир, hej санчырам, батмыр ки, батмыр». Бурада Сабирин ifsha тәрзи var. Анчаг

Ч. Чаббарлы сөзләрини кинајә, истеһза пәрдәсинә бүрүмәкдән чәкинир, санки бу пәрдәләрлә сөзләрин сатира одуну сојутмагдан ентијат едир. Кобуд сөзү үрәксојудан шәкилдә үзэ чырпыр. Атакишинин өз кәлини илә сөhбәтиндән бир парчаја диггәт едәк: «Jенијетмә икид идик, сәнин атан Бабакиши илә, жахшы адамдыр, начандыр о мәл'уну көрмүрәм... Бабакиши онда лап сыпа кими иди, һә онуила мешәјә одуна кедирдик... О вахтлар дәjәнәк

иш көрерди, чомагыма дағ дајанмазды. Бир јол дитдили һәсәнин күндәј мәзиндән бир ағач золладым ки, ики ај сүмүкләринә јағлы хәмир салдылар...» Бу сөһбәти дузлу көстәрән лексикон Сабириң «Үзу гырхыг дејилик бир шәләдир саггалымыз; Дејилик нашы, бу ишдә ағарыбыр јалымыз» дејән «бир болук бошбогаз» «ағсаггалынын», «Адәтимиз дат иди дәва күнү, тулларыдыг әлдә сапан гыжнағыж» дејән сатирик образын дилиндәкі сөzlәrә, предметләрә уйгундур. Лакин бу сөzlәr Чаббарлынын дилиндә ифшачы сатирик иш көрмүр. Сабир һәмmin сөzlәrә кинаjә, ачы күлүш hопдурмушдур, Чаббарлы исә сәмимиjjәt вә икى дост арасындақы мунислијин әркјаналыг нәфесини. Буна көрә дә драматургун сөzlәri дост зарафатынын шән күлүшләри илә сәсләнир. Ч. Чаббарлы сөzlә сабирчәsinә rәftar еdir, анчаг чаббарлысајағы иш көрүр, сабирчәsinә зәрфинин, әламәтинин мүгабилинә сөz сәнәтимизин тарихинде чаббарлысајағы зәрfini, кеjfijjәtinи чыхарыр.

Сөyәт haгgында бәдии шәрайтдән истифадә едәрәk фикir сөjlәmәkдә дә Чаббарлы Сабириң юлону давам етдирир. Поэзијаны өз әмәли jaрадычылығы илә мұасирләndirmәkлә jанашы, hәm дә «Еj алнын aj, үзүн күнәш, ej гашларын каман» сатирасы илә Сабир сәnәтдәki шаблончулуга, вахты кечмиш тәшбен вә ifadәlәrdәn әл чәkmәjәnләrә истеhза етди. Ч. Чаббарлы да эn'энәni тамам рәdd едәn, новаторлугу вулгарчасына анлајанлара ejni сәrtliklә kулду. Киприji патрона bәnзәdib поэзијаны сәnajelәshdirәn, үслуби neolokizm адына үrәkkah гәbiliндәn сөzlәr гурашдыран, хәлгилик «намиnә» охарта, aшсүзәn, әләk кими сөzlәr iшlәdәn («Охарта дәjdi, үrәjim дөндү aшсүzәndәn әlәjә...») Шәриф, Алмазын «Сиз nә үsулла jазырысыныz» суалына белә чаваб верир: «Mәn елә үsулсуз да jазыram. Cә'di hәnkinдә dә jazыram, haфиз hәnkinдә dә jazыram, jени үsулла da». Шәрифин өz мә'насыз шe'rlәri барәsindә dediji «Нә gәdәr mә'насы олмаса, елә jahshыdyr. Dejәrlәr dәrinindir» сөzlәrinдәki «Молла Нәсрәddin» истеhзасыны да Чаббарлы тәkrar etmәli olмушdур. Maрагlydyr ки, бу, Шәрифин Алмаза «поетик» мурасиети формасына көрә Сабириң бәhri-tәviliнә пародијадыр: «...Jазарыг деjәндә ки, чикини hәm бикини мәn jazмышам, atаларыны jaидырмышам, iшlәri гафил etmiшәm, анчаг тазә xәjalә дүшмүшәm, гashi һилали көrmүшәm,

мејли-чәмалә дүшмүшәм... Алмаз ханым инди бизә бир тар чалачагдыр, бу чалан кимди чалыр, чалдыгча чан алачагдыр, зұлғұнұ бас јарама, гојма, мәни ган апрачагдыр».

Ч. Чаббарлының «Дөнүш» пјеси «Еj аннын аj...» сатирасының мотивинде жазылмышдыр.

Беләликлә, 20—30-чу илләрдә совет әдәбијатының идеја вә формача зәнкинләшмәси вә камилләшмәси наминә һәр чүр мүртәче, вулгар мејлләрә гаршы мубаризәдә Чаббарлы бөјүк ингилабчы сатирикин XX әсрин әввәлләриндәки тарихи хидмәтини һәмин долгунлугла тәkrar етмишdir.

Бунуна да Ч. Чаббарлы бөјүк сатирикдән бир мәктәб ними истифадә етмәјин, ондан усталыг өjrәnmәjin әсл нүмүнәсини көстәрди. О бу давранышы илә Сабир сәнәтини чеjnәnmәkдәn, тапданмагдан горуду. Бөјүк сәнәтин һәмишә тәzәtәr галмасына көмәклик көстәрди.

М. Фүзули «тилсимины» гүдәртлә қенара атан М. Ә. Сабир, өз нөvbәsinde, jени бир «тилсим» јаратмыш олду. О да тәглид олунмаға башлады. Сабирин һәр ше'ринде jени-jени мотивләр, бир-биринә бәнзәмәjәn, jaхуд бир-бирини тамамлајан образлар, әлван дил материалы вар иди. Онун мәктәблilәri — давамчылары исә нә гәdәr актуал бир мәсәләjә тохунсалар да, нә гәdәr аhәnкdar ше'rlәr јаратсалар да, ифадәlәri, деjiliш тәrzi бизә таныш қәлирди, образлары чохдан танысырыг. Бу, Сабири тәглидә башламаг демәк иди. Бу, Сабир мәктәбини бүтләшdirmәk, Сабири фетишә чевирмәк иди. Ланин онун фетишизми Фүзули фетишизми дәrәchәsinә галхмады. Аңчаг бу, Сабир сәnәtinin ачизлиji демәk деjildi. Буну тарихи шәrait өзү дајандыры. Фүзули давамчылары ики истигамәtдә кедирдиләр: тәглидчиләr вә өjrәnәnlәr. Эввәлчә Сабир мәктәbi dә belә јашады. Лакин чох чәkmәdi ни, онун мәktәbi биртәrefli һәrәkәtлә јериdi — jaлныz јарадычы өjrәnmәkә onun ѡолуну давам етдириләr. Сабир фетишизminin арадан галхмасы, биринчи nөvbәde, социалист ингилабынын гаршыja гојдуғу jени јарадычылыg методу — социалист реализми јарадычылыg методу илә бағлы иди. Социалист ингилабынын jени мәzmун вә она мұвағif форма ахтарышлары тәlәbi Сабири tәkrar етмәk јох, ондан өjrәnәrәk, jени формалар арамага сөвг едири, ондан мәhз jенилик, мұасирлик усталыгы өjrәnmәk зәrурәtinи гаршыja гојурdu.

МУНДЭРИЧАТ

Дана дәрин көкләр	3
М. ФУЗУЛИ ВӘ М. Э. САБИР	
Ики гүтб.....	19
Фүзули «тилсиминдә»	20
«Тилсимдән» чыхаркән	25
Мүстәгил услуг јолларында	33
· · ·	47
Бјни сәвијјә	
М. Ф. АХУНДОВ ВӘ М. Э. САБИР	
Сабир Мирза Фәтәлини таныјыбым?	79
Естетик идеал умумилюи	82
Услуб вә жаңыр ујгуилуғу	87
Образлар системи	94
Шаһлара мұнасибәт	104
Дөврүн, этраф мұһитин меңүрү	111
Күлуш жаңры	113
«МОЛЛА НӘСРӘДДИН* ВӘ М. Э. САБИР	
Услуб вә идея программ	119
Услуб вә әгид ә бирлиji	135
Шұаланан мисралар	153
Сон сөз јеринә вә ja Сабир һүнәринин тәкрабы	163

Гаджисев Тофик Исмаил оглы

САБИР:
ИСТОКИ И ПРЕДШЕСТВЕННИКИ

(на азербайджанском языке)

Баку • 1980

Издательство «Язычы», 370088. Баку, проспект Кирова, 18.
Типография им. 26 бакинских комиссаров. 370005. Баку
ул. Али Байрамова, 3.

Редактору *Елчин Чаббаров*. Рәссамы *А. Маммәдов*.

Бздин редактору *Ә. Фәдлун*.

Техники редактору *Ш. Кәримов*.

Корректорлары *А. Чәмилов*, *А. Эбильов*.

И Б № 352

Жыгылмага верилмиш 25/V-1980-чи ил. Чапа имзалимыш 19/IX-1980-ЧИ ил. ФГ 19217. Кағыз форматы 84X108½2. Кағыз № 1. Физики чап вәрэги 5,5. Шэрти ч. в. 9,24. Учот изнүр. вәрэги 8,63. Си фарыш № 1237. Тиражы 4 000. Гијматы 1 май.

Азәрбајҹан ССР Дөвләт Нәшријат, Полиграфија
ва Китаб Тиҹарәти Ишләр Комитетинин «Язычы»
нәшријаты. Бакы, Киров проспекти 18.

26 Бакы комиссары адына мәтбәә, 370005, Бакы,
Әли Бајрамов күчәси, 3.

03006688

